ISSN 0012–7825

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDUNTUR
INDE AB ANNO MDCCCXCIV

EDITOR PRIMARIUS
SILVESTER DWORACKI

EDITORES
GEORGIUS AXER, LESCUS MROZEWICZ

Volumen LXXXVII 2000
Fasciculus 2

EOS
POLONORUM

WARSZAWA – POZNAŃ
POLSKIE TOWARZYSTWO FILOLOGICZNE
2000

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR
61–874 POZNAŃ, ALEJA NIEPODLEGŁOŚCI 4
INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ UAM

Commentarii eduntur sumptibus
Consilii Studiis Colendis Instituti

© *Copyright by Polskie Towarzystwo Filologiczne, Warszawa – Poznań 2000*

C O M M E N T A T I O N E S

Eos LXXXVII 2000

ISSN 0012–7825

ABSENCE AND DISTANCE IN EURIPIDES' "ANDROMACHE": A SOCIAL COMMENTARY

By

CHERYL ANNE COX

Euripides' *Andromache* has rarely been considered one of his best plays because, among other reasons, it apparently lacks a clear unifying theme or central character. Scholars have argued that the play is poorly organized with its two-part or even tripartite division. Equally puzzling is the play's intent, so that scholars have posed both political and philosophical interpretations for the play.[1] This paper will view the play as a domestic tragedy. Up until now scholars have pointed out that the work portrays war's devastating effects on relations in a disjointed οἶκος,[2] or reflects the social changes of fifth-century Athens which resulted from the promulgation and enforcement of citizenship laws. Like the *Ion*, therefore, the play stresses the artificial nature of citizenship.[3]

The purpose of this paper will be two-fold: first it will show how disjointed the *oikos* is in Euripides' *Andromache* by emphasizing the mobility of individu-

---

[1] There is an excellent review of the bibliography in I. Storey, *Domestic Disharmony in Euripides'* Andromache, GaR XXXVI 1989, p. 17; 26 nn. 1 – 3. (See the republished version in *Domestic Disharmony in Euripides'* Andromache, [in:] I. McAusland and P. Walcott (eds.), Greek Tragedy, Oxford 1993, p. 180 – 192. See now M. Lloyd, *Euripides.* Andromache, Warminster 1994, p. 172.

[2] Storey, *o.c.*, p. 18 – 20 coins the term "disjointed". Other scholars were quite aware that the play was a domestic tragedy: K. Aldrich, *The* Andromache *of Euripides,* Lincoln 1961, p. 67 stated that the unifying theme was Neoptolemus' unfortunate marriage to Hermione. See also: P. Vellacott, *Ironic Drama: A Study of Euripides' Method and Meaning,* Cambridge 1975, 17 ff.; P. Kovacs, *The Andromache of Euripides: An Interpretation,* (Chico CA 1980, p. 45. Both Vellacott and Kovacs stress the tension between Hermione as wife and Andromache as concubine.

[3] R. Seaford, *The Structural Problems of Marriage in Euripides*, [in:] A. Powell (ed.), Euripides, Women and Sexuality, London and New York 1990, p. 156 – 169. Another scholar, Judith Maitland, lists the play as one drama whose moral is the suppression of the power of large, dynastic clans by the *polis*. By "dynastic" Maitland means large, wealthy and politically powerful kin groups. Maitland contends that in order for the city-state to survive, the aggressive behavior of the dynastic clans had to be suppressed: men could no longer think in terms of kinship power, while women must be discouraged from remaining emotionally attached to their families of origin after they have been married: J. Maitland, *Dynasty and Family in the Athenian City State: A View from Attic Tragedy*, CQ XLII 1992, p. 26 – 40.

als — not the social mobility of people but their physical distance from their *oikos*. In this context the absence of an individual from his *oikos* can lead to problems for members in the *oikos*. The distance of individuals from family members can be disruptive to domestic life. This distancing from the *oikos*, this mobility, can be caused by many factors, but the ones to be explored in this paper will be religious observation, marriage, exile and war. Besides distance, absence in the *Andromache* will be explored because Neoptolemus' death, his absence, and the legitimization of Andromache's status and that of Molossus her son may well be alluding to one political event. In this discussion I will be referring from time to time to non-dramatic sources such as the orations. Though these sources post-date Euripides' play they can be valuable sources for explaining the social phenomena with which the play is concerned.

First, the *oikos* of many Athenians, and the elite is the group for which we have the most information, was often disjointed. Athenians were quite mobile[4] — spatial mobility is not a phenomenon of just modern times but is evidenced in several societies of pre-industrial Europe as well. Most people did not reside in the same place for their whole life. In some societies people who migrated great distances were from the extreme ends of the social scale.[5] One historian, Charles Tilly, has differentiated between mobility and migration, defining mobility as a short move from the place of origin which involves little break from that origin.[6] I wish to stress here that mobility, even in terms of a short absence, could have at times severe consequences on events in the *oikos*, which was the basic unit of democracy. Euripides was well aware of the role that distance and absence played in the lives of ancient Athenians, and one unifying theme in the *Andromache* is how distance, absence and mobility affect the lives of the characters in the play.

Scholars studying Euripides' *Andromache* have long realized that Neoptolemus' absence from the play — the distance of the household head, Neoptolemus, from his *oikos*, is underscored throughout the play (35 ff., 74 ff., 309, 729 ff., 802 ff., 854, 1242 ff.). Neoptolemus' trip to Delphi to appease Apollo causes a real break with his *oikos* of origin, a sojourn which ultimately resulted from the events in the Trojan War. Indeed war looms large in the events of the play as will be discussed in time.

The ancient audience would have been quite familiar with the idea of an absent household head. Non-dramatic sources, such as the orations, reveal that an Athenian audience would certainly understand that the household head was

---

[4] For the mobility of the Athenians, see C.A. Cox, *Household Interests: Marriage Strategies, Property and Family Dynamics in Ancient Athens,* Princeton 1998, p. 155 – 166.

[5] W.R. Prest, *Stability and Change in Old and New England: Clayworth and Dedham*, Journal of Interdisciplinary History VI 1976, p. 359 – 374 and esp. p. 360 – 361; L. Stone, *Family History in the 1980s*, Journal of Interdisciplinary History XII 1981, p. 62 – 63; A. McCants, *Internal Migration in Friesland, 1750 – 1805*, Journal of Interdisciplinary History XXII 1992, p. 387 – 409.

[6] C. Tilly, *Migration in Modern European History*, [in:] William H. McNeill and Ruth S. Adams (eds.), Human Migration, Bloomington 1978, p. 50 – 51.

often physically detached from his *oikos*. War, exile, and commerce, among other reasons, forced the male household head to leave his *oikos*, occasionally for great lengths of time. For instance, in the fourth century, Apollodorus informs us that while he was on trierarchic service he could not tend to his dying mother or to his ill wife, nor could he obstruct the encroachment of his stepfather on his estate (Dem. 45.3 – 4; 46.20 – 21; 50.59 – 62).

A man's absence was often associated with war as Athens was at war more often than at peace. Prominent men were frequently selected as στρατηγοί, but even outside the circle of dominant political families, military duties disrupted the *oikos*. Lysias 20, for instance, tells a poignant story of a family during the Peloponnesian War, where the father was sent to Eretria, one son went to Sicily, another son went to the Hellespont, while the third, youngest, son remained in Athens (14, 24 – 25, 28 – 29). In the absence of a male head women, children and older people were left behind to manage as they could, making the decisions for the day-to-day concerns of the farm, business, or *oikos*. In Demosthenes 57, the speaker's father was captured and enslaved during the Decelean War. His extended absence forced his wife to hire herself out as a wet nurse, one of many women, so the speaker tells us, who had to seek employment outside the *oikos* (18 – 19; 29 – 30; 41 ff.). Besides war, however, religious observation could take a man from his home as it did for Neoptolemus. In Isaeus 7.27 – 28 the speaker left Athens to celebrate the Pythia in Delphi. Upon returning to Athens he had found that relatives were strongly contending his adoption into his mother's brother's *oikos*. Therefore a man's absence from his *oikos* would bring into focus the concerns of the other members of the household just as the conflict between Hermione and Andromache erupts during Neoptolemus' trip to Delphi.

The audience is informed of the absence of the head of the household in Andromache's opening monologue. This absence then exacerbates the conflict between Hermione as legal wife and Andromache as concubine. In their first scene together Hermione and Andromache describe their conflict in the basic terms of Athenian democracy. Hermione affirms that her wealthy dowry allows her to say anything she wants (153, ἐλευθεροστομεῖν). To say what you wish was a fundamental concept of Athenian democracy, ie. male politics.[7] Andromache, with a supportive male at some distance, is reduced to speechmaking (189 ff.). With all the skill of an Attic orator,[8] she argues first that Hermione ought to be a more passive, silent wife.

---

[7] For instance, R. W a l l a c e, *Private Lives and Public Enemies: Freedom of Thought in Classical Athens*, [in:] A. Boegehold and A. Scafuro (eds.), Athenian Identity and Civic Ideology, Baltimore and London 1994, p. 127; D. O g d e n, *Bastardy in the Classical and Hellenistic Periods*, Oxford 1996, p. 196, points out that freedom of speech is the prerogative of the legitimate individual.

[8] P.T. S t e v e n s, *Euripides.* Andromache, Oxford 1971, p. 118; G. G o e b e l, *Andromache 192 – 204: The Pattern of Argument*, CP LXXXIV 1989, p. 32 – 35 states that Andromache's technique would have been recognized as a rhetorical technique in the fifth century.

The opening monologue besides telling of Neoptolemus' absence also states how an individual is distant from his or her *oikos;* in this respect both slavery and marriage are institutions responsible for breaking apart an *oikos*. Andromache first tells how her marriage to Hector displaced her from her original home (1 – 4). Now as a slave, Andromache is far from Troy (15 – 16), while Hermione, the legal wife, has been taken from her *oikos* of origin in Sparta and moved at some distance to Phthia (30). It is of course a truism that slavery contributed to the mobility of an individual as migration was forced. However, marriage as well resulted in the mobility of individuals and especially women. Even in Athens where Athenian women married citizen men, women could be plucked from their houses and given in marriage to households at a great distance from their *oikos* of origin. Inscriptions reveal that marriages between individuals of disparate demes were often virilocal — the woman went to the man's distant deme.[9] In fact in the play it is emphasized that Menelaus has come some distance from Sparta (41 ff.) to settle the argument between Hermione and Andromache and put a violent end to Andromache's influence. This emphasis on distance is again repeated in Hermione's scene with Andromache.

As Hermione tries to affirm her status, she emphasizes Andromache's distance from Troy, while Andromache states that if Hermione had been sent to Thrace in marriage she would have to endure her husband's many mistresses (215 – 217). Andromache is underlining the great distances a woman could be sent in marriage. Andromache also asserts that Neoptolemus will divorce, and therefore shame, Hermione when he returns and finds that his son has been killed (336 ff.).[10] Andromache is putting words into Neoptolemus' mouth; the audience and reader are never sure that this is how Neoptolemus will indeed act, nor are some of the characters in the play ready to believe Andromache. Certainly Menelaus, when he arrives on stage, is unconvinced and so later is Hermione's nurse who does not believe that Neoptolemus would divorce Hermione because of her substantial dowry (866 ff.). In any case, while Menelaus is on stage there are references to the distance of individuals. Menelaus admits that although women's matters are minor, through marriage his property and that of Neoptolemus have been combined. And so he will not wait for men to return to solve a problem with his property (366 ff.). Neither Andromache nor Molossus are helped by Neoptolemus; in the latter's absence the young Molossus cries for his father to save him (508). Andromache's plight is that there is no male to defend her. Neoptolemus is away at Delphi attempting to appease Apollo (50 – 51), while Peleus, Neoptolemus' grandfather and Andromache's ally, has been summoned repeatedly from Pharsalus by Andromache but has not yet arrived (45 – 46, 79, 81). Menelaus is deterred from his murderous

---

[9] See Cox, *o.c.*, p. 52 – 67 and Table 2d.

[10] Divorce could shame a woman who could come under suspicion for improper behaviour. See A. Scafuro, *Witnessing and False Witnessing: Proving Citizenship and Kin Identity in Fourth-Century Athens* [in:] A. Boegehold and A. Scafuro (eds.), Athenian Identity, *o.c.*, p. 163.

schemes against Andromache and her son only by Peleus' long-awaited intervention (547 ff.). Andromache repeats to Peleus that she kept sending for him and asks that surely he had heard of the ill-feeling which Hermione has imposed on the house (560 ff.).

The trouble Hermione faces is that her husband is away and the present, temporary head of the household, Peleus, never wanted her for an in-law because of her unchaste mother who went off to another country and left her house. Instead of forgetting Helen, Menelaus started a war and many were bereaved of their sons (602 ff.). Menelaus is not a trusted ally, and in the Athenians' minds it was considered a shameful act to ally maritally to someone who was not trusted.[11] In other words Hermione is treated like a ξένη, a foreigner, in her husband's house and has clearly been raised in an *oikos* separate from that of Neoptolemus.[12]

Just as religious observation and war have taken Neoptolemus from his *oikos*, military duties will take Menelaus from his daughter's marital *oikos*. In order to avoid a violent confrontation with Peleus Menelaus states that he cannot yet take action because of Neoptolemus' absence, and that a military campaign calls him to duty (729 ff.). Whether this is merely an excuse or a very real reason for delaying the resolution of the conflict has been a subject of scholarly debate,[13] but, in any case, the Athenian audience would have understood such an action. The bride's father would have had to talk to her husband, to settle an argument,[14] and in the meantime both the husband's absence and the father's military duties at some distance from the *oikos* postpone the resolution. It is probably not coincidental that at this juncture with Peleus' victory the Chorus relates how he, in his youth, travelled at some distance from Phthia (790 ff.).

The play then turns from war as a disruptive factor to exile. After Menelaus' departure Hermione is left alone with her own resources, which are other women in the household (802 ff.) and, as we learn later, women in neighboring *oikoi*

---

[11] For the instability of the marriage alliance in the play: Kovacs, *o.c.*, p. 77. For the shame in contracting an alliance with an enemy: Hyp. *Eux.* 31; Is. 7.11, where Eupolis refused to contract a marriage for any of his daughters to his brother's son because of a feud between uncle and nephew.

[12] See C. Patterson, *Marriage and the Married Woman in Athenian Law* [in:] S.B. Pomeroy (ed.), Women's History and Ancient History, Chapel Hill 1991, p. 52 – 53 correctly maintains that a wife generally was a foreigner in her husband's house — she was never part of his *anchisteia*.

[13] Many commentators feel that Menelaus is a coward and does not intend to return: Stevens, *o.c.*, p. 183; Aldridge, *o.c.* p. 34; A.P. Burnett, *Catastrophe Survived: Euripides' Plays of Mixed Reversal*, Oxford 1971, p. 139. Kovacs, however, feels that Menelaus cannot demean himself by arguing with women and an old man. He is therefore sincere and will return: *o.c.*, p. 47 – 48, 70; see also, P. Boulter, *Sophia and Sophrosyne in Euripides' Andromache*, Phoenix XX 1966, p. 57, who argues that Menelaus' withdrawal is "calculated reasonableness and caution which are part of his *sophia*".

[14] Dem. 41.3 ff. where there was considerable discussion between Polyeuctus and his son-in-law, Leocrates (who was the brother of Polyeuctus' wife), before Polyeuctus initiated a divorce between his daughter and Leocrates.

(930 ff.). Lacking her father's confidence and support, Hermione panics, believing that Neoptolemus will send her away, if not physically harm her (808 – 810). Enter Orestes (881 ff.). He is in exile. This should not be considered a minor element in the play. Exile was extremely disruptive to the *oikos*, and Athenians knew that exile affected many of their leading citizens (Theopompus *FGrHist* 115 F 105; Nep. *Chabrias* 3.3 – 4). Families were separated by exile, some family members remained in Athens, while other members were sent into exile. To cite just a few examples, in the *Crito* Socrates states (54a) that if he were to go into exile his children either would go with him or remain in Athens to be cared for by friends. For famous politicians, Themistocles went into exile leaving his family behind, but they later joined him (Plut. *Them.* 24.6). When the famous Alcibiades went into self-exile, he left his son and daughter in Athens (Isoc. 16.45 – 46) but later summoned his son (Lys. 14.26 ff.). Nicophemus and Conon both resided in Cyprus, had families there, but left Athenian sons back in Athens.[15] These are just a few examples of disrupted *oikoi*.

To return to the play, Orestes' first words are that he is Hermione's kinsman and that he has been at a great distance from both her and his own family. He has now decided to visit Hermione (884 ff.). Commentators have noted that Orestes may well be aware of events in Neoptolemus' *oikos*. In any case, Orestes enters as a man claiming his betrothed and his kinswoman. (Hermione is his father's brother's daughter and his mother' sister's daughter). Hermione was betrothed to Orestes before the Trojan War, but abruptly given to Neoptolemus by Menelaus as a reward for conquering Troy (966 – 970). In fact, Menelaus did not wish to give his daughter in marriage to Orestes, a matricide. It is noteworthy why Orestes feels that Hermione's marriage to Neoptolemus is an injustice. Orestes is in exile, away from his kinsmen, and therefore would not have many choices in marriage except to marry a kinswoman. In Orestes' opinion Menelaus clearly failed in his duties as a kinsman (971 – 981). Sally Humphreys has noted that kinship in-marriage was resorted to by the political elite when a member was in exile or otherwise threatened by political disgrace.[16] A man's distance from Athens resulting from exile prompted his kinsmen to consolidate through marriage.

So far we have encountered an absent household head whose absence forces other members of his household to make decisions for him. Neoptolemus has gone to Delphi to appease a god who at a distance orders Neoptolemus' death. The one male who can make a decision, Peleus, is some distance from his grandson's *oikos*. Neoptolemus' influence is more peripheral than the females of the household, who in some cases are slaves, and is more peripheral than the influence of neighboring women. Marriage has severed both Hermione and An-

---

[15] J.K. Davies, *Athenian Propertied Families 600 – 300 B.C.*, Oxford 1971, p. 202 – 202 (Nicophemus); 508 – 510 (Conon).

[16] S.C. Humphreys, *The Family, Women and Death*, London 1983, p. 25. See Cox, *o.c.*, appendix for a discussion of endogamy among the political families of the fifth century.

dromache from their original *oikoi*. Slavery has taken Andromache from her marital *oikos* in Troy, while Orestes is severed from his *oikos* by exile.

It is not an afterthought on Euripides' part that when Hermione leaves her marital *oikos* with Orestes (987 ff.), Peleus is again at some distance from this scene and must be informed of this important event by the Chorus (1047 ff.). They must inform him as well that Orestes intends to kill Neoptolemus. Peleus is about to send messengers to warn his grandson of the danger when a messenger comes on the scene informing Peleus that his action is too late (1070 – 1165). Neoptolemus has been murdered. The messenger arrives at the aftermath to catastrophe[17] and underlines the disadvantage of distance between Neoptolemus and his grandfather. It is not the purpose of this paper to discuss the messenger's speech in detail, a standard piece of stagecraft in Sophocles and Euripides. This particular speech is an indictment of Orestes and Apollo; in fact the god is never seen in this play and only his shout was heard at Delphi (1147).

After the messenger's speech Neoptolemus finally arrives, but he is dead, a corpse (1173 ff.), and cannot resolve the problems of his household. Although the dilemma is an immediate result of Neoptolemus' religious sojourn in Delphi, it is quite clear that war is the long-term villain causing the disruption in Neoptolemus' *oikos*.[18] Andromache's husband and legitimate son were killed in the Trojan War and she is now a war captive. Orestes' exile was a result of matricide; Clytemnestra, Orestes' mother, had killed his father for instigating the war by sacrificing Iphigenia (642, 1009 ff.).[19] Neoptolemus must appease Apollo because he had insulted the god for Achilles' death in the Trojan War. In the end the Trojan War has made Orestes and Neoptolemus enemies, and this rivalry results in Neoptolemus' death by Orestes and Apollo.[20] Besides the Trojan War, Menelaus ostensibly cannot help his daughter because of a pressing military campaign against a neighboring town (729 ff.). War, therefore, can be devastating to an *oikos*, particularly for those *oikoi* that lose heirs.

Upon Neoptolemus' death Peleus' grief is profound because he believes in the bias of citizenship laws: he does not conceive of Molossus, the illegitimate son of Neoptolemus, as an heir (1186 ff.). Peleus now assumes his *oikos* is extinct. Enter Thetis (1231 ff.). She has been at a distance living with her father, Nereus,[21] and only with the present disaster does she arrive to mend the troubles. Her solution is a sudden declaration, a divine fiat, legitimizing Molossus, thereby giving Andromache status as a wife in a future marriage to Helenus in Molossia, again at some distance from Phthia and far from Troy. By legi-

---

[17] On the 'aftermath' messenger in Euripides' tragedies, see O. Taplin, *The Stagecraft of Aeschylus*, Oxford 1977, p. 83.

[18] Aldrich, *o.c.*, p. 68 – 77; Vellacott, *o.c.*, p. 17, 117, 119; Kovacs, *o.c.*, p. 77.

[19] Garyza, *Euripide Andromaca* 2nd ed., Napels 1963, p. 62 for his commentary on l. 642.

[20] Burnett, *o.c.*, p. 151.

[21] Storey, *o.c.* p. 20 feels that although Thetis' appearance is conciliatory, there is an element of irony in her statements.

timizing Molossus Thetis gives both Phthian and Trojan houses an heir to continue their lines. Thetis enters not just as a *dea ex machina* but much like a state decree giving a special dispensation to Peleus and undercutting the definition of formal marriage, legitimacy and citizenship that informed Menelaus' debate with Peleus (645 ff.) and informed the views of both Andromache (192 ff.) and Peleus themselves.

Why would the play be interested in the effects of the death of the household heir? First of all, death is the final absence. The play, however, may well be referring to a political event in which this final absence was crucially felt. Historically Athens did have to waive its citizenship laws to compensate for its high mortality rate caused by the Peloponnesian War. In the last decade of the fifth century there was a *polis*-wide legitimization of νόθοι, bastards, born before 403. Citizenship laws were then reinforced for all born after that date and were in full effect throughout the fourth century.[22] Euripides' *Andromache*, however, dated anywhere from 428 to 421,[23] could not have foretold of such a decree, but there was one decree that would have been quite topical for Athenians in the 420s. In the last years of the 430s a great plague ravished Athens; the plague was aggravated by the sudden urbanization of Athenians who retreated behind the city walls in anticipation of a Spartan invasion. Pericles lost many of his kinsmen to this plague including his legitimate sons. His only remaining child was his son by his concubine, Aspasia. Out of respect for Pericles, the Athenian assembly passed a special dispensation allowing Pericles' son to be legitimized, thereby raising Aspasia's status. (Pericles had been divorced from his Alcmaeonid wife for some time).[24] Both the historical and the dramatic decrees underscore the artificial nature of citizenship. They both were special dispensations for politically powerful individuals — these were not *polis*-wide dispensations. In any case both types of dispensation, the individual and *polis*-wide, promoted a fluidity between concubinage and marriage, so that despite strict citizenship laws guarding marriage rights, concubines could be quite powerful in an *oikos*.[25]

---

[22] Schol. Aeschin. 1.39; Kirchner *PA* 10967 – 68 for Nicomenes decree in 403/2. Is. 6.47; 8.43; [Dem.] 43.51; 57.30. For the fourth century laws: [Dem.] 59.16, 62 f. For citizenship laws and *nothoi*: C. Patterson, *Those Athenian Bastards*, ClAnt IX 1990, p. 40 – 73 for a review of the bibliography and discussion; Ogden, *o.c.*, esp p. 75 – 81. Ogden (p. 36) contends that the severance of the *nothos* from the *anchisteia* dates to Solon. See also p. 189 – 194 where Ogden talks of amphimetric disputes in Euripides, the disputes between two women who were sexual partners of the household head.

[23] Stevens, *o.c.*, p. 15 – 19; Storey, *o.c.*, p. 15.

[24] Eupolis fr. 110 (K.A.); Plut. *Per.* 37.2 – 5; Suda *s.v. demopoietos*. Later traditions referred to Aspasia as Pericles' wife: schol. Ar. *Ach.* 527; schol. Pl. *Menex.* 236e. I do not think it is necessary to see this play as a response to a so-called bigamy decree allowing a man two wives or legitimate children from a woman other than his wife. The δίδυμα λέκτρα disapproved of by the chorus in 465 ff. refers to concubinage (*pace* M. van der Valk, *Studies in Euripides: Phoenissae and Andromache,* Amsterdam 1985, p. 76 ff., who sees the decree as allowing a man to marry two citizen women. This is not the sense of Euripides' play in which Andromache is viewed as an alien and not a legitimate wife).

[25] This argument runs counter to that of Patterson, *Marriage,* p. 56 – 57, who states that marriage was unambiguously understood in Athens and that marriage was not vague.

Whether or not we can state that Euripides' *Andromache* is one of his best dramatic works will have to be the subject of future studies. We can, however, declare that the *Andromache* is one of his most informative plays in terms of social history. The disruption of war, the physical mobility of individuals, the distance of individuals from their household, the distance of individuals from important events, the influence of the concubine, the complexities of the *oikos* as a domestic unit, the absence of the nuclear family, the male household head as a peripheral figure — all these are issues which could be addressed by the scholar in his or her studies of Euripides' other plays and in the dramatic works of the two other great tragedians. The *Andromache* is a clever combination of the social and the political and of the social and the moral. It is a play which deals with the circumvention of laws and social ideals which assumed that marriage led to the nuclear family. Because the play depicts ideals being upset by its characters' interests, it is an important fifth-century document on how Athenian law could run counter to emotional interests. Non-dramatic sources of the fourth century reveal that the conflict between law and practice was not resolved throughout the classical era. Because of the very private nature of the *oikos*, public law survived formally but was often at odds with the *oikos* it both defined and defended.

Memphis

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

A REENACTMENT OF AULIS?
HERMIONE WITHIN THE FRAME OF THE "ORESTES"

By

JOANNA KOMOROWSKA

Among the numerous questions raised by the Euripidean *Orestes*, one of singular interest is the role assigned in its complex intrigue to Hermione. Far from being frequently featured in ancient tragedy, the daughter of Menelaus and Helen emerges only twice in the extant Euripidean corpus, the other (and prior) instance being the notoriously vicious and cowardly queen of the *Andromache*. In the *Orestes*, however, Hermione is portrayed as a *parthenos* (this aspect of her personality being stressed from the very beginning), and hence, she conforms to a well-formed tradition of other noble-born maidens brought onstage in the Attic tragedy. What I undertake here is an analysis of Hermione's personage in its dramatic and structural functions within *Orestes* as they relate to the established tradition, and on the other hand, as they are framed within the general composition of the drama.

Of the three scenes in which Hermione is present, in two a mute actor represents her. This, however, does not impede Euripides' making the most possible use of scenical and imagerial connotations evoked by her appearance. The Helen-scene presents us with a picture of a young girl, sheltered from the outside world in her father's house (the point should be kept in mind if we want to understand the subtlety of Euripides' handling of the theme). In the hostage scene, the same house is turned into a lethal trap, and we see Hermione threatened directly from within. In the middle stands the impressive and irony-laden scene, where the two cousins meet face to face as Electra fulfills her revenge/escape plan and lures the unsuspecting princess to enter the palace. Apart from these three scenes, there emerge some mentions of Hermione, made by the protagonists, which all highlight the rather particular position of the girl within the royal family and, simultaneously, may serve as an explanation for the subsequent plot development. Hence, to understand Euripides' concept of Hermione's function in this complex play, we must account for both her traditional attributes (traditional as appliable to other Euripidean heroes) and innovations.

The Helen scene (l. 71 – 125) is preceded by Electra's words announcing her aunt's arrival. It is here that we are faced with the first mention of Hermione: she is a source of „solace" or perhaps „respite from sufferings" for her mother. The phrase used is παραψυχὴ ἀλγέων and it will be given much import in the following events.[1] At the same point, another aspect of the Hermione's presence in Argos is stressed: when leaving for Troy, Menelaus left her to Clytemnestra care — *Orestes*, l. 64 – 66: παρθένον ἐμῇ τε μητρὶ παρέδωκεν τρέφειν/ Μενέλαος ἀγαγὼν Ἑρμιόνην Σπάρτης ἄπο („the girl whom Menelaos, on leaving Sparta, entrusted to my mother's nurture, Hermione").[2] This Euripidean innovation certainly highlights the complicated nature of the cousins' mutual relations and at the same time serves as a reminder of the royal house's unfortunate past.[3] The simultaneous mention of sailing to Troy and of Clytemnestra's care for a child may seem rather ill-omened: the arrival of Hermione would be thus linked to another event also played upon in the *Orestes* i.e. the immolation of Iphigeneia at Aulis.

The meeting of two Argive women so unlike each other has been subject to much scholarly attention, even if it has concentrated mainly on the relationship between Electra and Helen. Accordingly, much has been said on the latter's far from tactful handling of her plea or on the positively indecent nature of her request: to ask Electra, of all people, to pay the necessary respects at Clytemnestra's grave![4] The important point, though, is that it is precisely Hermione who is eventually sent to fulfill these obligations. Once, Clytemnestra acted as foster mother to the girl, now it is the girl who shall act as foster-sister to the queen. Or is it as a foster-child? Certainly, at the grave she poses as both Helen, the sister who would not go near for fear of society's contempt and, at the same moment, Electra, the child who will not approach the grave as her hands are covered with maternal blood.[5]

Moreover, attention has been drawn to Helen's use of the word *parthenos* in

---

[1] The word appears only twice in the extant Euripidean *corpus*; apart from the *Orestes*, it occurs in Hecuba's dialogue with Odysseus, with reference to Polyxene (*Hec.* 280: ἥδ' ἀντὶ πολλῶν ἐστί μοι παραψυχή, πόλις τιθήνη κτλ.).

[2] For clarity's reasons, I give my own translation of the Euripidean text throughout this essay.

[3] Cf. E. Rawson *Aspects of Euripides'* Orestes, Arethusa V 1972, p. 155 – 168.

[4] See e.g. G.M.A. Grube *The Drama of Euripides*, London 1941, p. 379; on the other hand, the point is well taken by F. Dunn, who sees in the scene an elaborate allusion to the Aeschylean *Choeforoe*, with Helen acting Clytemnestra's part (*The Tragedy's End: Closure and Innovation in Euripidean Drama*, Oxford University Press 1996, p. 176).

[5] Funeral offerings, as external symbol of children/siblings' reverence of the dead are of fundamental importance to the family ties — the duties toward the deceased were commonly considered sacred and of crucial importance as it concerns the social order (on the importance of ritual behavior in the ancient society cf. R. Seaford *Reciprocity and Ritual: Homer and Tragedy in the Developing City-State*, Oxford Clarendon Press 1994, esp. p. 368 – 405). Electra cannot fulfill that obligation for obvious reasons, while in Helen's person the neglect would be similarly conspicuous. Sending Hermione to act as a substitute, Helen and Electra anticipate her future importance in restitution of broken family — oriented loyalties.

her address to Electra as a preliminary indication of her tactlessness.[6] There may be, though, another reason for this stress on the heroine's unmarried state as it is also Helen who draws our attention to the unmarried state of Hermione.[7] What we are faced with are two *parthenoi* very unlike each other. One is Electra, with her unkempt appearance, matricide on her conscience, worry for Orestes and fear of a death verdict foremost in her thoughts. Significantly, she stands in front of the palace, in a public place, while it is unsuitable for a young, unmarried woman to be as much as seen outside of her parents' house.[8] Consequently, two implications of this scene should be highlighted: Electra is outside of the palace, which is taken over by Helen and Menelaus. Now, in both *Choeforoe* and *Electra*, the heroine's emergence from within was motivated by observances of sacrifice and mourning. Here, however, both Electra and Orestes are outside of their house, while others are within. Such a rendering may, in my opinion, constitute a reference to the position of both protagonists as it is portrayed in the two above mentioned dramas — they are excluded not only from the Argive society (*Orestes*, l. 46 – 47) but, through Helen's arrival, from their paternal house as well.[9]

But let us return to the actual enactment of the scene. Juxtaposed to the wasted heroine, the audience would see a lavishly dressed princess of the ruling family emerging from within the palace in answer to her mother's summons, the daughter of many-slaying Helen, a living symbol of Menelaus' success.[10] That Hermione remains mute during her short appearance strengthens the contrast between the two cousins and at the same moment seems to set her very firmly in her role of obedient daughter — Grube has a point when asserting that Hermione is everything that Electra has failed to be.[11] On the other hand,

---

[6] *Or.* 72: παρθένε μακρὸν δὴ μῆκος Ἠλέκτρα χρόνου...

[7] Thus, the words of Helen: ἐς ὄχλον ἕρπειν παρθένοισιν οὐ καλόν (l. 108) gain an additional meaning, highlighting Electra's unusual position within the Argive society, and pointing out to the total destruction of Agamemnon's *oikos*.

[8] This impression of taking over is further reinforced when we learn that during the judgement Helen busies herself with sealing properties of the royal house (l. 1108).

[9] It is Orestes to remark, in l. 744: ἐν δόμοις ἐμοῖσιν, εἰ δὴ τούσδ' ἐμοὺς καλεῖν χρεών.

[10] Lavishness of costume in the Greek theatre is defended by O. T a p l i n *Greek Tragedy in Action*, 5th ed. Routledge, London 1995.

[11] Grube has a point when he notes: „Hermione has all the maidenly qualities Electra has lost" (*o.c.*, p. 376 and further). As for Hermione being mute throughout the scene, there are parallels in the *Phoenissae*, where both Menoiceus and the unnamed Teiresias' daughter remains silent during the conversation between the seer and Creon (l. 834 – 976); while displaying more than seemly assertiveness, Macaria feels obliged to justify her address to the Athenians in *Heraclidae* 474 – 476: ξένοι, θράσος μοι μηδὲν ἐξόδοις ἐμαῖς προσθῆτε... γυναικὶ γὰρ σιγή τε καὶ τὸ σωφρονεῖν κάλλιστον, εἴσω θ' ἥσυχον μένειν δόμων. This *parthenos*-aspect is further underlined by a reference to propriety: ἐς ὄχλον ἕρπειν παρθένοισιν οὐ καλόν (108). Mentions of impropriety of a young girl staying outside the father's house belong to standard descriptions of feminine behavior: appearances of Antigone in the *Phoenissae* are all marked with references to the public notice her unorthodox activities could attract (*Ph.* 92 ff.; 193 – 201; 1275). That this limitation to the within was a deeply felt feature of the feminine world in 5th century Athens is confirmed by K. D o v e r, *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*, Oxford 1974, p. 98.

Helen's instructions concerning the prayer at the grave once more form an Aeschylean allusion, hence putting the girl in the role associated with Electra.[12] Yet, all these visual or allusive effects notwithstanding, no indication of Hermione's importance can be detected in the play thus far.

Significantly enough, Orestes and Electra make several important remarks concerning Hermione during their long conversation at the turning point of the tragedy. Condemned to death, they originally contemplate suicide, but then, induced by Pylades, they turn to revenge. After killing Helen (which is the aim of Pylades' intrigue), there is only one way of salvation open — by taking Hermione as hostage the three intend to force Menelaus' hand in helping them to escape. It is noteworthy that it is a woman, Electra, to put forward this rather daring scheme.[13]

The first climax of the drama in l. 1097 – 1245, with all its references to earlier dramatic works, has been frequently discussed in modern scholarship.[14] The comments made by Orestes on the person of Hermione have led some scholars to believe in his pathological jealousy of the girl — an assumption radically opposed by J.R. Porter's view of *Orestes* as a moral outrage play. It is noteworthy, however, that both Electra and Orestes highlight the close connection between Clytemnestra and Hermione: Electra in l. 64: παρθένον ἐμῇ τε μητρὶ παρέδωκε τρέφειν ("the girl he entrusted to my mother's nurture") as well as Orestes in l. 1184: ἣν ἔθρεψεν Ἑρμιόνην μήτηρ ἐμή ("Hermione, whom my mother nursed"). Should the mentions of nurturing information be purely circumstantial, why are they repeated in such a similar fashion? Moreover, both instances occur at emotionally charged and significant points of the drama: at the beginning, in the closing part of the prologue, just before

---

[12] Cf. Dunn, *o.c.* p. 176. Yet, the juxtaposition of the word *proteleia* with an unmarried girl of the Atreus' house may foreshadow the sacrificial ritual: significantly, Iphigenia becomes προτέλεια ναῶν in *Ag.* 227 (on the importance of this particular, see W.G. Thalmann, *Euripides and Aeschylus: the Case of the* Hecuba, ClAnt XII 1993, p. 126 – 159).

[13] The point is much elaborated in both Grube (*o.c.*, p. 392) and Kitto (*l.c.*), who regard the invention of hostage-gambit as a further proof of Electra's being jealous of Hermione. Yet, more persuasive reading is proposed by Zeitlin, who sees the scene as a straightforward reference to the assassination of Cassandra in the *Agamemnon* (F. Zeitlin, *The Closet of Masks: Role-Playing and Myth-Making in the* Orestes *of Euripides*, Ramus IX 1980, p. 51 – 77). Similarly, one must note that Electra's plan wins her praise from her brother. The terms of this praise, however, seem rather doubtful in the context of the Atreidae story — the only other woman to be praised in the Greek tragedy for possessing a mind of man is actually Aeschylus' Clytemnestra (for the insightful, if slightly biased analysis of this point see R.G. Winnington-Ingram, *Studies in Aeschylus* p. 101 – 131), who already in the prologue is spoken of as a woman of „manly heart" (*androboulos kear*). Hence, to praise a woman as *man-like* could be taken as a double-edged compliment (this ambiguity plays its part in Grube's interpretation, *l.c.*), moreover, should the audience remember Aeschylean treatment of the story (and there are considerable reasons to think that they did), Orestes' words would appear particularly striking as contrasted with his earlier appeal to Electra not to be similar to Clytemnestra.

[14] See J.R. Porter *Studies in Euripides'* Orestes, Mnemosyne Suppl. CXXVIII, Leiden – New York – Koeln, 1994, p. 81 ff.; A.P. Burnett *Catastrophe Survived, Revenge in Attic and Later Tragedy*, University of California Press 1998, p. 255. ff.; Dunn *o.c.*, p. 159 – 179.

the stressing of hopes linked to the imminent arrival of Menelaus; and, at the very turning point of the plot, just after the killing of Helen had been decided. "My mother nursed her", says Orestes, echoing Electra's words — what is the importance of this fact in the wider context of the drama? Further complications are caused if we consider that the Euripidean text points to an innovative treatment of Hermione's situation, as the traditional version says that her maternal grandparents brought her up. If, therefore, Euripides chose to change the approved course of myth, such a decision may have been based on something more than a simple quest for novelty. Portraying Hermione as Clytemnestra's charge creates, as highlighted above, notable differences in her relations to Agamemnon's family and helps to develop the correspondence between the girl and Clytemnestra's oldest child, Iphigenia.

No play dedicated to the events surrounding this sacrifice survives save for the late Euripidean *Iphigenia at Aulis*. What we have, though, is a description in Aeschylus' *Agamemnon*, where the heroine is portrayed as a very young, innocent girl brutally deceived and eventually carried to her death at the altar.[15] It is likely, however, that this particular situation has been further elaborated in two works that are lost to us: Aeschylean Ἰφιγένεια, known only from a short mention, and an analogously entitled drama of Sophocles, of which few fragments survive. Furthermore, an Argive drama has yet to emerge that does not at least make a reference to the sacrifice — from *Agamemnon* on, all tragedians endeavor at least to remark upon the event.[16] Moreover, the theme of the sacrifice seems to constitute a source of a deep anxiety to Euripides himself: hence the repeated elaborations of the motif in his surviving tragedies.[17] Should this be the case, the image of the slaughtered maiden would be vivid in the imagination of the ordinary Athenian.[18]

What one is led to believe, then, is that Hermione might have been consciously shaped in Iphigenia's mold — she is young, innocent, pure (an ideal sacrificial victim);[19] she was brought up as Electra's sister; moreover, in the drama she is actually juxtaposed with the slaughtered maiden. The killing of

---

[15] It is interesting to note that a notion of Iphigenia's death at the altar of Artemis is decidedly a posthomeric one (*Iliad* I 144 – 149 mentions three living daughters of Agamemnon: Chrysothemis, Laodike and Ifianassa).

[16] The point is elaborated in Clytemnestra's triumphant speech of *Agamemnon*, it figures in the Sophoclean *Electra*,and plays a prominent role in the *agon* scene of Euripidean *Electra*.

[17] On this point cf. Thalmann, who considers *Agamemnon* as a work evidencing major conventions of 5th century Athenian culture (*o.c.*, particularly 126 – 129); on the importance of the sacrificial motif within the frame of the *Oresteia,* see F.I. Zeitlin *The Motif of Corrupted Sacrifice in Aechylus'* Oresteia, TAPA XCIII 1965, p. 463 – 508.

[18] On the popular knowledge of Attic tragedy, see L. Woodbury, *The Judgement of Dionysus: books, taste and teaching in the* Frogs, in M. Cropp, E. Fantham, and S. Scully (eds.) *Greek Tragedy and its Legacy: essays presented to D.J. Conacher*, Calgary 1986, p. 241 – 259; and T.C.W. Stinton *The Scope and Limit of Allusion in Greek Tragedy*, *ibidem* p. 67 – 102.

[19] On the dangers inherent in purity see the fundamental work of M. Douglas, *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Polution and Taboo*. London 1966.

Hermione would thus be a restaging of Iphigenia's death, the ultimate withdrawing of Agamemnon „charites", rendered to Menelaus.[20] In the last scene, when Orestes orders the arson and nothing indicates that Hermione might be spared, one should be forcefully reminded of Orestes words to Menelaus (l. 658 – 659): ἃ δ' Αὐλὶς ἔλαβε σφάγι' ἐμῆς ὁμοσπόρου / ἐῶ σ' ἔχειν ταῦθ' Ἑρμιόνην μὴ κτεῖνε σύ ("the slaughter of my sister, which Aulis holds, I give you — do not kill Hermione"). Similarly, the elevated position of both Orestes and Hermione at the arson scene, the presence of the knife, the proximity of fire — these all may suggest a reference to the sacrificial context.[21] Moreover, like Iphigenia, Hermione is to die with her throat cut, which constitutes the traditional manner of the sacrificial offering.[22]

The scene of crucial importance to our understanding of Hermione's figure comes when Electra has to draw her cousin into the palace, thus ensuring a success of the vengeance/salvation scheme. Before coming to this scene, we must however realize that what the audience has seen so far leaves it with little doubt as to Menelaus' principal importance in the plot. It is his forgoing of family-ties that triggers the lust for revenge. If we read *Orestes* as a drama of loyalty forsaken, as I suggest one should, then family ties and their affirmation become of crucial importance. Now, we know that Helen shows much disregard for any social obligations unless she herself is involved. Menelaos, for different reasons, prefers to ignore family obligations toward his brother's children.[23] Thus, the theme of blood relation is repeatedly underscored throughout the drama.[24]

The decoy scene is a dramatic masterpiece. The assassination-plot has been carried out before Hermione's arrival; actually, Helen's death-cry was, albeit indistinctly, heard by the latter. The audience is acquainted with all the details of Electra's plan. Thus, Hermione is the only one caught unawares. This situation gives rise to many ironic and double-edged comments that do emerge in the scene. While Electra statements arise from her actual knowledge of the circumstances, Hermione naive and well-meant words take a meaning far-different from the intended one. Thus, it is important to note that the scene corresponds very closely to the arrival of Clytemnestra to the heroine's house in the *Electra,* another aspect that provides Euripides with numerous opportunities of

---

[20] I develop this point in another article (*Loyalty forsworn: an inquiry in Euripides'* Orestes, Eos LXXXVII 2000, p. 39 – 52.

[21] For the description of sacrificial ritual see W. Burkert *Homo Necans: An Anthropology of Ancient Sacrificial Ritual and Myth*, trans. P. Bing, University of California Press 1989, p. 4 – 7.

[22] Cf. H.P. Foley *Ritual Irony: Poetry and Sacrifice in Euripidean Drama,* Cornell University Press 1985, p. 29.

[23] That these obligations are real enough, is a generally held opinion (cf. Ch. Eucken *Das Rechtsproblem im Euripideischen* Orest, MH XLIII 1986, p. 155 – 68). Menelaus' motivation in rejecting the supplication is analyzed in Porter, *o.c.*, p. 73, Burnett *Revenge...*, p. 251 sq., P. Kyriakou *Menelaus and Pelops in Euripides'* Orestes, Mnemosyne LI 1998, p. 282 – 301.

[24] Characteristically, Pylades is praised for making a better *philos* to Orestes and his sister than do those related by blood (i.e. Menelaus and Helen): 768, 794, 1074 et aliis.

parody and allusion. Obviously, the scene furnishes an excellent dramatic material and could scarcely be forgone. It may be, however, that Hermione's behavior in this scene deserves much more attention than was drawn to it so far, literary analyses notwithstanding.

The insistent probing of Hermione, who repeatedly asks what has caused the outcry she has heard, meets with obscure and ambiguous responses. The point is, of course, that Electra cannot answer truly — and yet, all her answers bear a marked similarity to the truth and all facts that are mentioned do actually contribute to the present situation. Thus, Hermione is little by little informed of the decisions taken at the assembly and of the death sentence that has been passed. Interestingly, her reaction is not only immediate but also sympathetic (l. 1329): μὴ δῆτ', ἐμοῦ γε συγγενεῖς πεφυκότας ("not so, not you who are my blood relations"). Characteristically, by the very outcry, she acknowledges the family-ties that link her to the two protagonists. Yet, unlike her father, whose recognition of such ties is portrayed as purely verbal and heavily dependant on external circumstances, Hermione is prepared to act accordingly as well.[25] In the world perverted by Menelaus' defection, however, this good intent is turned into a source of danger. Hence, though Hermione's words attest to her good will, at the same time they are given much darker meaning by the changed circumstances. When she asserts (l. 1354): σώθηθ' ὅσον γε τοὐπ' ἔμ' ("you shall be saved as far as it depends on me"), she refers to her preparedness to fulfill the obligation inherent in the blood-ties linking her to Electra and Orestes, but at the same time unknowingly comments upon her future role as a hostage.[26] Even more ironically, save for the children of Agamemnon, Hermione is the only person inclined to act upon such family-obligation in the *Orestes.*[27] So far, the family portrayed in the drama displays rather astonishing disregard for the ties of blood: Helen is reluctant to pay due homage to Clytemnestra's grave, Menelaus' rejects Orestes' suppliancy.[28]

An interesting point is that upon Hermione's seizure Electra is seen rejoicing. This deep satisfaction with which she greets the destruction of Menelaus' family disgusts the majority of scholars. Yet, at the same moment, once again Euripides uses Hermione as a perfect foil for Electra: a gentle girl ready to fulfill her obligation with no complaint, as she has earlier complied to Helen's order, and, on the other side, her by now bloodthirsty cousin.

---

[25] The word συγγενής denotes in the Greek tradition members of both immediate and farther family (cf. A. Harrison). Still, its use in Euripides seems limited to the persons closely connected with the speaker (cf. J.T. Allen & G. Italie *Concordance to Euripides*, Berkeley 1953).

[26] Hence, the comment can be considered as equivalent to the one made by Clytemnestra in *El.* 1132 – 1135.

[27] The only other instance of someone observing this blood based loyalty could be seen in Oiax continuing enmity to the Agamemnon's descendants. However, Oiax can hardly be treated as *persona agens*, for he is mentioned only once (*Or.* 432 – 3) and then disappears.

[28] On the similarities between the couple see Rawson, *o.c.*, p. 158: "the vague loyalty of both Menelaus' and Helen collapses at a touch".

One point, however, still demands discussion. A deep structural resemblance between the so-called second part of the *Orestes* and earlier dramas of Euripides, foremost the *Medea,* has been suggested by Dunn. In both dramas an offspring of an excessively self-assured hero is directly threatened and likewise, both portray the triumphant protagonist addressing the enemies from the *theologeion.* While I do not intend to consider the implication of this interpretation on our understanding of Orestes' personage, I think that a short investigation in this likeness would be advisable.

Certainly, Menelaus' arrival at *Orestes* (l. 1554) corresponds with this of Jason at *Medea* (l. 1293). Analogously, both refer to the perpetrators of murder with lion-simile, try to break (by sending the „prospoloi") the door and are subsequently threatened and scorned by the person appearing in the place usually reserved for gods. Yet, there is also a fundamental difference: Hermione is alive even if in mortal danger, the setting is strikingly reminiscent of the sacrificial, and finally: although of fundamental importance in the drama, the role of Medea's children seems purely instrumental, meanwhile Hermione, in her only spoken scene, speaks and acts of her own will. Hence, one cannot exclude the possibility that Euripides aims at simultaneous paraphrase of two possible scenes: the appearance of Medea and sacrifice of Iphigenia. Given the well-known Euripidean literariness[29] and inclination to paraphrasing and restaging both his own and other poets' dramas, the inclination particularly visible in his later plays[30], such a solution to this confused reference-set seems reasonable.

Should the family-oriented reading of the *Orestes* be correct, the figure of Hermione gains crucial importance in the drama's resolution — as a protagonist's bride she is instrumental in constitution of new family-ties that reconnect the members of the Atreus' house. In this respect, true to introductory comments of Electra, Hermione is a παραψυχὴ ἀλγέων, („solace" or „respite in suffering"). Her ambiguous position as Clytemnestra's charge, and hence a foster-sister to Electra marks her correspondence to Iphigenia, the lost child of Agamemnon's. The oldest (if only) child of Menelaus, she is an obvious counterpart of the sacrificed maiden. Hence, it is clear that her intended assassination can be satisfactorily explained in terms of reenactment of Aulis; perhaps better so than through an assumption of Orestes' maddened state or psychoanalytical analysis of female-hatred or jealousy. Similarly, the emphasis on Hermione's being Clytemnestra charge should not be read as a proof of jealousy underlying the protagonists' actions, but as a furthering of this important *simile*.

Kraków

---

[29] Cf. Ch. Segal *Tragic beginnings: narration, voice and authority in the prologues of Greek Drama,* YCS XXIX 1992, p. 85 – 117, p. 108 ff.

[30] For an overview of works likely to be paraphrased and alluded to in the *Orestes,* see Zeitlin *o.c.*

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

„DIE FRÖSCHE" DES ARISTOPHANES UND DAS EURIPIDEISCHE KONZEPT DER OIDIPUS' GESCHICHTE

Von

ALICJA BRUSEWICZ

Wir wissen nicht allzuviel darüber, was in den antiken Testimonien die Spuren des Einflusses der euripideischen Vision vom Oidipus-Mythos darstellten, denn bei den Untersuchungen des Schaffens dieses Tragikers wurde nicht versucht festzustellen, ob er überhaupt eine eigene Vision der Oidipus-Geschichte hatte und welche Gestalt sie eventuell in seinen jeweiligen Tragödien annahm. Die Ursache dieses Sachverhalts besteht wohl in der allgemein herrschenden Überzeugung, dass die Mythen für Euripides als Material zum Bau komplizierter dramatischer Situationen und nicht zum Studium konkreter mythischer Gestalten und deren Geschichte dienten. Ein anderer Grund, der die Forschung in dieser Richtung erschwert, ist der Zustand, in dem sich die Tragödien von Euripides, die auf dem Oidipus-Mythos beruhen, befinden, denn es ist nur eine Tragödie im Ganzen erhalten geblieben — *Die Phönizierinnen*, von den übrigen: *Oinomaos, Chrysippos, Oidipus, Antigone* — gibt es nur Fragmente. Die Überlegungen zur euripideischen Gestalt des Schicksals Oidipus' erschwerte auch die komplizierte Fabel der *Phönizierinnen* und deren große strukturelle und inhaltliche Ähnlichkeit mit den *Sieben gegen Theben* des Aischylos.

Besteht in dieser Situation die Möglichkeit eines Versuchs, das Problem: euripideisches Konzept der Oidipus-Geschichte — zu lösen? Meiner Meinung nach ist dies möglich, wobei als Beweis die Verse 1182 – 1196 der *Frösche* von Aristophanes angesehen werden sollten, deren Analyse zeigen wird, dass sich Euripides in seinen „Oidipus-Werken" mindestens zweier verschiedener, wenn auch verwandter, Konzepte der Geschichte der letzten Labdakiden bedient, die er zum Großteil selbst erdachte.

Die Verse 1182 – 1196 der *Frösche* sind ein Teil des berühmten Agons zwischen Aischylos und Euripides:

ΕΥ. «Ἦν Οἰδίπους τὸ πρῶτον εὐδαίμων ἀνήρ,«
ΑΙ. Μὰ τὸν Δί᾽ οὐ δῆτ᾽, ἀλλὰ κακοδαίμων φύσει.

῎Οντινά γε, πρὶν φῦναι μέν, ᾿Απόλλων ἔφη
ἀποκτενεῖν τὸν πατέρα, πρὶν καὶ γεγονέναι,
πῶς οὗτος ἦν τὸ πρῶτον εὐτυχὴς ἀνήρ;
ΕΥ. «εἶτ᾽ ἐγένετ᾽ αὖθις ἀθλιώτατος βροτῶν.«
ΑΙ. Μὰ τὸν Δί᾽ οὐ δῆτ᾽, οὐ μὲν οὖν ἐπαύσατο.
Πῶς γάρ; ῎Οτε δὴ πρῶτον μὲν αὐτὸν γενόμενον
χειμῶνος ὄντος ἐξέθεσαν ἐν ὀστράκῳ,
ἵνα μὴ ᾽κτραφεὶς γένοιτο τοῦ πατρὸς φονεύς·
εἶθ᾽ ὡς Πόλυβον ἤρρησεν οἰδῶν τὼ πόδε·
ἔπειτα γραῦν ἔγημεν αὐτὸς ὢν νέος
καὶ πρός γε τούτοις τὴν ἑαυτοῦ μητέρα·
εἶτ᾽ ἐξετύφλωσεν αὑτόν.
ΔΙ. Εὐδαίμων ἄρ᾽ ἦν,
εἰ κἀστρατήγησέν γε μετ᾽ ᾽Ερασινίδου[1].

Es wird meiner Meinung nach zu Recht angenommen, dass Aristophanes in seinen Werken vielmals bezeugte, dass das Athener Publikum belesen und literarisch gebildet war und sich durch eine gute Kenntnis der dramatischen Werke auszeichnete[2]. Der hier zitierte Passus gibt Anlass zur Feststellung, dass die Bearbeitungen des Oidipus-Mythos durch Euripides Diskussionen unter den Athener Liebhabern der Dramenkunst erweckten, und das hauptsächlich aus dem Grund, dass sie sich deutlich voneinander unterschieden. Er interessierte die Kommentatoren der Werke griechischer Dichter bisher hauptsächlich deshalb, weil er den Anfang der nicht erhaltenen *Antigone* von Euripides[3] überlieferte; er schien auch ein wichtiges Argument bei den kritischen Diskussionen über die Kunst der Prologe Euripides' zu sein. Eben durch Aristophanes waren viele Forscher, vor allem die Befürworter der These von der Überlegenheit des Schaffens Aischylos' und Sophokles' über das von Euripides, lange Zeit von der Schwäche der euripideischen Prologe überzeugt[4]. Heute ist dank Erbse bekannt, dass sich die meisten durch stilistische, strukturelle und inhaltliche Meisterschaft, nicht immer im Einklang mit dem damaligen „Kanon" ihrer Erschaffung, auszeichneten[5]. In der Regel waren sie den Prologen der Stücke Aischylos' und

---

[1] *Ranae*, ed. V. Coulon and M. Van Daele, Aristophane, vol. 4, Paris 1928 repr. 1967.

[2] Mehr darüber R. Harriot, *Aristophanes' Audience and the Plays of Euripides*, Bulletin of the Institute of Classical Studies IX Londinii, 1962, S. 1 ff.; W. Rösler, *Polis und Tragödie*, Konstanz 1980, S. 10 f.; J. Czerniatowicz, *Euripides w komedii attyckiej*, Eos XLV 1951, S. 85; über die Zweifel an den Adressaten der Tragödie Euripides' und den Möglichkeiten des Verstehens und Erinnerns der ideellen Inhalte siehe: Exkurs 1, Tragödie und „popular morality", [in:] M. Hose, *Studien zum Chor bei Euripides*, Stuttgart 1990, B. 1, S. 37 ff.

[3] Siehe TGF N2 Fr. 157 (*Frösche* 1182) und Fr. 158 (*Frösche* 1187); siehe auch J. Mesk, *Die Antigone des Euripides*, Wiener Studien XLIX 1931, S. 3 ff.

[4] Siehe Czerniatowicz, *o.c.*, S. 70 ff. — bis in die 50er Jahre unseres Jh. waren die meisten Forscher der griechischen Tragödie von dieser Überlegenheit überzeugt.

[5] Siehe H. Erbse, *Studien zum Prolog der euripideischen Tragödie*, Berlin-New York 1984, S. 1 ff.

Sophokles' nicht ähnlich, was für Aristophanes tatsächlich ein guter Vorwand gewesen sein mochte, Euripides anzugreifen.

Es gibt keinen Grund, die Kritik Aristophanes' an den Ideen Euripides' in den zitierten Versen der *Frösche* als licentia poetica anzusehen. Ich meine, dass sich dahinter der Ruf und Eindruck verbergen, die die Ideen auf die damaligen Adressaten der Tragödie ausübten sowie die Absicht, an das prinzipiell andere euripideische Herangehen an die Gestalt des Oidipus zu erinnern, nicht nur im Bezug auf die Versionen der anderen Tragiker und die mythographische Tradition, sondern auch in seinem eigenen Schaffen. Die zitierten Verse sind zwar ein Element eines Teiles der *Frösche*, das der Kritik der schriftstellerischen Fähigkeiten Euripides' in Bezug auf die Prologe gewidmet ist, man kann sie jedoch auch unter einem anderen Gesichtspunkt betrachten[6]. Sie sind in erster Linie ein Angriff auf das euripideische Konzept der Oidipus-Geschichte, zumindest auf die, die Aristophanes dargestellt hatte, wobei er jeden Vers des genannten Passus nutzte, was gegenwärtig unverständlich ist, vor allem wegen der fehlenden *Antigone* von Euripides.

Die Tatsache, dass die meisten Verse von Aischylos ausgesprochen werden, kann so zu verstehen sein, dass es hier um die Konfrontierung seiner Version des Oidipus-Mythos mit der euripideischen geht. Jedoch schließt die Bemerkung, dass der Sohn den Vater tötet, die Aristophanes' Aischylos macht, diese Hypothese aus. In den *Sieben gegen Theben* von Aischylos (V. 745 ff.) ist doch die Rede davon, dass Phoibos in der Prophezeihung dreimal Laios vorhersagte, keinen Sohn zu zeugen, jedoch nicht, weil dieser ihn dann töten wird, sondern, weil nur die Kinderlosigkeit Laios' den Thebener Staat aufrecht erhalten kann. Die Prophezeihung betraf also nicht die Gefährdung des Existenz des Labdakiden, sondern Thebens und in dieser Version musste sie in den früheren Teilen der Thebener Trilogie von Aischylos aufgetreten sein. Schon C. Robert[7] bemerkte, dass nur der Vers 1190 der Aussage Aischylos' des Aristophanes (χειμῶνος ὄντος ἐξέθεσαν ἐν ὀστράκῳ) sich auf das Werk dieses Tragikers bezieht, nämlich auf *Laios*. Er gab jedoch keine überzeugenden Argument dafür an, dass seine Annahme richtig ist; desweiteren stellt er selbst fest, dass Aristophanes im Vers 1191 (ἵνα μὴ ᾽κτραφεὶς γένοιτο τοῦ πατρὸς φονεύς·), der eng mit dem vorhergehenden verbunden ist, an die Motivierung der Aussetzung von Oidipus anknüpft, die in den *Phönizierinnen* von Euripides auftritt. Meiner Meinung nach ist es nicht weniger wahrscheinlich als die Annahme Roberts, im Vers 1190 eine Anspielung an ein anderes Werk Euripides' mit Thebener Thematik zu sehen. In Frage kommen *Antigone* oder die *Phönizierinnen*[8], allerdings wäre es im

---

[6] So schon O. Navarre, Ληκύθιον ἀπώλεσεν, Revue des Etudes Anc XXXV 1933, S. 278 ff.

[7] C. Robert, *Oidipus. Geschichte eines poetischen Stoffs im griechischen Altertum*, Berlin 1915, Bd. 1, S. 254 ff.

[8] Es ist wohl die Trilogie *Oinomaos-Chrysippos-Oidipus* auszuschließen, denn dort trat wahrscheinlich die Version auf, die u.a. aus Schol. 26 zu den *Phön.* Euripides' bekannt ist: der gerade geborene Oidipus wurde in einer Kiste ins Meer geworfen.

letzten Fall keine wortgetreue Angabe der in dieser Euripides' Tragödie auftretenden Version, sondern nur ein Hinweis auf den darin enthaltenen Gedanken von der Aussetzung Oidipus' auf Kithairon (V. 24 – 26, 1600 – 1603), den Aristophanes selbst weiterentwickelte und etwas verbesserte. Für diese Annahme scheint die Schol. 1190 zu den *Fröschen* von Aristophanes zu sprechen. Sein Verfasser betrachtet die Aussetzung des Kindes im Winter als eine verschönernde Erfindung des Komikers[9].

Das Problem bei der Entzifferung der in den Versen 1182 – 1196 der *Frösche* enthaltenen Anspielungen auf die Darstellung von Oidipus in den Werken Euripides' besteht darin, dass Aristophanes sich nicht der Reihe nach auf sie beziehen musste, sondern dass er sie vermischen, ja sogar Elemente verschiedener Darstellungen aussuchen und daraus eine scheinbar zusammenhängende Ganzheit bauen konnte. Die Behauptung von einer eventuellen Mischung der Darstellungen steht nicht im Gegensatz zu dem, was wir über die Prinzipien der griechischen Komödienschreibung wissen. Ich bin überzeugt davon, dass es Aristophanes im Grunde genommen nicht nur um die Verschmähung der Darstellungen Euripides' ging. Der Komiker versuchte, mit diesen Versen die Aufmerksamkeit auf eine Neuheit in der euripideischen Betrachtung des Oidipus-Mythos zu lenken, die darin bestand, dass der Tragiker in der *Antigone* jenen Labdakiden als Menschen darstellte, der anfangs glücklich und erst später einer der unglücklichsten Menschen war (*Frösche* V. 1182 = *Ant.* Fr. 157 N2: «Ἦν Οἰδίπους τὸ πρῶτον εὐδαίμων ἀνήρ,« V. 1187 = *Ant.* Fr. 158 N2: «εἶτ' ἐγένετ' αὖθις ἀθλιώτατος βροτῶν.«); in einem anderen Werk (Werken?) — als Mann, der von Geburt an Unglück hervorruft, der seinen Vater tötete und die eigene Mutter heiratete, trotzdem aber nicht mit dem Tod bestraft wurde, obwohl, wie man annehmen müsste, er eine solche Strafe verdient hätte. Der letzte Gedanke:

> Εὐδαίμων ἄρ' ἦν,
> εἰ κἀστρατήγησέν γε μετ' Ἐρασινίδου (V. 1195 – 1196).

stammt natürlich nicht von Euripides; es scheint eine Aussage des Komikers selbst zu sein, die eine Krönung der Kritik Aristophanes' an den Darstellungen der Oidipus-Geschichte, bearbeitet von Euripides ist.

Es ist heutzutage nicht leicht zu verstehen, was die oben genannten Verse direkt oder in verschleierter Form besagen. Bei ihrer Schaffung berücksichtigte Aristophanes zweifellos die ausgezeichnete Kenntnis seiner Adressaten vom bekannten Prozess des Strategen Erasinides und fünf anderer Athener Anführer, die trotz des errungenen Sieges in der Schlacht bei Arginusen und deren Verteidigung durch Sokrates persönlich, vom Volksgericht zum Tode verurteilt wurden, weil sie nicht darauf Acht gaben, dass die in dieser Schlacht Gefallenen

---

[9] Schol 1190 zu den *Fröschen*: [...] Τοῦτο ἔχει διασκευὴν παρ' αὐτῷ, τὸ χειμῶνος ὄντος. τὸ δὲ ἐν ὀστράκῳ, ἐπεὶ ἐν χύτραις ἐξετίθεσαν τὰ παιδία. διὸ καὶ χυτρίζειν ἔλεγον [...].

begraben wurden[10]. Die Verbindung des Schicksals jener Strategen mit dem euripideischen Konzept der Oidipus-Geschichte stellt eine meisterhafte Lösung des Komikers dar. Die Analogien waren offensichtlich: Den Strategen, wie auch Oidipus, ging es anfangs gut im Leben; wie er errangen sie einen Sieg, der den Staat rettete; ihnen selbst brachte dieser Sieg jedoch Unglück und den letztendlichen Untergang, wie der Sieg Oidipus' über die Sphinx. Desweiteren verband die euripideischen Darstellungen des Oidipus-Mythos noch ein wohl ausschlaggebendes Element mit der Angelegenheit der Athener Anführer: das Problem des Begräbnisses der in der Schlacht Gefallenen.

Wir wissen, dass das Motiv des unbegrabenen Polineikes sowohl in *Antigone* als auch in den *Phönizierinnen* von Euripides auftritt. Es weist nichts darauf hin, dass in der ersten der beiden Tragödien Oidipus beim Streit von Antigone mit Kreon um das Begräbnis des gefallenen Polineikes anwesend war[11]. In der zweiten nahm er jedoch als neutraler Zeuge teil, umsichtigerweise sprach er sich weder für den Beschluss der Tochter, den Bruder zu begraben, noch für den sich dem entgegenstellenden Kreon aus, der den Standpunkt der Polis vertrat und sich auf den Willen der Götter und den vorigen Herrscher Thebens, Eteokles, (*Phön.* 1645 – 1670) berief. Die Haltung Oidipus' war die beste, denn die Unterstützung der Bemühungen von Antigone hätten die Auflehnung gegen den Willen der Stadt und Götter bedeutet, nach denen das Unterlassen des Begräbnisses eine Strafe für den Angriff Polineikes' auf Theben bedeutete; andererseits wäre die Unterstützung des Standpunktes von Kreon ebenfalls eine Beleidigung der Götter, die von den Sterblichen verlangten, die Toten mit Erde zu bedecken. Unabhängig davon, ob Euripides, als er diese Haltung Oidipus' erdachte, wirklich von den Argumenten der Prozessseiten der Sieger von Arginusen inspiriert war, scheint die Benutzung der Anspielung auf jenen Prozess durch Aristophanes im Passus, der die Gestalt des Labdakiden betrifft, zu suggerieren, dass die Verse 1195 – 1196 der *Frösche* sich in erster Linie auf die Darstellung gerade in den *Phönizierinnen* beziehen. Die in der Feststellung, dass Oidipus nicht das Glück hatte, einer der Strategen von Arginusen zu sein, enthaltene Ironie bezog sich nicht nur auf das Fehlen eines entschiedenen Standpunktes zum Problem des Begräbnisses von Polineikes. Sie wies auf ein weiteres Paradox in der Darstellung des Sohnes des Laios hin, diesmal in den *Phönizierinnen* selbst — Oidipus war angeblich für das Unglück von Geburt angeschaffen, hatte aber „Pech", nicht wie Erasinides und die anderen Anführer hingerichtet zu werden. Indem Aristophanes die Inkonsequenz der Darstellung Oidipus' als Held des Unglücks ironisierte, erinnerte er gleichzeitig die Adressaten seiner Komödie

---

[10] Der Inhalt der Schol. 1196 zu den *Fröschen* Arist., der daran erinnert, wer Erasinides war, scheint davon zu zeugen, dass die allgemeine Erinnerung an den Prozess der Sieger von Arginusen nicht lange anhielt.

[11] Siehe L. Séchan, *Etudes sur la tragedie grecque dans ses rapports avec la céramique*, Paris 1926, S. 274 ff.; Mesk, *o.c.*, S. 4 ff.; T.B. Webster, *The Tragedies of Euripides*, London 1967, S. 182 f.

daran, dass dieser Labdakide bei Euripides nicht nach Anagnorismos (es konnte, musste aber selbst in *Antigone* nicht so sein) starb. Er sagte indirekt gleichzeitig, dass Oidipus hätte fallen müssen, und nicht die Ehre haben sollte, nach Kolonos zu wandern und dort sein Leben zu beenden, was einer Heroisierung gleichkommt, jedoch erst Sophokles unterstrich das in seinem letzten Stück — in *Oidipus in Kolonos*.

Die obige Auslegung des Sinnes und der Funktion der Verse 1195 – 1196 der *Frösche* stützt sich auf die Überzeugung, dass Aristophanes der Darstellung der Oidipus-Geschichte, enthalten in *Antigone* von Euripides die Version aus den *Phönizierinnen* gegenüberstellte und nicht aus *Chrysippos* oder *Oidipus* dieses Verfassers. Bevor ich erkläre, worauf ich diese Behauptung stütze, möchte ich darauf aufmerksam machen, dass der Komiker nur die Version der Oidipus-Geschichte genauer zu behandeln beschloss, die in den *Phönizierinnen* enthalten ist, was uns die Untersuchungen nicht erleichtert, denn diese Tragödie ist gerade erhalten geblieben, währenddessen von *Antigone* nur bescheidene Fragmente überdauerten, die wenig über die Persönlichkeit und Einzelheiten des Schicksals von Oidipus aussagen.

Die Ausführungen über die Darstellungsversion der Oidipus-Geschichte in den *Phönizierinnen* beginnt mit der Feststellung des Aischylos Aristophanes':

Μὰ τὸν Δί᾽ οὐ δῆτ᾽, ἀλλὰ κακοδαίμων φύσει (V. 1183).

Meines Erachtens drückt sie lapidar — ähnlich wie V. 1188 — das Wesen des Konzepts der Oidipus-Figur, dargestellt von Euripides in dieser Tragödie, aus; des Konzepts, auf das der Tragiker selbst in den Versen 1595 – 1596 der *Phönizierinnen* hinführte:

Wie elend, Schicksal, schufst du mich von Anfang an,
wie arm auch, ward es je ein andrer Sterblicher[12].

Ebenfalls V. 1184 – 1185 der *Frösche* sind zweifellos eine Paraphrase der V. 1597 – 1599 der *Phönizierinnen*:

mich, den, bevor die Mutter ihn zur Welt gebracht,
noch ungezeugt, Apollon schon dem Laios nannte
als Mörder seines Vaters. Ach, ich Leidgeprüfter!

sowie die Anknüpfung an den Prolog dieses Stückes (V. 15 – 20), was teilweise schon Robert richtig erkannte[13]. Fast die ganze Aussage Aischylos' (*Frösche*

---

[12] Euripides, *Tragödien*, fünfter Teil, griechisch und deutsch von D. Ebener, Berlin 1979 — die übrigen Zitate aus den *Phönizierinnen* in derselben Übersetzung.

[13] Siehe Robert, *o.c.*, Bd. 1, S. 67, 256 f.

V. 1188 – 1195) weist weitgehende Gemeinsamkeiten damit auf, was die *Phönizierinnen* über Oidipus sagen. Es wurde oben schon gesagt, dass der Vers 1190 wahrscheinlich unter dem Einfluss u.a. des Passus 1600 – 1604 der *Phönizierinnen* entstand, der zweifellos auch eine Stütze für die Verse 1189 und 1191 der *Frösche* war. Dafür, dass diese Tragödie die Inspiration für V. 1190 war, scheinen sogar indirekt V. 502 – 516 des *Thesmophoriazusen* von Aristophanes zu sprechen, wo der Inhalt der V. 29 – 31 der *Phönizierinnen* in stark scherzhafter und erweiterter Form paraphrasiert wurde[14]. Der genannte Teil des *Thesmophoriazusen* ist mit V. 1190 der *Frösche* durch das Motiv des im Topf befindlichen Kindes verbunden, mit den *Phönizierinnen* hingegen durch die Aufnahme des Kleinkindes durch die sich nach Nachkommen sehnende Frau und den Betrug des Mannes, dass sie es selbst geboren hatte.

Um das Problem vollständig darzustellen, muss gesagt werde, dass es doch möglich ist, dass die oben genannten Verse 502 – 516 des *Thesmophoriazusen*, 1189 – 1190 der *Frösche* und 29 – 31 der *Phönizierinnen* auf einem unbekannten Fragment der *Antigone* Euripides' basieren könnten; es spricht zwar nichts dafür, aber auch nicht dagegen.

Schwierig ist auch V. 1192 der *Frösche* (εἶθ' ὡς Πόλυβον ἤρρησεν οἰδῶν τὼ πόδε). Zwar können die in diesem Vers erwähnten verkrüppelten Füße Oidipus' und der Name Polybos den Zusammenhang mit V. 26 – 29 der *Phönizierinnen* suggerieren:

> [...] nachdem er
> Stahlspitzen mitten durch die Knöchel ihm gebohrt.
> Davon gab Hellas ihm den Namen Oidipus.
> Ihn fanden Pferdehirten dann des Polybos
> und brachten ihn nach Haus und in den Arm der Herrin.

allerdings passt das Wort ἤρρησεν nicht zur Version des Erscheinens von Oidipus am Hofe des Polybos, die in dieser Tragödie enthalten ist. Mann kann zwar annehmen, dass sich V. 1192 auf die zweite Ankunft des Labdakiden in Korinth bezieht, impliziert durch den tieferen Sinn des V. 44 – 45 der *Phönizierinnen*:

> erschlug der Sohn den Vater, übernahm den Wagen,
> gab ihn dem Pfleger Polybos,

aber das ist eine reine Vermutung. Die Erwähnung der Heranschleppung des Labdakiden an den Hof Polybos' hatte weder mit *Oidipus*[15] und umso weniger mit *Chrysippos* von Euripides etwas gemein; ob mit *Antigone,* wissen wir nicht. Ähnlich ist es im Falle des ersten Teils des V. 1195 der *Frösche* (εἶτ'

---

[14] Mit dem Schaffen Euripides' verband diese Verse des *Thesmophoriazusen* schon T. Zieliński, *De Euripidis Thebaide posteriore*, Mnemosyne LII 1924, S. 200.

[15] Man nimmt an, dass im Prolog des *Oidipus* die Rede davon ist, dass Oidipus ins Meer geworfen wurde — siehe Webster, *o.c.*, S. 241 ff.

ἐξετύφλωσεν αὐτόν). *Oidipus* als Inspirationsquelle ist auszuschließen, denn der Titelheld wurde durch den Diener Laios' blind. Ob und wie die Blindheit Oidipus' in *Antigone* erklärt wurde, bleibt ein Geheimnis, da nur wenige Fragmente dieser Tragödie erhalten blieben. Es bleiben also die *Phönizierinnen* übrig, wo wir schon im Prolog die rührende Erwähnung, dass sich Oidipus die Augen ausstach (V. 60 – 62), finden. Was die Verse 1193 – 1194 der *Frösche* angeht, ist die Inspiration durch die *Phönizierinnen* ohne Zweifel anzunehmen, dank der Bezeichnung von Oidipus' Frau als γραῦς. Diese Bezeichnung passt nicht zu Iokaste aus dem *Oidipus*, wo sie schon eine reife Frau, aber noch keine Greisin war. In den *Phönizierinnen* hingegen besagt eine Reihe von Versen (303 – 304, 322 – 326, 372, 528, 1694) deutlich, dass sie eine alte, grauhaarige Frau war, die dunkle und ärmliche Kleidung trug. Es ist sehr unwahrscheinlich, dass Iokaste in *Antigone* ähnlich beschrieben wurde; es wird meines Erachtens zu Recht angenommen, dass sie dort überhaupt nicht auftrat, selbst nicht als Figur im sogenannten dramatischen Hintergrund des Stückes.

Wir können einzig und allein spekulieren, warum Aristophanes die Darstellung der Oidipus' Geschichte in *Antigone* so nichtssagend behandelte, breiter jedoch in der in den *Phönizierinnen* auftretenden Darstellung. Es ist wohl ausgeschlossen, dass der Komiker sich davon lenken ließ, die Zuschauer daran erinnern zu wollen, wie Oidipus in dieser letzten Tragödie dargestellt wurde, denn sie erinnerten sich sicher besser an ihren Inhalt als an *Antigone* und andere „Oidipus"-Stücke von Euripides, die früher aufgeführt wurden. Es ist auch recht unwahrscheinlich, dass sich hinter jener bescheidenen Aussage die Meinung der Stammgäste des Athener Dionysos-Theaters über das geringe künstlerische Niveau der *Antigone* verbirgt, die von vorn herein die geringschätzige Behandlung des Oidipus' Themas durch Aristophanes rechtfertigen würde. Aristophanes betrachtete dieses Werk als wichtig und bekannt, denn er bezieht sich noch einmal in den weiteren Teilen der *Frösche* darauf, vielleicht auch mit dem Gedanken an das Oidipus-Thema. In der Szene des Abwiegens der Vollkommenheit der Poesie bediente er sich des aus der *Antigone* stammenden Satzes über Peitho (*Frösche* V. 1391), wobei bedeutsamerweise der Vers aus der nicht erhaltenen Tragödie Aischylos' *Niobe* (μόνος θεῶν γὰρ Θάνατος οὐ δώρων ἐρᾶι) schwerwiegender war. Dieser Vers siegte darum, weil er — wie Dionisos Aristophanes' sagte — den Gedanken ausdrückte, dass der Tod das größte allen Unglücks ist (*Frösche* V. 1392 – 1394). In der Wahl des Zitates und jener Unterstreichung, die eigentlich keinen tieferen semantischen Zusammenhang mit den übrigen Versen der Episode über das Abwiegen der Vollkommenheit der Poesie haben, sehe ich eine Anspielung auf das Fehlen der Erwähnung in *Antigone* des Todes Oidipus' als Krönung der Reihe seiner Unglücksfälle, und damit auf die Inkonsequenz Euripides' in der Darstellung Oidipus' zuerst als glücklichen und dann als einen der unglücklichsten Menschen. Möglicherweise betrifft die Anspielung jedoch gerade eine Erwähnung des Todes des Labdakiden in dieser Tragödie, in der er aber nicht als das größte Unglück dargestellt

wird, sondern, so, wie in V. 1703 ff der *Phönizierinnen*, das glückliche Lebensende Oidipus' und seine Rangerhöhung als griechischer Schutzheros.

Hinter der Hervorhebung der Oidipus' Darstellung als ein unglücklicher Mensch von Geburt an und sogar dessen Verspottung mit Hilfe der Erwähnung des Schicksals von Erasinides durch Aristophanes musste sich mehr verbergen, als nur die Lust, über die schriftstellerischen Fähigkeiten Euripides' zu scherzen und eventuell darauf hinzuweisen, dass die *Phönizierinnen* konzeptiv schlechter waren als *Antigone*. Meiner Meinung nach war ein wesentlicher Grund für die umfangreichere und zugleich ironische Darstellung der in den *Phönizierinnen* enthaltenen Version die Tatsache, dass sie für viele Athener — und für Aristophanes selbst (?) — in der Rechtfertigung Oidipus' und seiner Darstellung als Auserwählter der Götter zu weit ging. Es ist jedoch die Möglichkeit nicht auszuschließen, dass jene Disproportion hauptsächlich daraus entstand, dass Aristophanes die Darstellung der Oidipus' Geschichte in *Antigone* nicht breiter besprechen musste, da sie sehr gut bekannt war.

Für die Richtigkeit der letzten Bemerkung scheint sogar der Inhalt der Scholien 772 – 775 und 778 zu *Sieben gegen Theben* von Aischylos zu sprechen. In diesen Scholien finden wir unter anderem die Hinweise, dass Oidipus bei Euripides zuerst ein glücklicher Mensch war[16]. Das Problem besteht jedoch darin, dass wir nicht wissen, ob die Scholiasten hier nur an *Antigone* anknüpften, denn man könnte an dieser Stelle die Frage stellen — warum Aristophanes bei seinem Angriff auf die Veränderung des Konzepts der Oidipus' Geschichte durch Euripides (*Frösche* V. 1182 – 1196) nur auf die Zitate aus *Antigone* und die Anlehnung an die *Phönizierinnen* zurückgriff, und nicht auf *Chrysippos* oder *Oidipus*, die Werke, die die Trilogie über die Pelopiden und Labdakiden abschließen? Ich nehme an, dass es dadurch bedingt ist, dass die Fragmente 157 – 158 N2 der *Antigone* (= V. 1182 und 1187 der *Frösche*) ausgezeichnet die Synthese der euripideischen Darstellung des Oidipus' Mythos nicht nur in *Antigone*, sondern auch in dieser Trilogie ausdrückten, dass Aristophanes, indem er die zwei Prologverse der *Antigone* zitierte, die Gewissheit hatte, dass sie vom Publikum auch auf den Inhalt des *Chrysippos* und *Oidipus* bezogen werden. Die obige Hypothese stützt sich darauf, dass nichts darauf hinweist, dass Oidipus in der erwähnten Trilogie als „vorausbestimmter Unglücksrabe" (d.h. als ein von Geburt an vom Unglück verfolgtes Wesen durch den Willen der Götter) dargestellt wurde.

Für die Zuschauer Aristophanes' war Oidipus einer der unglücklichsten Sterblichen, hauptsächlich wegen des Inzests mit der Mutter, was z.B. die Schol. 778 zu den *Sieben gegen Theben* von Aischylos bestätigt. Aristophanes bedient sich meisterhaft des Hinweises auf den blutschänderischen Charakter des Verhältnisses mit Iokaste (*Frösche* V. 1194), um auf diese Weise zu suggerieren,

---

[16] Siehe Aeschyli *Tragoediae superstites et deperditarum fragmenta* ex rec. G. Dindorfii, Oxonii 1851, Bd. 3, S. 61 und 386.

dass die vorhergehenden Elemente der Oidipus' Geschichte, dargestellt von Dionysos und Aischylos, als ebenso unglücklich anzusehen waren. Indessen machte nicht die Tatsache von der blutschänderischen Ehe selbst, sondern erst deren Erkenntnis der Wahrheit dieses Bundes durch den Labdakiden und die anderen, einen wahrhaft unglücklichen Menschen aus ihm und stellte sein bisheriges, glückliches Leben in ein schlechtes Licht, was jedoch nicht bedeutete, dass ihm ein solches Leben für lange Zeit gegeben war. Solange er nicht wusste, dass er sein Ehebett mit seiner eigenen Mutter teilt, musste er — und nicht nur er, wie die schon erwähnte Schol. 778 zu den *Sieben gegen Theben* von Aischylos bezeugt — sein ganzes bisheriges Leben als eine Reihe von Erfolgen angesehen haben. Höchstwahrscheinlich basierte die Gestalt der Figur des Titelhelden des *Oidipus* Euripides' auf eben dieser Voraussetzung. In den *Phönizierinnen* versuchte der Tragiker jedoch, den Eindruck abzuschwächen (indem er sich schon nach V. 21 – 58 der einleitenden Rhesis Iokastes aufdrängte), dass Oidipus glückliche Zeiten in seinem Leben hatte, natürlich deswegen, damit der Adressat dieser Tragödie keinen Zweifel daran haben sollte, dass die Götter ihm die Rolle des Unglücklichen von Geburt an zugedacht hatten. Diese abschwächende Funktion hatte die schon vielfach erwähnte „Klage" Oidipus' (V. 1595 – 1614), darunter besonders der folgende Teil:

> [...] Er lieferte
> mich Säugling wilden Tieren aus zum Unglücksfraß.
> Davor ward ich behütet. Wäre der Kithairon
> doch in den tiefen Grund des Tartaros gesunken!
> Er hat mich nicht getötet, nein der Daimon ließ
> mich Diener werden bei dem Herren Polybos,

der die Anspielung darauf enthielt, dass die Jahre der Erziehung Oidipus' am Hofe Polybos' als eine Zeit seiner Unfreiheit angesehen werden soll. Die Situierung des Hinweises auf den blutschänderischen Charakter des Verhältnisses von Oidipus und Iokaste vor der Erwähnung, dass sich Oidipus selbst blind gemacht hatte (*Frösche*, V. 1195), ist im Hinblick auf die Reihenfolge der Ereignisse völlig logisch: zuerst Inzest und dann Blindheit. Vom psychologisch-perzeptiven Gesichtspunkt aus war das jedoch ein meisterhafter Zug, der angeblich treu den in den *Phönizierinnen* enthaltenen Zeitablauf der zwei wichtigsten Ereignisse im Oidipus' Leben beinhaltete, in Wirklichkeit aber doch die euripideische Interpretierung des Faktes der Selbsterblindung absichtlich verdunkelte. Wenn Aristophanes diese Interpretierung treu wiedergeben wollen hätte, so hätte in den Versen 1194 – 1195 zuerst gesagt werden müssen, dass Oidipus sich selbst die Augen ausstach und erst dann, dass es deshalb geschah, weil er erfuhr, dass er seine eigene Mutter geheiratet hatte (cf. *Phön.* 59 – 62). Dieser Übergriff hatte im wesentlich das Ziel, den eventuellen Auslegungen der Tatsache, dass sich Oidipus selbst blind gemacht hatte, entgegenzutreten, die

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

ΙΕΡΑ ΄ΑΝΑΓΡΑΦΗ DES EUHEMEROS VON MESSENE — FORSCHUNGSGESCHICHTE (1876 – 1998) UND INTERPRETATIONSVERSUCH

Von

MAREK WINIARCZYK

Euhemeros verfasste seine *Hiera Anagraphe* („die Heilige Geschichte" bzw. „die Heilige Aufzeichnung") zu Beginn der hellenistischen Epoche, aber wir sind außerstande, das genaue Entstehungsdatum des Werkes zu bestimmen[1]. Der Autor will auf Wunsch von Kassander, dem makedonischen König in den Jahren 305 – 298/297, eine Reise von Arabia felix aus angetreten und auf dem Indischen Ozean zufällig einen Archipel entdeckt haben (T 3 = Diod. 6, 1, 4 – 5). Besonders genau schilderte er die Insel Panchaia — ihre Naturwelt, Gesellschaft und Temenos, wo sich der Tempel des Zeus Triphylios mit einer goldenen Stele befand, in die eine Inschrift in einer ihm unbekannten Sprache eingeritzt war. Von den Priestern erfuhr er, dass die Inschrift über die Schicksale der ersten Herrscher der Oikumene, u.a. Uranos, Kronos und Zeus berichtete. Es stellte sich heraus, dass die olympischen Götter deifizierte Menschen gewesen waren[2].

Die Geschichte knüpft an den bekannten Topos einer idealen Gesellschaft an, die eine am Rande der Welt gelegene Insel bewohnt[3]. Euhemeros platzierte

---

[1] Euhemeros' Testimonien zitiere ich nach meiner Teubnerausgabe *Euhemeri Messenii reliquiae* (Stuttgart-Leipzig 1991). Verschiedene Übersetzungen des Titels Hiera Anagraphe stelle ich im Kommentar zu Euhem. T 8 (b) und unterschiedliche Datierungsversuche (letztes Jahrzent des 4.Jh. — nach 270) im Kommentar zu Euhem. T 8 (c) zusammen.

[2] Die Zusammenfassung der *Hiera Anagraphe* verdanken wir Diodor (5, 41 – 46; 6, 1). Von Bedeutung sind zudem Fragmente der Übersetzung von Ennius, die sich hauptsächlich in den *Divinae institutiones* von Laktanz erhalten haben. Siehe M. Winiarczyk, *Ennius' Euhemerus sive Sacra historia,* RhM CXXXVII 1994, S. 274 – 291.

[3] Die Insel Syrien im Westen: Hom. *Od.* 15, 403 – 414; Atlantis: Pl. *Crit.* 113 C-121 C; *Tim.* 24 D-25 D; Helixoia: Hecat. (FGrHist 264 F 7) ap. Diod. 2, 47; Hesperia auf dem See Tritonis: Dionys. Scyt. F 2 – 3 Rusten ap. Diod. 3, 53, 4 – 6; die Insel auf dem Tritonfluss: Dionys. Scyt. F 8 ap. Diod. 3, 68, 5; die „Insel der Sonne" auf dem Indischen Ozean: Iambul. ap. Diod. 2, 55 – 60. Siehe auch die namenlose Insel auf dem Atlantischen Ozean bei Diod. 5, 19 – 20. Es verdient hier hinzugefügt werden, dass Apollodoros von Athen (FGrHist 244 F 157a ap. Strab. 7, 3, 6 = Euhem. T 6) Panchaia mit der Μεροπὶς γῆ von Theopomp (FGrHist 115 F 75c ap. Ael. VH 3, 18) und der Κιμμερὶς πόλις

Panchaia weder auf dem Atlantik (wie Platon seine Atlantis) noch im hohen Norden (wie Hekataios seine Helixoia), sondern auf dem Indischen Ozean, weil der Osten nach dem Eroberungszug des Alexander des Großen auf die Griechen eine immer stärkere Anziehungskraft ausübte[4]. Erwähnenswert ist darüber hinaus die Nachricht, dass man vom Vorgebirge Panchaias aus die Berge in Indien, d.h. den Himalaja, erblicken konnte. Euhemeros suchte das Vertrauen der Leser zu erwecken, indem er in die Beschreibung Panchaias keine märchenhaften, wunderbaren oder unglaubwürdigen Elemente einfließen ließ[5].

Unter dem Einfluss von E. Rohde begann man Euhemeros' Werk als einen Reiseroman oder einen utopischen Reiseroman zu bezeichnen[6]. Neuerdings äußerte N. Holzberg Bedenken, ob man Euhemeros' Werk tatsächlich dem Reiseroman zuordnen kann[7]. Man muss zugeben, dass ihm großenteils Recht

---

von Hekataios von Abdera (FGrHist 264 F 8) verglich. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, II, Oxford 1972, S. 454 – 455 Anm. 830 vertrat die Ansicht, dass sich Apollodoros auf Eratosthenes gestützt haben muss, doch J.S. Rusten, *Dionysius Scytobrachion*, Opladen 1982 (Papyrologica Coloniensia X), S. 114 war anderer Meinung.

[4] Siehe A. Dihle, *Die Griechen und die Fremden*, München 1994, S. 54 – 66 („Die Veränderung des griechischen Weltbildes durch den Alexanderzug").

[5] Aufmerksam wurden darauf u.a. F. Susemihl, *Geschichte der griechischen Litteratur in der Alexandrinerzeit*, I, Leipzig 1891, S. 317 – 318; F. Jacoby, *Euemeros*, RE VI 1907, Sp. 961 – 962; J. Geffcken, *Euhemerism*, ERE V 1912, Sp. 573; R. v. Pöhlmann, *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt*, II, München [3]1925, S. 302.

[6] E. Rohde, *Der griechische Roman und seine Vorläufer*, Leipzig [3]1914, S. 237 „utopischer Roman". Siehe z.B. K. Thraede, *Euhemerismus*, RAC VI 1966, Sp. 878 „ein utopisch-philosophischer Roman im Rahmen einer Reisebeschreibung"; G.J.D. Aalders, *Political Thought in Hellenistic Times*, Amsterdam 1975, S. 68 „fictitious traveller's tale"; M. Zumschlinge, *Euhemeros. Staatstheoretische und staatsutopische Motive*, Diss. Bonn 1976, S. 240 „Genos der Reiseliteratur"; L. Giangrande, *Les utopies grecques*, REA LXXVIII/LXXIX 1976/1977, S. 123; R. Bichler, *Zur historischen Beurteilung der griechischen Staatsutopie*, GB XI 1984, S. 187 „Reiseerzählung"; Th. Hägg, *The Novel in Antiquity*, Oxford 1983, S. 117 – 118 „fantastic travel tales"; N. Holzberg, *Der antike Roman. Eine Einführung*, München-Zürich 1986, S. 20 – 22 „utopischer Reisebericht"; H.-G. Nesselrath, *Utopie-Parodie in Lukians* Wahren Geschichten [in:] W. Ax-R. F. Glei (Hrsg.), Literaturparodie in Antike und Mittelalter, Trier 1993, S. 44 „utopischer Reiseroman"; H. Kuch, *A Study on the Margin of the Ancient Novel: „Barbarians and Others"*, [in:] G. Schmeling (Hrsg.), The Novel in the Ancient World, Leiden 1996, S. 210 „the utopian adventure novels". Vgl. M. Fusillo, *Euhemeros*, DNP IV 1998, Sp. 235. Zur imaginären Reise siehe Ph.B. Gove, *The Imaginary Voyage in Prose Fiction. A History of Its Criticism and a Guide for Its Study (...)*, New York 1941, bes. S. 3 – 27, 154 – 178. Zu Recht bemerkte W. Fauth, *Utopische Inseln in den „Wahren Geschichten" des Lukian*, Gymnasium LXXXVI 1979, S. 40 – 41 „voyage imaginaire (...) resultiert aus drei miteinander zusammenhängenden psychologischen Motiven: erstens aus der menschlichen Neugier, dem Entdeckungs- und Wissensdrang mit seinem Bedürfnis nach Erweiterung der Weltsicht unter Überschreitung scheinbar unüberwindlicher, von der Natur gesetzter Grenzen; zweitens aus der Lust am Abenteuer, aus dem Reiz der Gefahr in der Begegnung mit dem Unbekannten und Unvorhersehbaren; drittens aus der Sehnsucht nach dem Neuen, das heißt dem Schöneren und Besseren, aus dem Verlangen nach dem Überfluss, dem mühelosen Zuhandensein aller Dinge in einer idealen Umgebung".

[7] N. Holzberg, *Novel-like Works of Extended Prose Fiction*, II: A. Utopias and Fantastic Travel: Euhemerus, Iambulus, [in:] Schmeling, The Novel... S. 626 „The Sacred Inscription may... quite legitemately be seen as a forerunner of the utopian novel, but to link it in addition to the travel novel would be stretching the available facts".

zu geben ist, denn der Reiseaspekt spielt in der *Hiera Anagraphe* eine geringere Rolle als im Roman von Jambulos (Diod. 2, 55 – 60)[8]. Dagegen ist die Bezeichnung „utopischer Roman" korrekt, wobei man jedoch nicht vergessen darf, dass es sich hier um eine Utopie *sensu lato* und nicht um eine Utopie *sensu stricto* handelt[9]. Euhemeros' Werk stieß im Altertum auf unterschiedliche Reaktionen und der Autor wurde für einen Geographen, Historiker, Philosophen-Atheisten oder Dichter gehalten[10]. Daraus erhellt, warum die neuzeitlichen Forscher ein paar grundverschiedene Interpretationen angeboten haben.

1. Zerstörung des Glaubens an die olympischen Götter

Die antike doxographische Tradition ignorierte das Literarische des Werkes und reduzierte es allein auf die These, dass die Götter deifizierte Menschen seien. Daher wurde Euhemeros zum Gottlosen verschrien, der die Existenz der Götter überhaupt negiere, und in den Atheistenkatalog aufgenommen[11]. Es sei an dieser Stelle angemerkt, dass der Autor der *Hiera Anagraphe* allem Anschein

---

[8] Siehe M. Winiarczyk, *Das Werk des Jambulos — Forschungsgeschichte (1550 – 1988) und Interpretationsversuch*, RhM CXL 1997, S. 128 – 153.

[9] Die Utopie sensu lato wird auch als mythisch oder deskriptiv und die Utopie sensu stricto als rational oder konstruktiv bezeichnet. Klassifikationsversuche der Utopie bei: H. Braunert, *Utopia. Antworten griechischen Denkens auf die Herausforderung durch soziale Verhältnisse*, Kiel 1969, S. 14.17, Nachdruck [in:] idem: *Politik, Recht und Gesellschaft in der griechisch-römischen Antike*, Stuttgart 1980, S. 80, 83 (mythische, rationale, verzweifelte Utopie); B. Kytzler, *Utopisches Denken und Handeln in der klassischen Antike*, [in:] R. Villgradter-F. Krey (Hrsg.), Der utopische Roman, Darmstadt 1973, S. 52 (deskriptive und konstruktive Utopie); M. Koch, *Zur Utopie in der Alten Welt*, [in:] Auf den Weg gebracht. Festschrift für K.G. Kiesinger, Konstanz 1979, S. 403 – 405 (Rekonstruktionsutopien, Konstruktionsutopien, Fluchtutopien, Erlösungsutopien); D. Dawson, *Cities of the Gods. Communist Utopias in Greek Thought*, New York-Oxford 1992, S. 3 – 7 (folk utopias, political utopianism: „low" utopianism and „high" utopianism); H.H. Schmitt, *Beginn und Horizont utopischen Denkens in der Antike*, [in:] S. Krim et al. (Hrsg.), Utopia und die Wege dorthin — Vom Schicksal der großen Entwürfe, München 1994, S. 16 (empfehlende und warnende Utopie).

[10] Geograph: Eratosthenes I B 6 Berger ap. Strab. 1, 3, 1 (T 4); I B 7 ap. Strab. 2, 4, 2 = Polyb. *Hist.* 34, 5 (T 5); Apollodorus FGrHist 244 F 157a ap. Strab. 7, 3, 6 (T 6); Strab. 2, 3, 5 (T 7 A, cf. T 7 b). Historiker: Diod. 6, 1, 3 ap. Eus. *PE* 2, 2, 54 (T 8); Min. Fel. *Oct.* 21, 1 – 2 (T 9); Lact. *Epit. Div. Inst.* 13, 1 – 3 (T 10); Lact. *Div. Inst.* 1, 11, 13 (T 65); Aug. *Civ. Dei* 6, 7; 7, 27 (T 11 – 12); Aug. *Cons. evang.* 1, 23, 32 (T 13); Aug. *Epist.* 17, 3 (T 94). Aëtheist: Cic. *Nat. Deor.* 1, 118 – 119 (T 14); Plut. *De Is. et Os.* 23 p. 359 E – 360 B (T 15); Aëtius, *Plac.* 1, 7, 1 p. 297 sq. Diels ap. Ps.-Plut. *Plac. phil.* 880 D-E = Eus. *PE* 14, 16, 1 (T 16); Theoph. *Ad Autol.* 3, 7 (T 19); Cl. *Al. Protr.* 2, 24, 2 (T 20); Ael. *VH* 2, 31 (T 22 A); S. E. *Adv. math.* 9, 17 (T 27); 9, 50 – 52 (T 23); Arnob. *Adv. nat.* 4, 29 (T 21); Theodor. *Gr. affect. cur.* 2, 112; 3, 4 (T 17 A-B); Ps.-Gal. *Hist. phil.* 35 p. 617 sq. Diels (T 18); Eustath. *Comment. ad Hom. Od.* 3, 381 (T 22 B); Schol. in Cl. Al. *Protr.* 2, 24, 2 [I 304 St.] (T 1 C); *Schol. ad Tzetz. Alleg. Iliad.* 4, 37 (T 1 B). Dichter: Colum. *Res rust.* 9, 2 – 4 (T 24).

[11] Zu den Atheistenkatalogen siehe M. Winiarczyk, *Der erste Atheistenkatalog des Kleitomachos*, Philologus CXX 1976, S. 32 – 46; D.T. Runia, *Atheists in Aëtius. Text, Translation and Comments on* De Placitis 1, 7, 1 – 10, Mnemosyne XLIX 1996, S. 542 – 576.

nach gar kein Philosoph, sondern ein philosophierender Schriftsteller war. Auf jeden Fall ist die Ansicht abzulehnen, die ihn der kyrenaischen oder der peripatetischen Schule zuordnet[12]. Einige neuere Forscher sahen in ihm Atheisten[13] und in seinem Werk ein Instrument zur Zerstörung des Glaubens an die olympischen Götter[14]. P. M. Fraser steht auf dem Standpunkt, es sei kaum zu glauben, dass Euhemeros sich dessen nicht bewusst war, dass die Gegner der traditionellen Religion von seinem Werk Gebrauch machen würden[15].

Man kann jedoch die Vermutung äußern, dass die erhaltenen Testimonien ein solches Urteil nicht rechtfertigen. Erstens war der Versuch, den Ursprung der Religion aufzuzeigen, keine originäre Idee, denn Euhemeros bezog sich auf einen bereits in der Zeit der Sophistik geführten Diskurs (siehe die Theorien von Prodikos von Keos, Kritias von Athen und Demokrit von Abdera)[16]. Zweitens schrieb Euhemeros über zwei Arten der Götter (T 25 = Diod. 6,1,1): a) die ewigen und unsterblichen Götter wie die Sonne, der Mond oder Sterne, b) irdische Götter, also deifizierte Menschen. Sein Werk beschäftigt sich nur mit der letztgenannten Gruppe der Götter. Zwar versuchten einige Forscher Diodors

---

[12] An der Ansicht von der Zugehörigkeit des Euhemeros zur kyrenaischen Schule übten Kritik: R. de Block, *Évhémère, son livre et sa doctrine*, Diss. Liège, Mons 1876, S. 138 – 141; G. Némethy, *Euhemeri reliquiae*, Budapest 1889, S. 6; P.J.M. van Gils, *Quaestiones Euhemereae*, Diss. Amsterdam, Kerkrade-Heerlen 1902, S. 103 – 104; Jacoby, *Euemeros...* Sp. 968; Rohde, *o.c.*, (Anm. 6), S. 241 Anm. 1; M. Winiarczyk, *Theodoros* ὁ Ἄθεος, Philologus CXXV 1981, S. 92; W.W. Tarn, *Alexander the Great and the Unity of Mankind*, London 1933, S. 24 – 25. 46 zählte Euhemeros zur Gruppe der Peripatetiker um Kassander (Theophrast, Demertrios von Phaleron, Dikaiarchos). Zwar stimmten ihm u.a. A.J. Festugière, *La révélation d' Hermès Trismégiste*, II, Paris ²1950, S. 192; H. Braunert, *Staatstheorie und Staatsrecht im Helenismus*, Saeculum XIX 1968, S. 66 Anm. 109; Giangrande, *o.c.*, (Anm. 6), S. 124 zu, doch diese Ansicht lässt stichhaltige Beweise vermissen. Später bediente sich H.F. van der Meer, *Euhemerus van Messene*, Diss. Amsterdam 1949, S. 136 – 156 anderer Argumente, um einen Nachweis dafür zu erbringen, dass Euhemeros zu den Peripatetikern gehörte. Diese Hypothese wurde bereits von M. van Straaten, Mnemosyne V 1952, S. 162 zu Recht verworfen.

[13] Susemihl, *o.c.* (Anm. 5), S. 322 „ein unbedingter Atheist"; Pöhlmann, *o.c.* (Anm. 5), S. 295; C. Langer, *Euhemeros und die Theorie der* φύσει *und* θέσει θεοί, ΑΓΓΕΛΟΣ II 1926, S. 59; M.P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, II, München ⁴1988, S. 288. Es sei hinzugefügt, dass die Begriffe „Atheismus" und „Atheist" vieldeutig sind und die Forscher sie unterschiedlich verstehen, was häufig zu Missverständnissen führt. Siehe M. Winiarczyk, *Methodisches zum antiken Atheismus*, RhM CXXXIII 1990, S. 1 – 15; idem, *Antike Bezeichnungen der Gottlosigkeit und des Atheismus*, RhM CXXXV 1992, S. 216 – 225.

[14] W. Nestle, *Vom Mythos zum Logos. Die Selbstentfaltung des griechischen Denkens von Homer bis auf Sophistik*, Stuttgart ²1942, S. 546 „ein leicht verschleierter Atheismus"; R. Helm, *Der antike Roman*, Göttingen ²1956, S. 26; O. Gigon, *Die antike Kultur und das Christentum*, Gütersloh ²1971, S. 84 „Destruktion der klassischen Götterwelt".

[15] Fraser, *o.c.* (Anm. 3), I, S. 294.

[16] Prodicus (DK 84 B 5) ap. Cic. *Nat. deor.* 1, 118; Philod. *PHerc* 1428, col. II 28-III 13 (hrsg. von A. Henrichs, CrErc 4 [1974] S.13 – 14 = *De piet.* p. 75 Gomperz; Min. Fel. *Oct.* 21; S. E. *Adv. math.* 9, 18. 52. Critias (DK 88 B 25 = TrGF 43 F 19) ap. S. E. *Adv. math.* 9, 54; cf. Aëtius, *Plac.* 1, 7, 2 p. 298 Diels. Democritus: a) DK 68 B 30 ap. Cl. Al. *Protr.* 6, 68, 5; cf. DK 68 A 75 ap. S. E. *Adv. math.* 9, 24; b) DK 68 B 166 ap. S. E. *Adv. math.* 9, 19. Eine umfangreiche Bibliographie ist bei M. Winiarczyk, *Bibliographie zum antiken Atheismus* 17. Jahrhundert-1990, Bonn 1994, S. 73 – 77 (Kritias), S. 81 – 83 (Prodikos), S. 32 – 34 (Demokrit) nachzuschlagen.

sogar auf den ptolemäischen Hof abzielten, doch er vertritt die Auffassung, dass es kein satirisch-polemisches, sondern ein didaktisches Ziel verfolgte, denn es wollte die Menschen zu der Überzeugung gelangen lassen, dass Deifizierte einen Kult verdienten. N. Holzberg[23] stellte neuerdings Überlegungen darüber an, ob Euhemeros' Werk nicht eine mehr oder weniger verhüllte Satire auf die Deifikation und den Herrscherkult wäre, doch er gestand schließlich zu, dass das Problem der Re-Interpretierung der Mythologie in der *Hiera Anagraphe* eine sehr wichtige Role gespielt habe.

3. Rechtfertigung oder Förderung des Herrscherkults

a) Zahlreiche Forscher halten es für möglich, dass Euhemeros den Herrscherkult erklären und rechtfertigen wollte[24]. Wenn die mächtigen Herrscher aus der Urzeit göttliche Ehrungen erlangt hatten, weil sie ihren Untertanen Wohltaten erwiesen[25], dann sollten die Griechen in hellenistischer Zeit ihren Königen ebenfalls göttliche Ehrungen zukommen lassen. Zeus würde dann also zum πρῶτος εὑρετής des Herrscherkultes werden. Man überlegte auch, ob die *Hiera Anagraphe* Ptolemaios II. Philadelphos nicht zur Errichtung des Kultes der θεοὶ ἀδελφοί im Jahre 272/271 bewegt haben könnte[26]. Andere Forscher wiederum folgen der These, dass es der Entschluss des Königs war, der das Werk des Euhemeros beeinflusste[27]. Diese Frage lässt sich nicht eindeutig entscheiden, denn das genaue Entstehungsdatum des Werkes bleibt unbekannt. Größere

---

[23] Holzberg, *Novel-like Works...* (Anm. 7) S. 625.

[24] M. Wellmann, *Aegyptisches*, Hermes XXXI 1896, S. 232; Kaerst, *o.c.* (Anm. 22) S. 190–193; Aalders, *o.c.* (Anm. 6) S. 66; C. Meillier, *Callimaque et son temps. Recherches sur la carrière et la condition d' un écrivain à l'époque des premiers Lagides*, Diss. Paris 1975, Lille 1979, S. 203.

[25] Siehe Euhem. T 35 (Diod. 5, 46, 2): Die Priester verehren τὰς εἰς ἀνθρώπους εὐεργεσίας (scil. τῶν θεῶν); T 49 (Diod. 6, 1): ἐπιεικῆ τινα ἄνδρα καὶ εὐεργετικόν (scil. Οὐρανόν); T 66 (Lact. *Div. Inst.* 1, 13, 2): „primum Iovem leges hominibus moresque condentem edicto prohibuisse ne liceret eo cibo (scil. humano corpore) vesci"; T 69 A (Lact. *Div. inst.* 1, 11, 45): „Reliquitque (scil. Iuppiter) hominibus leges mores frumentaque paravit multaque alia bona fecit; cf. T 69 B (Lact. *Epit. Div. Inst.* 13, 4–5). Daher halte ich die Ansichten von R.J. Müller (*Überlegungen zur* ΄ΙΕΡΑ ΄ΑΝΑΓΡΑΦΗ *des Euhemeros von Messene*, Hermes CXXI 1993, S. 281–282), dass die Grundlage für die Deifikation in der *Hiera Anagraphe* die ausgeübte Macht und nicht der Euergetismus gewesen sein sollen, für falsch. Er beruft sich auf T 14 (Cic. *Nat. deor.* 1, 119 „fortis aut claros aut potentis viros") und auf T 67 (Lact. *Div. Inst.* 1, 11, 35 „item si quis quid novi invenerat quid ad vitam humanam utile esset, eo veniebant atque Iovi ostendebant"). Er beachtet aber nicht die oben angeführten Testimonien, aus denen deutlich hervorgeht, dass Euhemeros Zeus nicht nur als einen mächtigen König, sondern auch als den Wohltäter der Menschheit dargestellt hat.

[26] Fraser, *o.c.* (Anm. 3) I, S. 294; M. Kokolakis, Zeus' Tomb. *An Object of Pride and Reproach*, Kernos VIII 1995, S. 130. Das Problem der Datierung des Kultes der θεοὶ ἀδελφοί diskutiert Winiarczyk, *o.c.* (Anm. 18), S. 93–94.

[27] W. Otto, *Priester und Tempel im Hellenistischen Ägypten*, II, Leipzig-Berlin 1908, S. 274 Anm. 2; F. Buffière, *Les mythes d'Homère et la pensée grecque*, Paris 1956, S. 245; Müller, *o.c.* (Anm. 25), S. 279 Anm. 11.

Überlieferung von der *theologia dipertita* in Frage zu stellen[17], doch an einer anderen Stelle bemühte ich mich, diesen Standpunkt zu falsifizieren[18]. Wenn wir annehmen, dass Diodor Euhemeros' theologische Ansichten unverfälscht überliefert hat, dann darf man den Autor der *Hiera Anagraphe* keineswegs des Atheismus bezichtigen und sein Werk als atheistisch bezeichnen.

2. Satire auf den Herrscherkult

Ende des 19. Jh. erklärten einige Forscher den Roman des Euhemeros zu einer Art Satire auf den Herrscherkult, der nach dem Tod des Alexander des Großen immer breitere Kreise zu ziehen begonnen hatte[19]. R. Hirzel vermutete, dass sich Euhemeros tatsächlich am makedonischen Hofe des Kassander aufhielt (T 3 = Diod. 6, 1, 4) und ein satirisches Werk gegen den von den Ptolemäern geförderten Herrscherkult verfasste[20]. Von dem satirischen Charakter des Romans sollte die Darstellung des Kadmos als Koch des Königs von Sidon und Harmonia als Flötenspielerin zeugen (T 77 = Athen. *Dipnosoph.* 14 p. 658 E-F). Doch F. Jacoby[21] kritisierte eine solche Deutung, indem er darauf hinwies, dass in der Zeit, als das Werk die Welt erblickte (nach Jacoby um 280), die Diadochen noch keine Selbstdeifikationen durchführten. Darüber hinaus verstand man es im Altertum nicht als Satire. Einer einleuchtenden und überzeugenden Kritik unterzog Hirzels Hypothese J. Kaerst[22], der zu Recht seine Bedenken zum Ausdruck brachte, ob die „alexandrinische Hoftheologie" bereits zu Euhemeros' Zeiten (d.h. im 1.Viertel des 3. Jh. v. Chr.) Gestalt angenommen hatte. Zwar gibt er zu, dass das Werk „satirische Anspielungen" enthalte, die vielleicht

---

[17] R. Hirzel, *Der Dialog. Ein literarhistorischer Versuch*, I, Leipzig 1895, S. 395 Anm. 3; Langer, *o.c.* (Anm. 13), S. 56 – 59; W. Spoerri, *Späthellenistische Berichte über Welt, Kultur und Götter. Untersuchungen zu Diodor von Sizilien*, Basel 1959, S. 190; Thraede, *o.c.* (Anm. 6), Sp. 878. 880; Fraser, *o.c.* (Anm. 3), I, S. 291.

[18] M. Winiarczyk, *Theologische Ansichten des Euhemeros von Messene und ihre „Quellen"*, Eos LXXXVII 2000, S. 63 – 65.

[19] O. Gruppe, *Griechische Culte und Mythen in ihren Beziehungen zu den orientalischen Religionen*, I, Leipzig 1887, S. 17 „äußert sich nicht in der Form der derben Satire, sondern als feine Ironie"; idem, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte*, München 1906, I, S. 10, II, S. 1515 „Als Satire ist vielleicht auch die ἱερὰ ἀναγραφή des Euhemeros aufzufassen"; O. Ribbeck, *Geschichte der römischen Dichtung*, I, Stuttgart ^{2}1894, S. 46; Hirzel, *o.c.* (Anm. 17), S. 394 – 396; E. Schwartz, *Fünf Vorträge über den griechischen Roman. Das Romanhafte in der erzählenden Literatur der Griechen* [1896], Berlin ^{2}1943, S. 116 „ein witziger Hieb gegen Thron und Altar".

[20] Auch E. Salin, *Platon und die griechische Utopie*, München-Leipzig 1921, S. 279 Anm. 5 interpretierte in die *Hiera Anagraphe* eine antiägyptischge Aussage hinein.

[21] Jacoby, *Euemeros...*, Sp. 967. Die Ansicht von O. Gruppe lehnten vorher L. Ziehen, *Zur Geschichte der antiken Mythendeutung*, Berichte des Freien Deutschen Hochstifts zu Frankfurt a. M., NF VI 1890, S. 436; van Gils, *o.c.* (Anm. 12) S. 60; Rohde, *o.c.* (Anm. 6) S. 237 Anm. 1 ab.

[22] J. Kaerst, *Geschichte des Hellenismus*, II, Leipzig-Berlin ^{2}1926, S. 190 – 193, bes. 192 Anm. 3. Hirzels Hypothese focht später van der Meer, *o.c.* (Anm. 12) S. 119 – 121 an.

Wahrscheinlichkeit eignet der Mutmaßung, dass der König den Beschluss, sich selbst zu deifizieren, aus eigener Initiative fasste, ohne dabei auf irgendein literarisches Werk zurückzugreifen. In letzter Zeit formulierte R.J. Müller die These[28], dass Euhemeros' Werk nur eine nüchterne Analyse der Situation im frühen Hellenismus geboten und keinen Herrscherkult gefördert habe, doch sie kann nicht bewiesen werden.

b) Nach H. Dörrie[29] wollte Euhemeros den Herrscherkult nicht nur rechtfertigen, sondern den Königen noch den Weg weisen, wie sie zu Göttern werden könnten. Es wäre also eine Art Fürstenspiegel. H. Dörrie war davon überzeugt, dass die Berater des Antiochos, des Königs von Kommagene, der seinen Kult im 1. Jh. v. Chr. einrichtete, die *Hiera Anagraphe* so auffassten[30]. Diese Hypothese wurde von einigen Forscher zu Recht verworfen[31]. Der Herrscherkult am Ausgang der hellenistischen Epoche war eine so verbreitete und bekannte Erscheinung, dass es gar keiner literarischen Quelle bedurft hätte, um Antiochos' Göttlichkeit zu propagieren.

c) Isoliert ist der Standpunkt von P.J.M. van Gils[32], der die Vermutung äußerte, dass Euhemeros mit seinem Werk für die Deifizierung von Kassander in Anlehnung an die Person und die Taten des Alexander des Großen den Boden ebnen wollte. Er wurde zu Recht kritisiert[33], doch man muss zugeben, dass die Gestalt Alexanders einen gewissen Einfluss auf die Darstellung des Wirkens von Zeus in der *Hiera Anagraphe* genommen haben kann[34].

---

[28] Müller, *o.c.* (Anm. 25), S. 281. Auch Koch, *o.c.* (Anm. 9), S. 407 vermutet, dass es zwar nicht Euhemeros'Absicht war, „die ideologische Stützung eines hellenistischen Königshauses" (d.h. Antiochos von Kommagene) zu liefern, doch er übte hier in der Tat einen gewissen Einfluss aus.

[29] H. Dörrie, *Der Königskult des Antiochos von Kommagene im Lichte neuer Inschriftenfunde*, Göttingen 1964, S. 218 – 224; idem, *Euhemeros*, KP II 1967, Sp. 415. Dieser Ansicht schlossen sich Aalders, *o.c.* (Anm. 6), S. 66; R. Merkelbach, *Mithras. Ein persisch-römischer Mysterienkult*, Weinheim ²1994, S. 69 – 70; K. Meister, *Die griechische Geschichtsschreibung von den Anfängen bis zum Ende des Hellenismus*, Stuttgart-Berlin-Köln 1990, S. 139; C. Colpe, *Utopie und Atheismus in der Euhemeros-Tradition*, [in:] Panchaia. Festschrift für K. Thraede, JbAC Ergbd. XXII 1995, S. 39 an. Siehe Kochs Ansicht in der Anm. 28.

[30] Antiochos'Inschriften veröffentlichten Dörrie, *Der Königskult*... S. 29 – 131 und J. Wagner-G. Petzl, *Eine neue Temenos-Stele des Königs Antiochos I. von Kommagene*, ZPE XX 1976, S. 201 – 223, bes. S. 213 – 214.

[31] O. Murray, CR XVI 1966, S. 108; P. Pédech, REA LXVIII 1966, S. 436 – 437; H.W. Pleket, Mnemosyne XXI 1968, S. 444 – 447; S.R.F. Price, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge 1984, S. 38.

[32] van Gils, *o.c.* (Anm. 12), S. 50 – 57.

[33] J. Tolkiehn, WKlPh XX 1903, S.541; Jacoby, *Euemeros*... Sp. 967; Kaerst, *o.c.* (Anm. 22), S. 182 Anm. 0; van der Meer, *o.c.* (Anm. 12), S. 119.

[34] So z.B. Jacoby *l.c.*; Kaerst, *o.c.* (Anm. 22), S. 183; O. Kern, *Die Religion der Griechen*, III, Berlin 1938, S. 123; Schwartz, *o.c.* (Anm. 19), S. 115 – 116; Helm, *o.c.* (Anm. 14), S. 26; Nilsson, *o.c.* (Anm. 13), S. 287.

4. Ideale Staatsordnung

Die Bevölkerung auf Panchaia setzt sich aus drei Gesellschaftsklassen zusammen und die politische Macht wird von den Priestern ausgeübt. Es herrscht eine Kollektivwirtschaft, denn die Bauer und die Hirten liefern alle Erträge und das gezüchtete Vieh an die Gemeinde ab und die Priester übernehmen deren Verteilung. Die Panchaier kennen keinen Privatbesitz, und nur die Bauer und Hirten haben ihre eigenen Häuser und Gärten (T 35 = Diod. 5, 45, 2 – 46,4)[35]. Dies verleitete zahlreiche Forscher zu der Auffasssung, dass der Autor der *Hiera Anagraphe* eine ideale Staatsordnung entworfen habe[36]. Einige von ihnen glaubten sogar, dass Euhemeros die Ansicht vertrat, dieses politische Ideal ließe sich in die Tat umsetzen[37]. Es sollte also eine Art Fürstenspiegel sein, der den Herrschern vorgehalten wurde und der zeigte, welche gesellschaftlich-politische Ordnung die beste sei. H. Braunert[38] stellte die These auf, auf Panchaia habe es eine Ordnung gegeben, in der monarchische, aristokratische und demokratische Elemente enthalten waren, um das Gleichgewicht zwischen der Polis und der Monarchie aufrechtzuerhalten und jeder Gesellschaftsschicht ihre Rechte zu garantieren. Dieses System wäre eine besondere Form der Mischverfassung, die bereits von Aristoteles im 4. Buch seiner *Politik* und später von Polybios im 6. Buch seiner *Geschichte* erörtert wurde[39]. Braunerts Hypothese wurde von M. Zumschlinge einer genauen Analyse unterzogen und zu Recht verworfen[40]. Sie wies darauf hin, dass a) der

---

[35] Siehe M. Winiarczyk, *Gesellschafts- und Wirtschaftsordnung in der* Hiera Anagraphe *des Euhemeros von Messene*, WSt. (im Druck).

[36] de Block, *o.c.* (Anm. 5), S. 57 – 58; Susemihl, *o.c.* (Anm. 5) S. 318 „leise communistisch angehauchte Verfassung"; v. Pöhlmann, *o.c.* (Anm. 5), S. 293 – 305, 297: „kommunistisch-sozialistische Wirtschaftsordnung", s. 301: „gesellschaftliche Utopie"; Helm, *o.c.* (Anm. 14), S. 26; Aalders, *o.c.* (Anm. 6), S. 66 – 69; R. Müller, *Zur sozialen Utopie im Hellenismus* [1975], [in:] idem, Menschenbild und Humanismus der Antike. Studien zur Geschichte der Literatur und Philosophie, Leipzig 1980, S. 191 „der utopische Gesellschaftsroman"; H. Strasburger, *Zum antiken Gesellschaftsideal*, Heidelberg 1976, S. 99 „der kommunistische Idealstaat"; H. Kuch, *Funktionswandlungen des antiken Romans*, [in:] idem (Hrsg.), Der antike Roman. Untersuchungen zur literarischen Kommunikation und Gattungsgeschichte, Berlin 1989, S. 57 „Sozialutopie".

[37] Susemihl, *o.c.* (Anm. 5), S. 318; v. Pöhlmann, *o.c.* (Anm. 5), S. 302 – 303 „(...) Euhemeros wenigstens gewisse Grundprinzipien seines Sozialstaates Panchäa ebenso für realisierbar halten konnte (...)".

[38] Braunert, *o.c.* (Anm. 12), S. 54 – 66, bes. 59 ff.

[39] Siehe z.B. K.v. Fritz, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity. A Critical Analysis of Polybius' Ideas*, New York 1954, S. 45 ff., 81 ff.; G.J.D. Aalders, *Die Mischverfassung und ihre historische Dokumentation in den Politica des Aristoteles*, [in:] La „Politique" d'Aristote, Genève 1965 (Entretiens sur l'Antiquité Classique XI), S. 199 – 237; idem, *Die Theorie der gemischten Verfassung im Altertum*, Amsterdam 1968, bes. S. 54 – 69; E. Braun, *Die Theorie der Mischverfassung bei Aristoteles*, WSt LXXX 1967, S. 78 – 89; F.W. Walbank, *Polybios*, Berkeley – Los Angeles – London 1972 (Sather Classical Lectures XLII), S. 131 – 137; Ch. Schubert, *Mischverfassung und Gleichgewichtssystem. Polybios und seine Vorläufer*, [in:] Ch. Schubert-K. Brodersen (Hrsg.), Rom und der Griechische Osten. Festschrift für H. H. Schmitt (...), Stuttgart 1995, S. 225 – 235.

[40] Zumschlinge, *o.c.* (Anm. 6), S. 114 – 179, 233 – 238. Abgelehnt wurde Braunerts Theorie ebenfalls von Aalders, *o.c.* (Anm. 6), S. 68 und R. J. Müller, *o.c* (Anm. 25), S. 292, 299 – 300.

König *de facto* nur ein Strohmann ist und alle einen idealen Herrscher ausmachenden Eigenschaften vermissen lässt, b) es den Priestern an geistiger und moralischer Vollkommenheit mangelt, nach der alle Anführer streben sollten, c) das Volk keine Rechte und keinen Einfluss auf die Politik hat. Es scheint, dass sich Braunerts Hypothese noch auf eine andere Weise widerlegen lässt. Die Einwohner von Panara, einer Stadt auf Panchaia, sind αὐτόνομοι καὶ ἀβασίλευτοι (T 33 = Diod. 5, 42, 5). Nach der Meinung des deutschen Forschers soll die Bezeichnung ἀβασίλευτος besagen, dass der Rest der Panchaier der königlichen Macht unterworfen war[41]. Daher warf er Diodor vor, Euhemeros' Werk falsch überliefert zu haben, da er über den König auf Hiera und nicht auf Panchaia geschrieben habe. Er wird aber nicht berücksichtigt haben, dass dieses Adjektiv auch die Bedeutung „der keiner Macht untertan ist" hat[42]. Ich vermute, dass die Wendung ἀυτόνομοι καὶ ἀβασίλευτοι ein typisches Hendiadys ist, das die Souveränität der Einwohner von Panara mit Nachdruck unterstreicht und darüber hinaus keine Schlüsse darauf zulässt, ob der Rest der Panchaier von einem König regiert wird[43].

Man muss außerdem darauf aufmerksam werden, dass die panchaische Gesellschaft keine ideale Gemeinschaft darstellt, denn es werden da auch Verbrechen begangen und manchmal sogar Todesstrafen verhängt (T 33 = Diod. 5, 42, 5). Darüber hinaus wird der Staat von Überfällen seitens der Räuber bedroht, die einen Teil der Insel ihr Eigen nennen (T 35 = Diod. 5, 46, 1). Euhemeros entwarf eine archaische Gesellschaft, die keine Außenkontakte pflegt und autarkt ist, um die Leser glauben zu machen, dass sich dort eine Stele erhalten konnte, die über die Taten der ersten Herrscher auf Panchaia berichtete[44]. Bestimmt schwebte es ihm nicht vor, eine ideale Staatsordnung zu beschreiben.

Vgl. Bichler, *o.c.* (Anm. 6), S. 204 „In der Heiligen Urkunde dagegen lassen sich politische Ziele des Verfassers kaum mehr greifen (...)".

[41] H. Braunert, *Die heilige Insel des Euhemerus in der Diodor-Überlieferung*, RhM CVIII 1965, S. 258. Falsch ist zudem die Ansicht von Braunert, dass Hiera und Panchaia ein und dieselbe Insel seien. Zwar stimmten einige Forscher Braunert zu (P. Burde, *Untersuchungen zur antiken Universalgeschichtsschreibung*, Diss. Erlangen-Nürnberg 1972, München 1974, S. 50; Aalders, *o.c.* (Anm. 6), S. 66 – 67; L. Bertelli, *Il modello della società rurale nell'utopia greca*, Il pensiero politico IX 1976, S. 202 Anm. 77; Zumschlinge, *o.c.* (Anm. 6), S. 21 – 22; M. Sartori, *Storia, „utopia" e mito nei primi libri della „Bibliotheca historica" di Diodoro Siculo*, Athenaeum LXII 1984, S. 518), doch zu Recht verwarfen seine Interpretation Müller, *o.c.* (Anm. 36), S. 198 Anm. 6 und Kuch, *o.c.* (Anm. 36), S. 55 – 57. Meinen Standpunkt lege ich in: Gesellschafts- und Wirtschaftsordnung... (Anm. 35), genauer dar.

[42] Vgl. C.B. Hase [in:] Thesaurus Graecae Linguae ab H. Stephano constructus (...) tertio ediderunt C.B. Hase, G.R.L. de Sinner, Th. Fix, I, Paris 1831, Sp. 47 A „sensu paulo magis generali, Non modo rege carens sed omnino regente vel regentibus" (an dieser Stelle werden zahlreiche Beispiele angeführt).

[43] Diese Wendung taucht in ThLG (Pandora-Programm) noch dreimal auf: Plut. *Romul.* 27, 1; Luc. *Quomodo hist. conscr. sit 41* (III 312 Macleod); Greg. Nyss. *In inscriptiones Psalmorum* 1, 8 (V 92). Die These, die Bezeichnung ἀβασίλευτος sei ein Relikt aus der Zeit der Stadtgründung von Zeus, wie Zumschlinge, *o.c.* (Anm. 6), S. 239 und Müller, *o.c.* (Anm. 25), S. 292 Anm. 69 annehmen, kann nicht bewiesen werden.

[44] So richtig Müller, *o.c.* (Anm. 25), S. 299.

5. Erklärung des Ursprungs des Götterglaubens

F. Jacoby[45] formulierte wohl als Erster die These, dass Euhemeros' es war, den Ursprung des Götterglaubens im Anschluss an die noch in der Zeit der Sophistik aufgekommene Tradition zu erklären (siehe Anm. 16). Auch andere Forscher betonen, dass sich der Hauptteil der *Hiera Anagraphe* auf den Bericht über die Taten der panchaiischen Herrscher und ihre Deifikation konzentrierte und die Inselbeschreibung nur eine Rahmenerzählung sei[46]. Eine solche Interpretation lege übrigens der Titel des Werkes selbst nahe. Die Verfechter dieser These erklären jedoch nicht, warum der Autor dieses Thema überhaupt aufgegriffen und welches Ziel er damit verfolgt hat. Es hat den Anschein, als hätte sich Euhemeros diesem Problem deswegen zugewendet, weil er miterlebte, wie sich verschiedene Formen des Herrscherkultes in den hellenistischen Staaten verbreiteten.

In der *Hiera Anagraphe* (T 27 = S. E. *Adv. math.* 9, 17) kommt eine Wendung vor, die an ein Zitat aus dem Satyrspiel *Sisyphos* von Kritias erinnert[47]. J. Kaerst schlussfolgerte daraus[48], dass Euhemeros an die Theorie dieses Schriftstellers anknüpfte, nach der die Götter menschliche Geschöpfe seien und der Götterglaube die Menschen von Verbrechen abhalte. Die Religion erfülle also eine positive Aufgabe, weil sie die gesellschaftliche Ordnung aufrechterhalte[49]. Kaersts Darlegung scheint zu weit zu gehen. Euhemeros dürfte die Entstehung

---

[45] Jacoby, *Euemeros...*, Sp. 967 – 968. Ähnlich M. Gelzer, HZ CXIII 1914, S. 105.

[46] J. Ferguson, *Utopias of the Classical World*, Ithaca, N.Y. 1975, S. 104; Zumschlinge, *o.c.* (Anm. 6), S. 238 – 240; Bichler, *o.c.* (Anm. 6), S. 187; Müller, *o.c.* (Anm. 25), S. 299 – 300; Holzberg, *Novel-like Works...*, (Anm. 7), S. 625; R. Baumgarten, *Heiliges Wort und Heilige Schrift bei den Griechen. Hieroi Logoi und verwandte Erscheinungen*, Diss. Freiburg i. Br. 1994, Tübingen 1998, S. 191 – 192.

[47] ὅτ᾽ ἦν ἄτακτος ἀνθρώπων βίος (DK 88 B 25, 1 = TrGF 43 F 19, 1). Als Erster wurde Hirzel, *o.c.* (Anm. 17), S. 397 Anm. 1 darauf aufmerksam. Erst A. Dihle, *Das Satyrspiel „Sisyphos"*, Hermes CV 1977, S. 28 – 42 stellte die Autorschaft von Kritias in Frage und schrieb sie Euripides zu. Einige Forscher haben diesen Standpunkt übernommen (H.J. Mette, Lustrum XIX 1976 [1978], S. 67 – 70 und Lustrum XXIII/XXIV 1981/82, S. 238 – 241; R. Scodel, *The Trojan Trilogy of Euripides*, Göttingen 1980, S. 122 – 137; H. Yunis, *The Debate on Undetected crime and an Undetected Fragment from Euripides' Sisyphus*, ZPE LXXV 1988, S. 39 – 46; Ch.H. Kahn, *Greek Religion and Philosophy in the Sisyphus Fragment*, Phronesis XLII 1997, S. 249), aber Andere haben sie mit Recht abgelehnt (F. Solmsen, *Isis among the Greeks and Romans*, Cambridge, Mass.-London 1979, S. 130 Anm. 25; D. Sutton, *Critias and Atheism*, CQ LXXV 1981, S. 33 – 38; M. Winiarczyk, *Nochmals das Satyrspiel „Sisyphos"*, WSt C 1987, S. 35 – 45; F. Graf, *Greek Mythology. An Introduction*, Baltimore-London 1993, S. 191; J. Mansfeld, *Aspects of Epicurean Theology*, Mnemosyne XLVI 1993, S. 184; D. Obbink, *Philodemus, On Piety*, Part I, Oxford 1996, S. 355; Runia, *o.c.* (Anm. 11), S. 554; M. Santoro, *Il fr. 19 del Sisifo di Crizia come testimonianza della concezione socratica del divino: Crizia „accusatore di Socrate"*?, Elenchos XVIII 1997, S. 257 – 276). Einige Wissenschaftler halten die Autorschaft des *Sisyphos* für umstritten: M. Davies, *Sisyphus and the Invention of Religion* ('Critias' TrGF 1 [43] 19 = B 25 DK), BICS XXXVI 1989, S. 24 – 28; K.F. Hoffmann, *Das Recht im Denken der Sophistik*, Stuttgart-Leipzig 1997, S. 273 – 274.

[48] Kaerst, *o.c.* (Anm. 22), S. 191 Anm. 2.

[49] Zu der sog. Theorie des Kritias siehe die in den Anm. 16 und 47 angeführte Literatur.

von Staat und Kultur in Anlehnung an die vebreitete sophistische Konzeption, nach der das menschliche Leben zunächst ungeordnet und tierisch war, geschildert haben[50]. Aus diesem Grund machte er von einer bekannten Wendung Gebrauch, die in verschiedenen Fassungen bei anderen antiken Schriftstellern nachgelesen werden kann[51], und brauchte dabei nicht unbedingt ein Anhänger der Theorie von Kritias zu sein.

6. Propagierung der Idee der Gleichheit und Brüderlichkeit aller Menschen

W.W. Tarn vertrat die Meinung[52], Euhemeros habe die von Alexander dem Großen verkündete Idee der Gleichheit und Brüderlichkeit aller Menschen, die ein einziges großes Volk bilden sollten, propagiert. Uranos sei der erste Herrscher gewesen, der diese Idee verwirklichte. Ähnlicher Auffassung sollen Theophrast und Alexarchos, der auf der Halbinsel Athos die Stadt Uranopolis gründete, gewesen sein. Diese Theorie wurde jedoch von H.F. van der Meer zu Recht beanstandet[53]. In der *Hiera Anagraphe* ist nirgendwo von der Einigkeit der Völker die Rede, und während der Herrschaftszeit des Uranos leben auf Panchaia verschiedene Völker. Obendrein wurden die Doier später von Ammon von der Insel verjagt (T 34 = Diod. 5, 44, 6). Übrigens, es lässt sich überhaupt nicht beweisen, dass Alexander tatsächlich die Idee der Gleichheit und Brüderlichkeit aller Völker verkündete[54].

---

[50] Zur Kulturentstehungslehre siehe F. Heinimann, *Nomos und Physis. Herkunft und Bedeutung einer Antithese im griechischen Denken des 5. Jahrhunderts*, Basel 1945, S. 147 – 152; Spoerri, *o.c.* (Anm. 17), S. 132 – 163; W.K.C. Guthrie, *In the Beginning. Some Greek Views on the Origins of Life and the Early State of Man*, London 1957; B. Gatz, *Weltalter, goldene Zeit und sinnverwandte Vorstellungen*, Diss. Tübingen 1964, Hildsheim 1967 (Spudasmata XVI), S. 144 – 165; Th. Cole, *Democritus and the Sources of Greek Anthropology* [1967], Atlanta ²1990; U. Dierauer, *Tier und Mensch im Denken der Antike. Studien zur Tierpsychologie, Anthropologie und Ethik*, Amsterdam 1977, S. 25 – 39.

[51] Democritus (DK 68 B 5) ap. Diod. 1, 8, 1 ἀν ἀτάκτω καὶ θηριώδει βίῳ; Ps.-Demosth. *Or.* 25, 15; S. E. *Adv. Math.* 9, 15. Siehe E. Norden, *Agnostos Theos. Untersuchungen zur Formengeschichte religiöser Rede*, Leipzig-Berlin 1913, S. 370 – 371, 375, 399; Heinimann, *o.c.* (Anm. 50), S. 149 – 150.

[52] Tarn, *o.c.* (Anm. 12), S. 24 – 25; idem, *Alexander the Great*, II, Cambridge 1948, S. 426 – 433.

[53] van der Meer, *o.c.* (Anm. 12), S. 78 – 79, 121.

[54] Zwar wurde Tarns These von einigen Forschern angenommen (z.B. W. Kolbe, *Die Weltreichsidee Alexanders des Großen.* Vortrag [...], Freiburg i. Br. 1936, S. 18; Festugière, *o.c.* (Anm. 12), S. 192; H. E. Stier, *Alexander*, RAC I 1950, Sp. 263 – 264), doch die Mehrheit distanzierte sich von ihr zu Recht, z.B. E. Badian, *Alexander the Great and the Unity of Mankind*, Historia VII 1958, S. 425 – 444; H.C. Baldry, *The Unity of Mankind in the Greek Thought*, Cambridge 1965, S. 113 – 127; S. Stern, *Aristotle on the World-State*, Oxford 1968, S. 41; F. Schachermeyr, *Alexander der Große. Das Problem seiner Persönlichkeit und seines Wirkens*, Wien 1973, S. 621 – 623, 634 – 635; H. Bengtson, *Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit*, München ⁵1977, S. 361; A.B. Bosworth, *Alexander and the East. The Tragedy of Triumph*, Oxford 1996, S. 4 Anm. 9.

7. Uminterpretation der griechischen Mythologie

A. I. Baumgarten stellte vor kurzem die Hypothese auf, dass Euhemeros eine Uminterpretation der griechischen Mythologie durchgeführt habe, die mit der allegorischen und physiologischen Interpretation konkurrieren sollte[55]. Es soll darum gegangen sein, anstößige Mythen den deifizierten Menschen zuzuschreiben, wohingegen die echten Götter ausschließlich die ewigen himmlischen Gottheiten waren. Auf diese Weise soll Euhemeros die Anwesenheit der Götter in der Welt bestätigt und zugleich von jeglichen Verbindungen mit unmoralischen Mythen befreit haben.

Aus vielen Gründen scheint Baumgartens These kaum zutreffend zu sein. Erstens ignoriert sie den literarischen Charakter des Werks von Euhemeros. Es wahr keine gelehrte Abhandlung, sondern ein Roman, der bereits im Alterum unterschiedliche Interpretationen erfuhr. Zweitens zieht Baumgarten zwischen den Ansichten des Euhemeros selbst und den späteren Euhemeristen keinen Trennungsstrich[56]. Er lässt die Rolle des Euergetismus außer Acht, der eine Quelle für Euhemeros, den Stoizismus und den Herrscherkult war[57]. Drittens erkannte bereits Platon (427 – 347), dass sophistische Theorien vom menschlichen Ursprung der Religion (u.a. Prodikos und Kritias) den Glauben an die Götter erschüttern und zum Atheismus führen würden (*Leg.* 10, 889 E – 890 A)[58]. Um dem vorzubeugen stellte er im 10. Buch seiner *Gesetze* einen neuen Beweis für die Existenz der Götter vor, indem er darauf hindeutete, dass die göttlichen Seelen das erste Bewegungsprinzip waren (891 B – 899 D)[59]. Auch Epikur (341 – 271), ein Zeitgenosse des Euhemeros, tadelte an den Sophisten die Darstellung des menschlichen Ursprungs der Religion und hielt sie für Gottlose[60]. Angesichts eines solchen geistigen Klimas scheint es eher unwahrscheinlich, dass Euhemeros damit rechnen konnte, dass die Reduzierung der olympischen Götter auf das Niveau deifizierter Menschen auf freundliche Aufnahme stoßen würde. Gegen diesen Standpunkt polemisierte bereits in der 1. Hälfte des 3. Jh. Kalimachos von Kyrene (*Iamb.* 1, 9 – 11 = Euhem. T 1 A) und Euhemeros selbst wurde in den von Kleitomachos von Karthago, dem Scholarchen der Akademie in den Jahren 127/126 – 110/109, zusammengestellten Atheistenkatalog aufgenommen (siehe Anm. 11). Viertens wurde die Idee von der Gött-

---

[55] A.I. Baumgarten, *Euhemerus' Eternal Gods: or, How Not to Be Embarrassed by Greek Mythology*, [in:] R. Katzoff et al. (Hrsg.), Classical Studies in Honor of D. Sohlberg, Ramat Gan 1996, S. 91 – 103.

[56] Siehe Thraede, *o.c.* (Anm. 6), S. 881 – 882; M. Wifstrand Schiebe, *Vergil und die Tradition von den römischen Urkönigen*, Stuttgart 1997 (Hermes Einzelschriften LXXVI), S. 78 – 79.

[57] Siehe Winiarczyk, *Theol. Ansichten* (Anm. 18), S. 75 – 80.

[58] Siehe Winiarczyk, *Methodisches* (Anm. 13), S. 6 – 7.

[59] Siehe z.B. H.-J. Horn, *Gottesbeweis*, RAC XI 1981, Sp. 953 – 954.

[60] Epicurus, Περὶ φύσεως 12 (Fr. 87 Usener, Fr. 27,2 Arrighetti[2]) ap. Philod. *De piet.* I 19, 523 – 536 Obbink. Siehe Winiarczyk, *Nochmals* (Anm. 47), S. 36 – 37, 44 – 45; Obbink, *o.c.* (Anm. 47), S. 350 – 359.

lichkeit der Himmelskörper von Platon und Aristoteles (384 – 322) im 4. Jh. v. Chr. popularisiert, so dass Euhemeros auch nichts Neues geschrieben hätte, würde er behaupten, die wahren Götter seien die Himmelskörper[61].

8. Zusammenfassung

Oben habe ich verschiedene Interpretationen des Romans *Hiera Anagraphe* besprochen[62]. Für falsch halte ich die Hypothesen Nr. 1, 2, 3c, 4, 6 und 7, also die Zerstörung des Glaubens an die olympischen Götter, die Satire auf den Herrscherkult, die Vorbereitung der Vergöttlichung von Kassander, die ideale Staatsordnung, die Propagierung der Idee der Gleichheit und Brüderlichkeit aller Menschen und die Uminterpretation der griechischen Mythologie. Wahrscheinlich ist hingegen, dass Euhemeros Licht in den Ursprung der Religion bringen wollte und sich daher in die Diskussion über den Herrscherkult zu Beginn der hellenistischen Zeit eingeschaltet hat. Es lässt sich aber nicht klären, ob er den Herrscherkult nur erläutern wollte oder aber dem Ziel zustrebte, ihn zu rechtfertigen und unter den Griechen zu propagieren. Euhemeros' theologische Ansichten waren mitnichten original[63], denn er knüpfte an: a) alte griechische Vorstellungen (Apotheose der Heroen, Errichtung der Kulte durch die Götter, Gräber der Götter), b) die Idee des Euergetismus, c) die rationalistische Mythenkritik, d) sophistische Theorien vom Ursprung der Religion, e) den Beginn des Feldherren- und Herrscherkults Ende des 5. und im 4. Jh. an[64]. Man muss jedoch zugeben, dass er all diese „Quellen" zu einem interessanten Ganzen zu verschmelzen wusste und die *Hiera Anagraphe* nicht nur auf die Griechen, sondern auch dank der Übersetzung des Ennius auf die Römer Einfluss ausübte[65].

Wrocław

---

[61] M.P. Nilsson, *The Origin of Belief among the Greeks in the Divinity of the Heavenly Bodies*, HThR XXXIII 1940, S. 1 – 8 = Opuscula selecta, III, Lund 1960, S. 31 – 39. Siehe Arist. *De caelo* 1, 9 p. 279a ff.; 2, 3 p. 286a 9. Vgl. *Epinomis* 981 E, 983 E, 984 D.

[62] Einige Forscher legten der *Hiera Anagraphe* 2 oder sogar 3 verschiedene Absichten unter. Z.B. Helm, *o.c.* (Anm. 14), S. 26 „eine ausgesprochen aufklärerische Tendenzschrift und soziale Utopie"; Aalders, *o.c.* (Anm. 6), S. 66 „he may have intended to explain and justify the ruler cult (...) have tried to give a historical interpretation of mythological data (...) also wished to give expression to his ideas about an ideal human society (...).

[63] Darauf aufmerksam machten u.a. Susemihl, *o.c.* (Anm. 5), S. 320; P. Decharme, *La critique des traditions religieuses chez les Grecs*, Paris 1904, S. 372 – 374; P. Wendland, *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum*, Tübingen $^{2-3}$1912, S. 120; T.S. Brown, *Euhemerus and the Historians*, HThR XXXIX 1946, S. 259. 264; F. Taeger, *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes*, I, Stuttgart 1957, S. 396; Nilsson, *o.c.* (Anm. 13), S. 287.

[64] Siehe Winiarczyk, *Theol. Ansichten* (Anm. 18), S. 65 – 95.

[65] Herrn Dr. Jacek Rzeszotnik möchte ich für seine Mitarbeit an der Übersetzung dieses Aufsatzes herzlich danken.

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012-7825

MULTUM IN PARVO: DE CALLIMACHI HYMNO IN APOLLINEM CONSCRIPTO QUAESTIONES ETYMOLOGICAE

Scripsit

NEIL HOPKINSON

Callimachum in carminibus suis etymologum esse assiduum nemo possit nescire qui commentarios in eius opera conscriptos perlegerit. Sed quamquam uiri docti multa ex etymologicis lexicis grammaticorum libris eruerunt quibus singula poetae uerba illustrarentur, pauci adhuc conati sunt quaerere numquid tales uerborum lusus ad totius cuiusque carminis intellectum conferrent. Quod uero ad hymnum in Iouem conscriptum attinet, ipse molitus sum exponere quam subtili doctrina Callimachus etyma et aetia firmo implicaret nexu ut deo et regi quippe omnium principibus dignam tribuat laudationem.[1] Sed in hymno in Apollinem conscripto poeta omnium doctissimus ratione etymologica usus est, ut opinor, uel eruditiore. Ab initio mihi carminis ordiendum est.

Poeta, tamquam ipse adest dumque exclamat hortatur dat concelebrantibus praecepta, omnia ante oculos legentium exponit: concutiuntur simul laurus, arbor Apollini sacra, et totum adytum; ipse deus templi fores pulsat pede pulchro; annuit palma Deliaca; canit cycnus. Phoebo iam iam aduenturo admonentur profani et scelerati ut procul absint (u. 2: ἑκὰς ἑκὰς ὅστις ἀλιτρός). Mox similia iterat poeta, qui ἐσθλοὺς uocat quibus fas est deum uidere, λιτοὺς quibus non fas (u. 9 – 11). Iuuenibus ut cantent saltentque praecipitur (u. 12 – 13); dei cultores linguis fauere iubentur: nam lyram eius arcumue si quando celebrant uates, tum facto silentio fauet etiam mare (u. 17 – 19). Non minus quam in hymno in Iouem conscripto deus qui colendus est regi Ptolemaeo dicitur fauere: quisquis enim cum rege contenderit, eum etiam cum Phoebo contendere (u. 26 – 27).

Quae inde a u. 31 sequuntur choro, ut uidetur, assignanda sunt; sed Callimachus more suo ita uoces confundit ut plane incertum sit utrum continuet poeta. In hac hymni parte deus ἀρεταλογικῶς laudatur, quippe qui auro splendidus medicis sagittariis uatibus faueat, pastorum oues custodiat, urbes condendas curet, ipsius denique Callimachi patriae Cyrenes fundamenta iecerit. In urbe Cyrene

---

[1] *Callimachus' Hymn to Zeus*, CQ series noua XXXIV 1984, p. 139 – 148.

Carnea celebrabantur Phoebo dedicata (u. 70 – 72, 84), unde ueri simile est poetam hunc hymnum ita finxisse ut apud ea recitatus esse uideatur.

Ubi Phoebi erga nympham Cyrenen amorem narrauit, in uersibus admodum etymologicis iam intentus uocabula ἰὴ παιῆον ab ἴει, παῖ, ἰόν deducta esse fingit, quae uox fuerit ciuium Delphicorum deum Πυθοκτόνον admirantium. De his uersibus fusius infra tractabitur (p. 245).

Versus ultimi uarie sunt interpretati. Constat tamen respui a Phoebo Liuorem, qui Callimachi carmina nimis breuia uel haud satis resonantia affirmet, et deum lepidam tenuemque uersificandi artem comprobare: dicit enim fluuium Assyrium multas secum sordes trahere, apes uero purum deae Cereri laticem e fonte sacro afferre. Deo igitur qui uatibus praeest uidetur hoc carmen laudi esse, eos tamen odio qui arti Callimacheae obtrectent (u. 105 – 113).

Ne tamen obtrectatores nimiae me ipsum audaciae reum in rebus etymologicis coniciendis sint postulaturi, haud erit inutile, antequam noua et inaudita proponam, eos recensere carminis locos in quibus iam constat poetam tale aliquid temptauisse. Ut praetermittam illud ἰὴ παιῆον supra memoratum, u. 23 uerbis Φρυγίῃ et διερός coniunctis indicat poeta loci nomen ἀπὸ τοῦ φρύγειν ortum esse; mox u. 40 – 41 uerbo Πανάκειαν usus monstrat uocem ἀκήρια in uersu proximo non ea significare quae uita sint priuata sed ea quae sint salutaria; deinde uerbum ἠιθέου (u. 49) glossa est nominis proprii Ἀδμήτοιο in fine uersus, cum uerbum ἀδμής de uirginibus passim apud Homerum reperiatur; tum in u. 88 – 90 ambobus etymologiis usus est poeta urbis Cyrenes, quam alii a nomine nymphae deduci uolebant, alii a fonte Cyre in media urbe locato.[2]

Hi uerborum lusus in commentario a uiro docto F. J. Williams conscripto commemorantur.[3] Sed alia est mea quidem sententia etymologiarum series adhuc ignotarum qua fretus efficit poeta ut Phoebo subueniatur, Liuor e contrario pessum detur. Ad initium hymni redeamus.

Cognitum est criticis initium et finem hymni id habere commune, quod utroque loco poeta eos qui deo displiceant habet exclusos: eadem enim ratione profani abire iubentur, expelluntur Liuor et Momus. Liquet igitur Phoebum in rebus poeticis ut in rebus diuinis eos tantum adprobare qui uitam siue artem suam puriter agant. Praeterea poetica et diuina firmiore coniuncta sunt uinculo cum poeta uerbis ἑκὰς ἑκάς usus similem se fingit Phoebo Ἑκατηβόλῳ uel Ἑκαέργῳ: nam ut Ἑκάεργος est ὁ ἑκάθεν εἴργων ὡς τοξότης,[4] sic ille qui hymnum recitat profanos iubet abscedere.

Ad u. 3 – 4 pergamus, in quibus, opinor, Callimachus ad duos hymni Homerici locos respicit quo magis appareat quantum in carmine suo diuina et poetica inter se conexa sint. Adyti fores adhuc clausas hortatur ut sua sponte

---

[2] Moneo ueri simile esse ad fontem Cyren respici in u. 111 – 112.

[3] F.J. Williams, *Callimachus: Hymn to Apollo*, Oxonii 1978.

[4] Eustath. 138.28 (citat Williams, ad loc.). V. 11 deus quem paucis in ritu uidere conceditur Ἑκάεργος uocatur.

aperiantur, deum enim adesse: audiuit poeta ianuam diuino impressam pede sonitum dedisse (u. 3). Animaduersum est a criticis respondere huius pedis ictibus ictum illum pedis diuini Liuorem aspernantis (u. 107).[5] Attamen subtilius aliquid nuper proposuit K. Bassi, uerba καλῷ ποδί ad pedes metricos ita esse conferenda ut hic etiam Phoebus carminibus Callimacheis suffragari uideatur.[6] Hoc doctius quam ueri similius fuisse repertum multi fortasse arbitrabuntur; sed mihi quidem non omnino repudiandum esse admonent hymni Homerici in eundem deum u. 514 – 517, ubi populo Cretensi Phoebus ipse ritum suum dicit saltantibusque praeit:

> ἦρχε δ᾽ ἄρα σφιν ἄναξ ἑκάεργος Ἀπόλλων
> φόρμιγγ᾽ ἐν χείρεσσιν ἔχων ἐρατὸν κιθαρίζων,
> καλὰ καὶ ὕψι βιβάς· οἱ δὲ ῥήσσοντες ἕποντο
> Κρῆτες πρὸς Πυθὼ καὶ ἰηπαιήον᾽ ἄειδον.

Manifestum est Homeri uerbo ῥήσσοντες respondere ἀράσσει illud Callimacheum, et καλῷ ποδί Homericum καλὰ βιβάς, praesertim si reputaueris hoc uocabulum nusquam apud Homerum pedibus apponi.[7] Cum autem saltationis et lyrae mentionem faciat poeta hymni Homerici, non est absurdum has utique artes, si non artem ipsam uersificandi, inter uerba Callimachea esse subaudiendas; quas profecto artes mox memoraturus est poeta (u. 9 μολπὴν ... χορόν).

In proximo uersu iterum respicitur hymnus Homericus. Rogante enim poeta οὐχ ὁράᾳς; ἐπένευσεν ὁ Δήλιος ἠδύ τι φοῖνιξ (u. 4), etymologia insulae Deli ἀπὸ τοῦ δῆλον ἰδεῖν manifestatur (cf. Call. *Hymn.* 4.53): quippe οὐχ ὁράᾳς; pro δῆλόν ἐστιν ὅτι positum est. Mox in u. 9 – 11 dicitur Phoebus non ab omnibus conspici, sed ab eis tantum qui sint ἐσθλοί:

> ὅς μιν ἴδῃ, μέγας οὗτος· ὃς οὐκ ἴδε, λιτὸς ἐκεῖνος·
> ὀψόμεθ᾽, ὦ ἑκάεργε, καὶ ἐσσόμεθ᾽ οὔποτε λιτοί.

Hic τὸ ἰδεῖν ad dei ἐπιφάνειαν referendum est; sed facta humilitatis et magnitudinis mentio finem quoque carminis aspicit, ubi Phoebus non eos approbat qui grande aliquid anhelare soleant, uerum uersiculorum cantores decoctorum. Ergo si utriusque loci excusseris significationem, ei quibus

---

[5] Vide Williams ad u. 3. Praeterea ad rem sunt u. 70 – 76 hymni Homerici in Apollinem, ubi ueretur Delos ut Phoebus insulam paruam suique indignam sit spreturus: αἰνῶς δείδοικα ... μὴ ... / ποσσὶ καταστρέψας ὥσῃ ἁλὸς ἐν πελάγεσσιν. / ἔνθ᾽ ἐμὲ μὲν μέγα κῦμα κατὰ κρατὸς ἅλις αἰεὶ / κλύσσει, ὁ δ᾽ ἄλλην γαῖαν ἀφίξεται ... Coniunguntur enim, sicut in fine hymni Callimachei, inuidia, pedis ictus, mare magnum, uictoria breuitatis.

[6] K. Bassi, *The poetics of exclusion in Callimachus' Hymn to Apollo*, TAPA CXIX 1989, p. 228 – 231.

[7] Vide Williams ad u. 3.

concedatur ut Phoebum praesentem conspiciant in eo ipso *magni* sunt quod numinis fauorem meruerunt, qui autem parua et modesta carmina pangant *maximam* inde famam recipiunt. Haec omnia fulcire uidetur locus ille celeberrimus ubi hymni Homerici poeta, postquam Apollinem Delium laudibus extulit, caecum se esse confitetur (u. 172 τυφλὸς ἀνήρ): Callimachus enim, sanae aciei homo, aemulum se esse Homeri confirmat, qui liceat dei fauorem senserit, numquam numen manifestum ualuerit uidere.[8]

In u. 17 qui adsunt dei cultores a poeta admonentur ut linguis faueant. Iteratur uerbum εὐφημεῖν in uersu proximo, ubi fluctus maris fauere dicuntur si quando uates lyram arcumue celebrent. Quod ad ritum attinet, hoc εὐφημεῖν indicat totam rerum naturam silentio suo deum adorare; sed uerba εὐφημεῖ et πόντος hic coniuncta ueri simile est ad finem hymni spectare, ubi Liuor obiurgat Callimachum quod οὐδ᾽ ὅσα πόντος uersus suos componat (u. 106). Sapientis enim poetae est cognitum habere non solum bene dicere (εὐφημεῖν sensu proprio), uerum etiam ubi sit tacendum (idem translate).

In u. 22 – 24 Niobe pro exemplo eis est qui contra Phoebum contendentes a numine laeso puniantur. Mox audimus:

> ἰὴ ἰὴ φθέγγεσθε· κακὸν μακάρεσσιν ἐρίζειν.
> ὃς μάχεται μακάρεσσιν, ἐμῷ βασιλῆι μάχοιτο·
> ὅστις ἐμῷ βασιλῆι, καὶ Ἀπόλλωνι μάχοιτο.

In his uersibus mihi quidem uidetur poeta ad nominis sui etymologiam respicere: cum deis pugnare est μάχη κακή; sed Callimachus, qui in hymno suo dei propugnator exsistit, καλῶς μάχεται.[9] In fine uero carminis Phoebus gratiam mutuam testatus artem Callimacheam uiribus diuinis defensurus est.

Nomen Apollinis, dei re uera πολυωνύμου, a diuersis fontibus apud antiquos deriuatum est, siue παρὰ τοῦ ἀπολλύναι,[10] siue παρὰ τοῦ ἀπολύειν τὰς ἀκτῖνας, siue ἀπὸ τοῦ πάλλειν easdem, siue παρὰ τοῦ ἀναπολεῖν τὸν οὐρανόν, siue ἀπὸ τοῦ ἁπλοῦν καὶ λύειν τὸ συνεστὼς τῆς οὐσίας, καὶ τὸ σκότος.[11] Accedit quod Apollo ita nominatus esse dicebatur a Chrysippo ὅτι μόνος ἐστὶ καὶ οὐχὶ πολλοί.[12] Sed utrum ex ipso Chrysippo Callimachus hoc etymum cognouerit minimi est momenti animaduerso hoc, quod nomen dei totiens est cum uerbo πολλός coniunctum ut nullo modo dubitandum sit quin

---

[8] *Hy. Hom. Ap.* 169 – 173 ὦ κοῦραι, τίς δ᾽ ὔμμιν ἀνὴρ ἥδιστος ἀοιδῶν / ἐνθάδε πωλεῖται, καὶ τέῳ τέρπεσθε μάλιστα; / ὑμεῖς δ᾽ εὖ μάλα πᾶσαι ὑποκρίνασθ᾽ ἀμφ᾽ ἡμέων· / τυφλὸς ἀνήρ, οἰκεῖ δὲ Χίῳ ἐνὶ παιπαλοέσσῃ, / τοῦ πᾶσαι μετόπισθεν ἀριστεύουσιν ἀοιδαί.

[9] Obseruandum est uerbum μάχεσθαι, quod sescenties apud Homerum reperitur, nusquam alibi in Callimachi carminibus inueniri.

[10] Cf. Archil. fr. 26. 5 – 6 West, Aesch. *Agam.* 1080 – 1082, Eur. *Phaeth.* 224 – 226 Diggle, et fortasse Hom. *Il.* 1.8 – 10, ubi uerbum ὀλέκοντο uidetur spectare ad nomen dei irati.

[11] Haec ex *Et. Magn.* 130. 18 – 24.

[12] Sic Chrysippus (fr. 1095, vol. 2, p. 319 – 320 von Arnim) ap. Macrob. 1.17.7, qui addit *nam et Latinitas eum, quia tantam claritudinem solus obtinuit, solem uocauit.*

e uocum similitudine significari aliquid intellegas. Callimachus nomen Apollinis non sensu Chrysippeo τῇ μονότητι opponit, sed ita cum τῷ πολλῷ coniungit ut uaria ratione deus cum rebus amplioribus et breuioribus sit consociatus. In u. 9 declarat poeta Apollinem non omnibus (οὐ παντί) se monstrare, id est *paucis* concedi ut deum uideant. Item in u. 10 – 11 *pauci* sunt qui deum uideant, iique *magnum* accipiunt honorem; contra ei numero *maiores* qui non uiderint *minoris* erunt momenti. In u. 34 – 35 dei nomen et appositum iterum coniunguntur: πολύχρυσος γὰρ Ἀπόλλων / καὶ πουλυκτέανος. In u. 50 – 54 dicitur Apollo greges ouium quotannis augere, id est *magnas* efficere (u. 54 ἡ δέ κε μουνοτόκος διδυματόκος αἶψα γένοιτο). Deinceps in u. 55 – 57 uox Φοῖβος iuxta uocabula πόλιας et πολίεσσι tris ita repetitur ut uerbum πόλις a πολύς deduci uideatur (cf. *Et. Magn.* 680.8 πόλις παρὰ τοῦ ἐκ πολλῶν συνίστασθαι). Similis iteratio in u. 77 – 78 reperitur, ubi uoces πόληι et πολλοί in fine uersuum positae eandem habere originem significantur. Lusus etymologici exemplum uel manifestius habemus in u. 69 – 70 (ὤπολλον, πολλοί σε Βοηδρόμιον καλέουσι, / πολλοὶ δὲ Κλάριον, πάντη δέ τοι οὔνομα πουλύ), ubi non solum notam illam Phoebi πολυωνυμίην respicit poeta (cf. *hy. Hom. Ap.* 82: ἐπεὶ ἦ πολυώνυμός ἐσται), sed etiam indicat deum nomen habere utroque sensu *magnum* et a *magnis* cultorum cateruis excoli.[13] In u. denique 80 Apollo Carneus πολύλλιτος uocatur.

In u. 97 – 104, ubi Callimachus aperto campo ἐτυμολογίζει, plura etiam quam quae obuia sunt dictioni suae inseruit. Obseruat enim Williams uerba ἄλλον ἐπ᾽ ἄλλῳ / βάλλων ὠκὺν ὀιστόν (u. 101 – 102) spectare ad etymologiam primo, ut cognouimus, apud Platonis *Cratylum* propositam, nomen Apollinis a uerbis ἀεὶ βάλλων esse deductum (405c διὰ δὲ τὸ ἀεὶ βολῶν ἐγκρατὴς εἶναι τοξικῇ «Ἀειβάλλων» ἐστίν); praeterea ueri simile est in uerbis ἄλλον ἐπ᾽ ἄλλῳ aut πάλλειν aut πολλά latere, et uerbum κατιόντι (u. 100) ad etymologiam uocabuli ἦιος uel ἰήιος ab ἰέναι spectare (cf. schol. Hom. *Il.* 15.365[b] Erbse, Eustath. 1020.18). Haec utcumque se habent, iam uidetur etymologia ἀπὸ τοῦ πολλοῦ sensum etiam uersus 25, ubi primum ἰὴ παιῆον auditur, adauxisse; cum enim missis a Phoebo sagittis Achilles et liberi infelicis Niobae trucidati sint, idcirco praesertim κακὸν est cum deo certare quod ipsa uerba ἰὴ ἰή recte intellecta potestatem diuinam testantur.[14]

Ultimos hymni uersus a criticis uarie temptatos non meum est interpretari; argumentum tamen etymologicum quid controuersiae tribuat paucis licet exponere. Liuor enim, cui placent poetae grandiloqui et magna ui uerba sua effundentes, refutatur a deo cuius ipsum nomen talibus inimicitiam suam declarat. Vix igitur mirum est hic quoque in ipsius dei allocutione repeti uocabulum in hoc hymno usitatissimum (u. 108 – 109):

---

[13] Haec notata habet Williams ad u. 70. Vix adfirmauerim in u. 85 ἐχάρη μέγα et u. 96 πλέον ad eandem nominis etymologiam spectare.

[14] Vide Williams ad u. 97 – 104.

Ἀσσυρίου ποταμοῖο μέγας ῥόος, ἀλλὰ τὰ πολλά
λύματα γῆς καὶ πολλὸν ἐφ᾽ ὕδατι συρφετὸν ἕλκει.[15]

Apes quoque non ἀπὸ παντός, id est a *multis* fontibus, laticem Cereri afferunt, sed a *paucis* fontibus summas expetunt libationes. Praeterea uocabula οὐκ ἀπὸ παντός ita ad initium hymni respiciunt (u. 9: Ἀπόλλων οὐ παντὶ φαείνεται) ut res diuinae et ars poetica iterum coniungantur. Laudat Phoebus poetam cuius arte iam celebratus est; et deus qui uatibus praeest ipse etymologia usus quasi aetion dat cur sibi carmina breuia tenuia praesertim Callimachea ante alia sint adprobanda.[16]

Cantabrigiae

---

[15] Subest fortasse etiam etymologia uocis Ἀσσυρίου: *Et. Magn.* 158.5 – 8: Συρία παρὰ τὸ συρῆναι αὐτὴν ὑπὸ τοῦ κατακλυσμοῦ μερικοῦ γενομένου. Ἀσσυρία δέ, ἡ ἐγγὺς τῆς συρείσης γῆς οὖσα· ἥτις ἐστὶν ἡ Σινώπη· παρὰ τὸ μὴ σύρεσθαι.

[16] Gratias meas testari uelim uu. dd. A.T. Bowen P.R. Hardie R.L. Hunter, et praesertim Christo Nifadopoulo et Corneliae van der Poll, quorum auspiciis mense Septembri anno MM conuocatum est Cantabrigiae colloquium de re etymologica antiqua festiuissimum: haec, quaecumque sunt, ibi primum ausus sum diuulgare.

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

CALLIMACHUS AND A SMALL COIN OF PELLA
(ep. XIII Pf. = XXXI G-P)

By

KRZYSZTOF TOMASZ WITCZAK

In the memory of Witold Klinger (1875 – 1962)
and Wiktor Steffen (1903 – 1997)

The epigram on Charidas, son of Arimmas of Cyrene, is treated as an attack by Callimachus on a popular superstition concerning Hades. According to the late professor Wiktor Steffen, "the poet speaks first to the tomb, and later he engages in a direct conversation with the deceased man to deny, by the words of the interlocutor, philosophical speculations and folk beliefs on the existence of fortunate after-life".[1] The text of the Callimachean epigram (13 Pf.) runs as follows:

῾Η ῥ᾽ ὑπὸ σοὶ Χαρίδας ἀναπαύεται; „εἰ τὸν ᾽Αρίμμα
τοῦ Κυρηναίου παῖδα λέγεις, ὑπ᾽ ἐμοί."
ὦ Χαρίδα, τί τὰ νέρθε; „πολὺ σκότος." αἱ δ᾽ ἄνοδοι τί;
„ψεῦδος." ὁ δὲ Πλούτων; „μῦθος." ἀπωλόμεθα.
„οὗτος ἐμὸς λόγος ὔμμιν ἀληθινός· εἰ δὲ τὸν ἡδύν
βούλει, Πελλαίου βοῦς μέγας εἰν ᾽Αΐδῃ."

Doth Charidas rest under thee? "If thou meanest the son of Arimmas of Cyrene, under me". O Charidas, what of the world below? "Much darkness", And What of the upward way? "A lie". And Pluto? "A fable". We are undone. "This that I say to you is the true tale, but if thou wouldst have the pleasant tale, a great ox costs but a copper in Hades".

(translated by A. W. Mair)[2]

---

[1] W. Steffen, *Antologia liryki aleksandryjskiej*, Wrocław 1951, p. 78 (my translation).

[2] Callimachus, *Hymns and Epigrams*, Lycophron with an English translation by A.W. Mair, Aratus with an English translation by G.E. Mair, Cambridge, London 1989 (first published in 1921), p. 147 – 149. I adopt Mair's translation, which seems more accurate than that given recently by K.J. Gutzwiller, *Poetic Garlands. Hellenistic Epigrams in Context*, Berkeley, Los Angeles, London 1998, p. 202: "— Does Charidas rest under you? — If you mean / the son of Cyrenaean Arimmas, he does. / — Charidas, what's below? Ch. Much darkness. — And what about return? / Ch. A lie. — And Pluto? Ch. A myth. — We're lost! / Ch. I'm telling you the truth. But if you prefer a pleasant lie, / a large ox can be had for only a Pellaean in Hades". I am not sure if ἡδὺς λόγος must mean "a pleasant or agreeable lie".

More than sixty years ago Wiktor Klinger remarked that "all researchers are aware that the ending of this epigram is not clear because of the enigmatic word Πελλαίου, and when some of them suggest that few verses, which explained the incomprehensible expression, disappeared after the preserved text [...], others, on the contrary, look for an explanation in the limits of the preserved lines, suggesting the existence of a not attested anywhere coin of little worth, called πελλαῖος or πελλαῖον".[3]

The former possibility, expressed by Seeliger,[4] seems useless. The latter position was first suggested by C.F.W. Jacobs as early as 1826.[5] He intended to see in Πελλαίου a *genetivus pretii*, taking into consideration the proverbial cheapness of things in Hades. In fact, Jan Horowski cites three similar sayings:[6]

a) In the first Callimachean *Iambus* (fr. 191 Pf., v. 1 – 2) the dead Hipponax comes from Hades to admonish the Alexandrian scholars:

> [...] ἥκω / ἐκ τῶν ὅκου βοῦν κολλύβου πιπρήσκουσιν
> 'I have come from the place where they sell an ox for a penny'
> (translated by C.A. Trypanis)[7]

b) Pherecrates (fr. 81 Kock) apud Athen. *Deipnosoph.* XIV, 646C, stresses:

> λήψει δ' ἐν Ἅιδου κραπάταλον τριωβόλου καὶ ψωθίας.
> 'in Hades (he) will receive a fish called *krapatalon* for a three-obol-piece and for a bit of loaf'
> (my translation)

c) Photius (*Lex.*) cites the expression:

> ὀβολοῦ χίμαιρ[α] ἐν Ἅιδου
> 'a she-goat [costs] one obolus in Hades'
> (my translation)

These parallels clearly document that:

1) the ancient Greeks knew the proverbial adage on the cheapness of things in Hades as part of the traditional abundance and wealth there;

---

[3] W. Klinger, *Do krytyki i interpretacji tekstu Kallimacha*, Eos XXXIX 1938, p. 28 – 40 (the quotation, p. 31 – 32, is translated by the present author).

[4] See O. Schneider, *Callimachea*, vol. I, Lipsiae 1870, p. 74, note.

[5] C.F.W. Jacobs, *Delectus epigrammatum Graecorum*, Gotha-Erfurt 1826 (non vidi). However, I. Lerose, *Gli epigrammi di Callimacho*, Napoli 1932, p. 43, notes that K.W. Goettling, *Animadversiones criticae in Callimachi epigrammata et Achillem Tatium*, Jenae 1811, p. 14 (non vidi), "leggeva κολλύβου ἐμπέπραται βοῦς μέγας εἰν Ἀΐδῃ, intendendo l'ultimo verso come uno scherzo che veniva a colpire anche Ferecrate, poichè nella commedia «Κραπαταλλόν» si diceva agli Ateniesi che con una monetina era possibile acquistare gran cosa nell'Ade". See Pherecrates (fr. 81 Kock).

[6] J. Horowski, *Folklor w twórczości Kallimacha z Cyreny*, Poznań 1967, p. 176 – 177.

[7] Callimachus, *Aetia, Iambi, Hecale and other Fragments*, edited and translated by C.A. Trypanis; Musaeus, *Hero and Leander*, edited by T. Gelzer, translated by C. Whitman, Cambridge, London 1989 (first published in 1975), p. 105 – 107.

2) Jacobs' interpretation of the *crux* †Πελλαίου as a *genetivus pretii* seems to be the most justified way to understand the line.[8]

Jacobs guessed that the allegged *Pellaion* was a coin of low denomination, used perhaps in Pella, the capitol of Macedonia: "nihil hic locus difficultatis haberet si constaret Πελλαῖον parvi cujusdam numi, Pellae fortasse in Macedonia usitati, nomen fuisse".[9]

As the existence of a small coin struck in Pella is not established, W. Klinger, following A. Körte,[10] suggested that "the word Πελλαίου is simply corrupted and it hides a name of a coin of little worth".[11] After rejecting the non-metrical form κολλύβου (it gives _⁄ ∪ _⁄ instead of the expected form _⁄ ⏑ _⁄), he proposed to change the *crux* into ἡμαίθου. Of course, we can find the word τὸ ἥμαιθον (pl. τὰ ἥμαιθα) as a name of small coins ('half-obol' or the like) in the poems by two Greek authors of third century B.C., namely Phoenix of Colophon and Herondas,[12] but the transformation of the suggested reading ἡμαίθου to †Πελλαίου is hardly acceptable. An alternative explanation (a *genetivus pretii* πελανοῦ or πελάνου instead of †Πελλαίου), first suggested in 1851 by B. ten Brink,[13] seems easier to understand, but the whole line requires to be remodelled *metri causa*. B. ten Brink's restoration of line 6 (βούλεσθ᾽ οὐ πελάνου) was improved by Theodor Bergk (βούλει, καὶ πελάνου)[14] and Miroslav Marcovich (βούλει, <κἄν> πελανοῦ),[15] however, without success and universal acceptation.

Giangrande's attempt to explain the *crux* by reading Πελλα[ν]ίου for †Πελλαίου[16] with reference to the Hesychian gloss πελλάνιος· Ποσειδῶν ἐν Κυρήνῃ cannot be accepted for a number of reasons. Firstly, the Cyrenaic by-name of Poseidon is probably a Doric form of the ethnic Πελλήνιος (see Eustathius, *Commentarii ad Homeri Iliadem*, vol. 1, p. 450, line 14), thus the metrics Πελλᾱνίου (– – ∪ –) seems to exclude this reading. Secondly, the presence of Poseidon (who, according to G. Giangrande, was a "dieu infernal Pellanios")[17] in Hades is highly doubtful, if at the same time Pluto, the principal god of the nether world, is treated by Callimachus (or perhaps Charidas, if we

---

[8] Note that the above-mentioned forms (a) κολλύβου, (c) ὀβολοῦ, (b) τριωβόλου and ψωθίας also represent a *genetivus pretii*.

[9] Jacobs, *o.c.* (quotation after Dübner).

[10] A. Körte, *Die hellenistische Dichtung*, Leipzig 1925, p. 316.

[11] Klinger, *o.c.*, p. 32 (my translation).

[12] *A Greek-English Lexicon*, compiled by H.G. Liddell and R. Scott, revised and augmented throughout by H.S. Jones, Oxford 1996, p. 770 (henceforth: *GEL*).

[13] B. ten Brink, *Hipponactea*, Philologus VI 1851, p. 223, n. 1.

[14] T. Bergk, *Index schol. Halens*, 1864 – 1865, p. VIII f.

[15] M. Marcovich, *Callimachus' epigram XIII again*, Revue des études grecques LXXXIII 1970, p. 351 – 355.

[16] G. Giangrande, *Callimaque et le aux enfers*, Revue des des études grecques LXXXII 1969, p. 380 – 389 (reprinted in G. Giangrande, *Scripta minora Alexandrina* [henceforth: *SMA*], vol. 2, 1984, p. 27 – 36).

[17] *Ibid.*, p. 389.

agree with the opinion that he may have been a philosopher)[18] as a fable (v. 4: ὁ δὲ Πλούτων; "μῦθος."). Thirdly, Giangrande adopts Stadtmüller's unconvincing interpretation, according to which βοῦς μέγας should mean the same as the proverb βοῦς ἐπὶ γλώσσῃ. This last proverbial adage prevents men from telling out secrets, as no human can talk at all, when the heavy foot of the large ox is placed upon his tongue. Thus everybody must keep silence. This usage is attested not only in Hesychius (βοῦς ἐπὶ γλώσσῃ παροιμία· ἐπὶ τῶν μὴ δυναμένων παῤῥησιάζεσθαι. ἤτοι διὰ τὴν ἰσχὺν τοῦ ζῴου· ἢ διὰ τὸ τῶν Ἀθηναίων <νόμισμα> ἔχειν βοῦν ἐγκεχαραγμένον, ὅνπερ ἐκτίνειν τοὺς πέρα τοῦ δέοντος παῤῥησιαζομένους ἦν ἔθος), but also in Philostratus (*Vita Apollonii* VI, 11, p. 111: βοῦς ἐπὶ γλώσσῃ refers here to the Pythagorean silence). The earliest instances of the proverb in question are attested in Theognis (*Eleg.* 815 – 816: Βοῦς μοι ἐπὶ γλώσσηι κρατερῶι ποδὶ λὰξ ἐπιβαίνων / ἴσχει κωτίλλειν καίπερ ἐπιστάμενον), Aeschylus (*Agam.* 36 – 37: τὰ δ' ἄλλα σιγῶ· βοῦς ἐπὶ γλώσσῃ μέγας / βέβηκεν) and Strattis (fr. 67 Kock, apud Hesychium: βοῦς ἐμβαίη μέγας· Στράττις εἶπε παρὰ τὴν παροιμίαν τὴν βοῦς ἐπί γλώσσῃ). Thus Giangrande concludes that βοῦς μέγας is "le symbole proverbial du silence".[19] This treatment has not convinced me, as the expression βοῦς μέγας εἰν Ἀΐδῃ (so Callimachus) seems to be hardly identical with the proverb βοῦς ἐπὶ γλώσσῃ μέγας (so Aeschylus). In my opinion, it is plainly impossible to connect this latter proverb with the Callimachean epigram, as Charidas has already spoken out all the secrets of the nether world (in lines 3 – 4). Fourthly, I think that both Callimachean expressions, quoted above, can not be dissociated. If in his first *Iambus* Callimachus cites a proverb that βοῦν κολλύβου πιπρήσκουσιν in Hades (fr. 191 Pf.), then the same semantics should be suggested for the expression †Πελλαίου βοῦς μέγας εἰν Ἀΐδῃ (ep. 13 Pf.). In other words, I agree with Marcovich that Giangrande's interpretation "is not likely".[20]

Enrico Livrea has recently suggested that the interpretation by Jacobs and that by Stadtmüller might be combined, if the Pellaean coin, which may have been stamped with a representation of ox or made of leather, is taken as a reference to the obol normally placed on the tongue of the dead: Charidas thus suggests that the "great ox" obtainable in Hades for an obol, itself the "ox on the tongue", produces the eternal silence of the dead.[21] Kathryn J. Gutzwiller claims that Livrea's "attractive interpretation not only brings a suitable closure

---

[18] P.-E. Legrand, *La poésie alexandrine*, Paris 1924, p. 54; G.M. Young, *The epigrams of Callimachus*, London 1934, p. 139.

[19] Giangrande, *o.c.*, p. 384.

[20] Marcovich, *o.c.*, p. 351 (with the critical treatment of Giangrande's explanation). Also the reply by Giangrande, *L'épigramme XIII Pf. de Callimaque: Maintien de mon interpretation*, Revue des études grecques LXXXV 1972, p. 57 – 62 (reprinted in *SMA*, vol. 2, 1984, p. 37 – 42), is hardly persuasive, see especially L. Coco, *Callimaco. Epigrammi*, premessa di E. Degani, Manduria – Bari – Roma 1988, p. 87.

[21] E. Livrea, *Tre epigrammi funerali Callimachei*, Hermes CXVIII 1990, p. 318 – 324.

to the epigram but is particularly effective in the concluding sequence to the book".[22] Both Livrea and Gutzwiller forget that the dead Charidas do not keep silence in the Callimachean epigram and his alleged conclusion on the eternal silence in Hades explains nothing. Their position lets us to a typical syllogism: how the dead may proclaim the truth or anything, if there is the eternal silence in Hades? On the other hand, how the audience may believe in the eternal silence after death, if the dead Charidas speaks — according to Gutzwiller — "a pleasant lie" (ὁ ἡδύς λόγος)? This interpretation seems highly speculative, as well as the identification of the Pellaean coin with the obol placed on the tongue of the dead.

Some old-time philologists, including Scaliger, C. Salmasius (Saumaise)[23] and A. Hecker, changed the crux †Πελλαίου into Πελλαῖος. Hecker referred to a long passage in Oppian (*Cyneg.* II 100–114), describing the strong bulls of the Syriac city called Pella. But the suggested statement Πελλαῖος βοῦς μέγας εἰν Ἀΐδῃ "there is a large Syriac ox in Hades" is rather pointless. Hecker thinks that "a great ox of Pella" implies simply "pure meat" (*genus nobile taurorum Pellaeorum, quorum carne vesci possit (sc. helluo Charidas)*,[24] but Oppian (*Cyneg.* II 105, 108–110) does not describe the bulls of the Syriac Pella as mere meat, but as strong fighters, fit to meet Heracles.[25] This interpretation has not been defended more recently.

The well-known Polish philologist, Tadeusz Sinko, proposed a different interpretation:[26] "Si pro voce Πελλαίου aliud nomen positum esset, bovis magni appellatione philosophum quendam reprehendi facile crederem. Nam Callimachi temporibus Cleanthem Stoicum a commilitionibus asinum (ὄνος La. Di. VII, 170) appellatum esse, Menedemum vero Eretriensem a Cratete Cynico ταῦρον Ἐρετρῇ (frg. 3 Wachsm.) designatum satis constat. Philosophus quidam Academicus vel Pythagoraeus ob eandem doctrinam epigrammate decimo (W) a Callimacho irrisus est". This explanation is interesting, but hardly acceptable. Firstly, as far as I know, none of the Greek philosophers was called Βοῦς Μέγας and none was Pellaios' son or born in Pella.[27] Secondly, the suggested point "(the philosopher) Large Bull of Pella is in Hades" is obscure.

---

[22] G u t z w i l l e r, *o.c.*, p. 211. Her further conjectures are worthless, too.

[23] C. S a l m a s i u s, *Notae in Q. Sept. Florentis Tertulliani librum "De pallio"*, Lutetiae Parisiorum 1622, p. 297 (non vidi).

[24] A. H e c k e r, *Commentatio critica de Anthologia Graeca*, Leyden 1843, p. 268.

[25] Cf. Oppianus, *Cyneg.* II 100 – 114: Οἱ Σύριοι ταῦροι δέ, Χερονnήσοιο γένεθλα, / αἰπεινὴν τοὶ Πέλλαν ἐΰκτιτον ἀμφινέμονται, / αἴθωνες, κρατεροί, μεγαλήτορες, εὐρυμέτωποι, / ἄγραυλοι, σθεναροί, κερααλκέες, ἀγριόθυμοι, / μυκηταί, βλοσυροί, ζηλήμονες, εὐρυγένειοι· / ἀλλ᾽ οὐ πιαλέοι δέμας ἀμφιλαφὲς βαρύθουσιν, / οὐδὲ πάλιν λιπόσαρκοι ἐὸν δέμας ἀδρανέουσιν· / ὧδε θεῶν κλυτὰ δῶρα κερασσάμενοι φορέουσιν, / ἀμφότερον κραιπνοί τε θέειν σθεναροί τε μάχεσθαι· / κεῖνοι, τοὺς φάτις ἔσκε Διὸς γόνον Ἡρακλῆα / καρτερὸν ἀθλεύοντ᾽ ἀγέμεν πάρος ἐξ Ἐρυθείης, / ὁππότ᾽ ἐπ᾽ Ὠκεανῷ δηρίσατο Γηρυονῆι / καὶ κτάνεν ἐν σκοπιῇσιν· ἐπεὶ πόνον ἄλλον ἔμελλεν / οὐχ Ἥρῃ τελέειν οὐδ᾽ Εὐρυσθῆος ἐνιπαῖς, / Ἀρχίππῳ δ᾽ ἑτάρῳ, Πέλλης ἡγήτορι δίης.

[26] T. S i n k o, *De Callimachi epigr. XXIII W.*, Eos XI 1905, p. 7 – 8.

[27] In the latter case we should also change Πελλαίου into Πελλαῖος.

After following a similar way of thinking, Birt guessed that Πελλαῖος was Alexander and Βοῦς Μέγας his horse Bucephalus. He said that the words meant "König der Toten is jetzt des Mazedoniers Roß".[28] Gow and Page rightly comment: "It is dificult to see what comfort the interlocutor could derive from this surprising news".[29]

As all the attempts of improving line 6 of the epigram in question (13 Pf.) turned out to be ineffective, it is worth reconsidering whether the text of the Callimachean epigram is in fact defective. I think that Georg Kaibel[30] was right when defending the originality of the preserved form Πελλαίου. He ingeniously suggested that an 'ox' was depicted on a petty coin of Pella[31] and a quick-witted word βοός (gen. sg.) should be understood with Πελλαίου: 'For an "ox" of Pella you get a real one in Hades'. Kaibel's explanation has greatly impressed almost all subsequent editors, who tacitly accepted it. The first editor to do so was Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff (since his third edition of Callimachus' hymns and epigrams, in 1907[32]), followed by Émile Cahen,[33] Rudolf Pfeiffer,[34] Gow and Page,[35] and many others.[36] Fr. Lapp lists the line as one of the examples of Callimachean *lusus verborum*.[37]

M. Marcovich has recently rejected Kaibel's interpretation on the following grounds:[38]

---

[28] T. Birt, *Alexander der Grosse und das Weltgriechentum bis zum Erscheinen Jesu*, Leipzig 1924, p. 362, 480 (non vidi: reference after A.S.F. Gow, D.L. Page, *The Greek Anthology: Hellenistic Epigrams*, Cambridge 1965, vol. 2, p. 189). In fact, Pella was the Macedonian capital in the times of Philip the Second and the native town of Alexander the Great. Could Alexander be called "Large Bull", son of the Pellaean king? Any answer would be an arbitrary conjecture.

[29] Gow and Page, *o.c.*, p. 189, n. 1.

[30] G. Kaibel, *Zu den Epigrammen des Kallimachos*, Hermes XXXI 1896, p. 265 – 266.

[31] Mair, *o.c.*, p. 148 – 149, note *a*, mentions Kaibel's paper and gives the following comment: "Coins of Pella had ox as type (Head, *Hist, Numm.* p. 212, *cf.* schol. Ambros. Theocr. I 26) and hence may have been known as βόες Πελλαῖοι, as Attic drachmas were called γλαῦκες Λαυρεωτικαί (Aristoph. *Av.* 1106) or Παλλάδες (Eubulus ap. Poll. IX. 76), and the Corinthian coins with figure of Pegasus were called πῶλοι (Eurip. fr. 675 = Poll. IX. 75). The meaning will then be that in Hades a real βοῦς μέγας costs only a βοῦς Πελλαῖος". It should be added, however, that the known Pellaian coins, including these bearing a bull on the reverse, are relatively late (1st cent. B.C.). They did not exist at the times of Callimachus, see G.B. d'Alessio, *Callimaco*, vol. 1: *Inni, Epigrammi, Ecale*, Milano 1996, p. 228, n. 23: "Non si conosce però nessun tipo di moneta che tragga il nome da questa città [Pella], ed è dubbio se essa abbia emesso monete autonome prima del II sec. Più tardi alcune delle sue monete hanno come simbolo in effetti un toro (attestato però anche altrove)".

[32] In his first (1882) and second (1897) editions Wilamowitz put a cross before Πελλαίου.

[33] É. Cahen, *Callimaque: Épigrammes, hymnes*, Paris 1948, p. 118: "pour un 'bœuf' de Pella on en a un vrai chez Hadès".

[34] R. Pfeiffer, *Callimachus*, vol. 2, Oxford 1953, ad loc.: Πελλαίου *sc.* ὀβολοῦ *bovis typo insigniti*".

[35] Gow, Page, *o.c.*, p. 189: "and as it is much more attractive than others so far advanced one may hope it is true".

[36] So e.g. H. Beckby (ed.), *Anthologia Graeca*, München 1957 – 1958, vol. II, p. 592; Coco, *o.c.*, p. 87 – 88; Gutzwiller, *o.c.*, p. 210 and n. 57.

[37] F. Lapp, *De Callimachi Cyrenaei tropis et figuris*, Bonn 1965, p. 99.

[38] Marcovich, *o.c.*, p. 354.

a) "Πελλαίου (sc. βοός) still presupposes a *coin* of Pella, which is not known".
b) "So many Greek cities have struck coins bearing a bull as their reverse type: why the preference should have been given exactly to the bull of Pella? And if so, then just to which one of the Pellai: to the Macedonian, the Syrian or the Palestinian one?"
c) "βοῦς μέγας can imply 'a *full-grown*, large or great ox' (like e.g. in *Iliad* XVIII, 559), but hardly can the adjective mean 'an *alive* or real ox', as Kaibel has it ('einen wirklichen Ochsen')".
d) "Finally, Πελλαῖος βοῦς must imply a coin of *low denomination*, a synonym for κόλλυβος, ὀβολός, κερμάτιον, λεπτόν, etc., and this is not established either".

I cannot deny Marcovich's doubts, which are well founded. But I would like to defend the originality of the preserved form Πελλαίου, following a different way of thinking than that of Kaibel.

I agree with Kaibel and others that the word Πελλαίου (gen. sg.) is an adjective derived from the name of Pella and it means 'a coin' in the Callimachean epigram. What is more, I think that Jacobs and Kaibel were right, suggesting a strong reference to the Macedonian city.[39]

On the other hand, I accept the view, expressed by Marcovich and others, that the Macedonian Pella have never minted their own coin at the time of Callimachus. According to the numismatists, "Pella, though it was from the time of Philip one of the chief royal mints of Macedon, is believed to have struck no autonomous coins before the early years of the second cent. B.C.".[40] This is not fatal to Jacobs's explanation, for I believe that in his epigram Callimachus of Cyrene refers consciously to a fictitious "ox-depicting coin" of Pella.

My explanation of the final line is the following:

According to Stephen of Byzance, the Macedonian Pella was formerly called Βούνομος or Βουνόμεια (Πέλλα, πόλις Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Ἀχαΐας, κοίλης Συρίας, ἡ Βοῦτις λεγομένη. ἡ δὲ Μακεδονίας Βούνομος τὸ πρότερον ἐκαλεῖτο καὶ Βουνόμεια [...]). Both alternative names meant originally nothing other than 'pasture (νομός) for oxen or cows (βόες)'.[41] But Callimachus himself and other Alexandrian erudites were able to explain the toponym Βού-νομος differently, namely as "a coin (νόμος) bearing a bull

---

[39] It should be emphasized that the personal name Ἀρίμμας, like Κερδίμμας, is probably of Macedonian origin, cf. O. Hoffman, *Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum*, Göttingen 1906, p. 193, 197. In fact, some Arimmas was a Macedonian satrap of Syria (Arr., *Anab.* III 6, 8), and Kerdimmas was the father of Menon, another satrap of Syria (Arr., *Anab.* II 13, 7). However, O. Masson, *Deux noms doriens chez Callimaque*, Ἀρίμμας, Ἐχέμμας, *et quelques noms en* -μμας, Revue de Philologie L 1976, p. 24 – 31, treats the names ending with -μμας as Doric.

[40] Gow, Page, *o.c.*, p. 189.

[41] The adjective βούνομος refers to pastures and precisely means 'grazed by oxen', cf. *GEL*, p. 326. See also the verb βου-νομέω 'pasture cattle'.

(βοῦς)", as the term νόμος, as well as νόμισμα, denoted also 'a current coin'.[42] Of course, the Macedonian aristocrats of Alexandria were fully aware that no coin was minted in Pella, but the different name of the same city, Bounomos (or Bounomeia), suggested (or at least could suggest) to them a not-existing "coin (of Pella) bearing a bull"[43]. This would-be coin of Pella, called ironically Πελλαῖος, was not only fictitious, but also entirely worthless. Its denomination was lower than that of κόλλυβος, ὀβολός or all the Greek small coins, as to buy anything for a Pellaios in the real world would be an impossibility. Callimachus intensifies his joke and point, persuading his audience that an alleged (and completely worthless) coin of Pella suffices to purchase a large ox in Hades. It is one of the typical puns of the Alexandrian poet, who perhaps tried to ridicule the folk belief about the immense cheapness of things in Hades.

Łódź

[42] *GEL*, p. 1180. The word νόμος 'a current coin' (also νοῦμμος in Sicilia and Italy) is attested as early as in the fifth century B.C. in the comedists (Epich. 136; Sophr. 162). It appears also in an inscription from Delos (2nd cent. B. C.).

[43] As far as I know, Pella was the only ancient city called Βούνομος or Βουνόμεια, see G.E. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig 1884, p. 224. Thus a legend on an alleged "coin bearing a bull" might apply exclusively to the Macedonian Pella.

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

NAUKA ANTYCZNA A OPISY PORTRETOWE W DZIEŁACH PROKOPIUSZA Z CEZAREI

Napisał

MACIEJ KOKOSZKO

Prokopiusz urodził się około roku 500 w Cezarei, w Palestynie[1]. Nie wiemy nic pewnego o jego rodzinie, ale domyślamy się, że należała ona do górnej warstwy społeczeństwa Cezarei. Stać ją bowiem było na danie Prokopiuszowi dobrego, klasycznego wykształcenia, które pobierał wpierw w rodzinnym mieście, a potem w Berytos (dzisiaj Bejrut)[2]. W Berytos studiował prawo, co w roku 527 umożliwiło mu objęcie stanowiska doradcy i sekretarza Belizariusza, który był w tym czasie dowódcą wojsk w Mezopotamii oraz komendantem twierdzy Dara. Prokopiusz był świadkiem wielu dramatycznych wydarzeń, które kształtowały historię Imperium w VI w. Widział więc walki z Persami, był świadkiem powstania Nika, a potem towarzyszył Belizariuszowi w wyprawie przeciw Wandalom. Uczestniczył także w wojnie gockiej. W drugim roku wielkiej zarazy, która gnębiła Cesarstwo od roku 541, znajdujemy Prokopiusza ponownie w stolicy. Tam prawdopodobnie przebywał przez lata czterdzieste i pięćdziesiąte, choć możliwe jest także, że odbył w tym czasie dalekie podróże (być może przebywał po raz drugi w Rzymie). Zmarł w latach sześćdziesiątych VI w.

Koleje życia niejako zmusiły Prokopiusza do poznawania wielu egzotycznych ludów i plemion. Choć trudno zaprzeczyć „helenocentryzmowi" Prokopiusza, sam był — jak się może zdawać — tolerancyjny, gdy chodzi o różnice rasowe i kulturowe. Wyrósł w środowisku wielonarodowym, w regionie, w którym żyli obok siebie Grecy, Żydzi, Egipcjanie i Syryjczycy. Kariera wojskowa zetknęła go z Persami, Wandalami, Gotami, Słowianami i innymi szczepami,

---

[1] O życiu i dziełach Prokopiusza por. R. Rubin, *Prokopios von Kaisareia,* RE XXIII 1957, kol. 273 – 599; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner,* I, München 1978, s. 291 – 300.

[2] „Thus his education will have been the standard secular education of the day, based on imitation of the classical authors and on the study of rhetoric" — A. Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, London 1985, s. 7.

które określano jako barbarzyńców. Poznał wreszcie mieszkańców Italii. Wszystko to uczyniło z niego człowieka „światowego" i doprowadziło do wyrobienia sobie opinii o cechach różniących poszczególne ludy. Nic zatem dziwnego, że znalazło to także odzwierciedlenie w jego „Historii wojen".

Głównym dziełem Prokopiusza z Cezarei jest wzmiankowana „Historia wojen" w ośmiu księgach. Księga pierwsza i druga omawiają walki z państwem perskim. Autor skupił się zwłaszcza na wydarzeniach lat 530 – 532 oraz 540 – 549. Księga trzecia i czwarta poświęcone zostały wydarzeniom wojny z Wandalami — lata 533 – 535. Księgi od piątej do siódmej omawiają wojnę z Gotami i obejmują lata 535 – 550. Księga ósma jest późniejszym uzupełnieniem owego dzieła.

Około roku 558/559 powstała tak zwana „Historia sekretna". Dzieło to jest krytyką pary cesarskiej (cesarza Justyniana i cesarzowej Teodory) oraz jej otoczenia. Prokopiusz, jako przedstawiciel partii konserwatywnej, przeciwstawiał się w tym dziele rewolucyjnym ideom cesarza reformatora. Na podstawie wyrażonych przez Prokopiusza poglądów uważa się, że był on zwolennikiem monarchii i patriotą rzymskim dumnym z tradycji imperialnych. Jako wzór cnót przeciwstawia on Justynianowi dobrego cesarza Anastazjusza, wychwalając jego oszczędność oraz twardą politykę względem barbarzyńców. Gdy chodzi o Justyniana i Teodorę, krytykuje zarówno osoby (niskie pochodzenie, wygląd, charakter, powiązania z siłami nieczystymi etc.), jak i politykę (ograniczenie wolności obywatelskich, podwyższenie obciążeń podatkowych etc.).

Kontrast do „Historii sekretnej" stanowi dzieło „O budowlach". Traktat podzielony został na sześć ksiąg. Jest to panegiryk na cześć cesarza Justyniana. Nic przeto dziwnego, że przerysowana została tu kreatywna rola cesarza w zarządzaniu państwem. Brak również krytyki osoby imperatora oraz jego polityki, a — zgodnie z wymaganiami nadwornej retoryki — wszystko, co dobre, korzystne i pomyślne miało swój początek w geniuszu cesarza[3].

Niniejszy artykuł chciałby zwrócić uwagę czytelnika na cztery portrety. Dwa spośród nich to portrety zbiorowe ukazujące Gotów i Sklawinów. Pozostałe dwa są opisami indywidualnymi i przedstawiają, pierwszy cesarzową Teodorę, drugi zaś samego imperatora Justyniana Wielkiego. Zadaniem artykułu jest ukazanie korzeni użytego przez Prokopiusza sposobu portretowania, omówienie naukowych teorii antycznych, które znalazły swe odbicie w omawianych portretach oraz zademonstrowanie analogicznych poglądów obecnych w literaturze antycznej i bizantyńskiej.

Portret zbiorowy Gotów znajduje się w trzeciej księdze „Historii wojen"[4]. Goci — jak utrzymuje autor — różnią się między sobą jedynie imionami.

---

[3] Na temat Prokopiusza i jego dzieł por. C a m e r o n, *o.c.*, s. 3 – 18.

[4] Procop. Caes. *Bella* III 2 – 4 (korzystam z edycji J. Haury'ego, Lipsiae 1905 – 1913: t. I – II *Bella*, t. III *Anecdota*, t. IV *Aedificia*).

Wszyscy bowiem mają jasną cerę i blond włosy. Są wysocy i przystojni. Rządzą się także takimi samymi prawami oraz podobnie czczą bogów. Kolejny opis odnajdujemy na kartach księgi siódmej[5]. Malując obraz Sklawinów, Prokopiusz zaczyna od ich języka, podkreślając, że posługują się oni mową barbarzyńską. Następnie przechodzi do stwierdzenia, że wyglądem niewiele różnią się między sobą; wszyscy są bowiem wysocy oraz wyjątkowo silni. Gdy chodzi o ich cerę i włosy, to — jak utrzymuje Prokopiusz — nie odznaczają się karnacją nazbyt jasną, ani też nie mają bardzo jasnych włosów. Ich cera i włosy nie są jednak ciemne, ale raczej rudawe. Cechom fizycznym towarzyszy szereg cech osobowościowych. Sklawinowie zatem prowadzą dość prymitywny tryb życia i egzystują w brudzie (tak zresztą jak Masagetowie). Nie są jednak ani niegodziwi, ani też występni, a prostoduszność odróżnia ich od Hunów.

Wyżej wymienione fragmenty nawiązują do pewnych teorii, które powstały na wiele setek lat przed Prokopiuszem. Zostało to już dostrzeżone w literaturze przedmiotu i omówione dość dokładnie w artykule R. Benedicty zatytułowanym „Die Milieu-Theorie bei Prokop von Kaisareia"[6]. R. Benedicty analizuje podobne motywy zaczynając od Hipokratesa, a kończąc na Nikeforze Gregorasie. Autor dochodzi do wniosku, że opisy Sklawinów i Gotów nawiązują do poglądów antycznych, które przyjmowały za pewnik wpływ środowiska naturalnego na człowieka. Na określenie tej teorii używa terminu „Milieu-Theorie". Oddziaływanie środowiska naturalnego powoduje podobieństwa wyglądu i charakteru w ramach poszczególnych szczepów zamieszkujących ojkumenę. Benedicty dochodzi do wniosku, że opisy Gotów i Sklawinów nawiązują do stereotypowych charakterystyk ludów północy. Dotyczy to zarówno cech fizycznych, jak i psychicznych, uwzględnionych w obu portretach. Autor uważa, że Prokopiusz poznał wspomniane poglądy dzięki swoim studiom filozoficznym, a szczególnie poprzez zaznajomienie się z poglądami perypatetyków.

Doceniając wartość wniosków wyciągniętych przez R. Benedicty w wyżej wzmiankowanym artykule, wypadałoby jednakże uzupełnić konkluzje tego autora o pewne istotne uwagi. Po pierwsze należy zauważyć, że materiał, którym posługuje się on dla zilustrowania tezy, może być uzupełniony o szereg innych, istotnych świadectw. Dla przykładu, przy omawianiu materiału dostępnego w dziele Herodota, autor powołuje się na fragment z księgi drugiej[7] oraz passus o Budinach zawarty w księdze czwartej[8], nie dyskutuje jednak na temat poglądów historyka zawartych w księdze dziewiątej[9], chociaż fragment ten jest także

---

[5] Procop. Caes. *Bella* VII 14, 28.

[6] Byzantinische Zeitschrift LV 1962, s. 2 – 10.

[7] Herodot II 80 (korzystam z edycji H.R. Dietscha, Lipsiae 1881).

[8] Herodot IV 108.

[9] Historyk (V w. p.n.e.) twierdził, że miejsca z natury łagodne wydają także ludzi o takim samym usposobieniu. Nie powinno zatem nikogo dziwić, że te same kraje nie mogą rodzić wspaniałych plonów i ludzi dzielnych w bitwie (Herodot IX 122).

bezpośrednim nawiązaniem do teorii środowiskowej („Milieu-Theorie"). Trzeba podkreślić fakt, że Benedicty ilustruje swe tezy wieloma ekskursami autorów antycznych. W przykładny sposób prezentują one rozpowszechnienie „Milieu-Theorie" w literaturze antycznej. Autor uwzględnia dane dostarczone przez Hipokratesa, Ksenofanesa, Isokratesa, Ptolemeusza, Polibiusza, Posejdoniosa, Salustiusza, Witruwiusza, Diodora z Sycylii, Strabona, Marcjalisa, Plutarcha, Galena, Klemensa z Aleksandrii, Jana Chryzostoma i Nikefora Gregorasa. W istocie, fragmenty powyższe są dobrze dobrane i pozwalają prześledzić ewolucję dyskutowanych przez autora poglądów. Z drugiej strony jednak autor pracy zdaje się nie wiedzieć o istotnych świadectwach Cycerona, Seneki, Apulejusza z Madaury, Sekstusa Empiryka, Tertuliana, Herodiana, Euzebiusza z Cezarei, Wegecjusza, Firmikusa Maternusa oraz Izydora z Sewilli. Brak powyższych autorów, chociaż nie przekreśla końcowych wniosków, zubaża w znacznym stopniu wartość artykułu, ponieważ nie pokazuje wystarczająco dobitnie popularności wyżej wspomnianych poglądów w literaturze greckiej i łacińskiej zarówno przed, jak i po Prokopiuszu.

Co może jeszcze bardziej istotne, R. Benedicty, przyjmując za oczywisty związek pomiędzy wyglądem, mentalnością a środowiskiem naturalnym, w jakim żyje dana grupa etniczna, nie stara się ukazać antycznych teorii wyjaśniających wyżej wspomnianą zależność. Nie ukazuje zatem podbudowy teoretycznej omawianych poglądów. W konsekwencji pomija wiele istotnych informacji na temat dorobku nauki antycznej, które są nie tylko rozstrzygające dla zrozumienia sposobu myślenia starożytnych i Bizantyńczyków, ale także dla dostrzeżenia metody historycznej stosowanej przez wielu historyków antycznych oraz bizantyńskich, w tym także przez Prokopiusza.

By uzupełnić przykłady podane przez R. Benedicty, przyjrzyjmy się autorom, których brakuje w jego artykule. Cyceron (I w. p.n.e.) jest zwolennikiem poglądu o wpływie otoczenia na człowieka. W traktacie „O wróżbiarstwie" pisze, że odnajdujemy pewne okolice, które są niezdrowe, gdy inne mają klimat sprzyjający unikaniu chorób. Są też i miejsca, które powodują otępienie. Cechy te wynikają ze zróżnicowania klimatu oraz z różnorodności wyziewów wydostających się ziemi[10]. W innym miejscu traktatu zwraca uwagę na rozpowszechniony pogląd, że różne miejsca wydają różne typy ludzkie. Łatwo jest to dostrzec, jeżeli uświadomi się sobie, jak wielkie różnice fizyczne i mentalne występują pomiędzy mieszkańcami Indii a Persami, lub pomiędzy Etiopami a Syryjczykami[11]. Inteligencja rodzi się tam, gdzie powietrze jest czyste i rozrzedzone[12]. W Atenach, na przykład, powietrze jest stosunkowo mało zagęszczone. Dlatego też Ateńczycy są uważani za inteligentnych. W Tebach natomiast

---

[10] Cicero *De divinatione* I 36, 79 (korzystam z edycji: M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia, XIV, fasc. 46: *De divinatione. De fato. Timaeus*. Recognovit W. Ax, Lipsiae 1938).

[11] Cicero *De divinatione* II 46, 96.

[12] M. Tullii Ciceronis *de natura deorum* libri tres. Für den Schulgebrauch erklärt von A. Goethe, Leipzig 1887, II 46, 79.

powietrze jest gęste, dzięki czemu mieszkańcy tego miasta są dobrze zbudowani i silni[13].

Seneka (I w.), w swoim traktacie „O gniewie", jest także świadomy opisywanych przez nas zależności. Germanie i Scytowie są wedle niego nadzwyczaj skłonni do gniewu[14]. Stwierdza on, że imperia powstały jedynie tam, gdzie ludy żyją w łagodnym klimacie. Ci, którzy zamieszkują zimne regiony północy, są z natury dzicy. Zresztą jak to mówi poeta:

„Suoque simillima [ingenia] caelo"[15].

Apulejusz z Madaury (II w.) także zaświadcza o popularności podobnych poglądów. Nie podziela ich jednak do końca, ponieważ przypomina, że jak wśród ludów uznawanych powszechnie za prymitywne odnaleźć można jednostki wybitne (dla przykładu Anacharsis[16] był Scytą), tak i wśród ludzi powszechnie poważanych z powodu inteligencji żyli głupcy (Meletides[17] pośród Ateńczyków)[18].

Tertulian (II/III w.) zaświadcza nam przenikanie podobnych teorii do pisarstwa autorów chrześcijańskich. Jego poglądy są w zasadzie podsumowaniem tradycji. W traktacie *De anima* twierdzi, że panuje pogląd, iż mieszkańcy Teb są ograniczeni i prymitywni, gdy Ateńczyków powszechnie uważa się za bardzo uzdolnionych pod względem intelektualnym oraz elokwentnych. Przytacza dalej poglądy Platona, który w „Timajosie" utrzymywał, że Minerwa (tak Tertulian nazywa Atenę) założyła tu miasto z powodu warunków naturalnych tego miejsca, które obiecywało wydawać ludzi inteligentnych i wymownych. Tertulian powołuje się następnie na zdanie Empedoklesa, który widział fizjologiczne przyczyny obecności bądź braku inteligencji w cechach jakościowych krwi mieszkańców danego regionu. Ciągnąc dalej swoje rozważania autor przytacza ist-

---

[13] Cicero *De fato* IV 7. Porównaj też zdanie Horacego (*Epistula* I, 241 – 244, [w:] Q. Horatius Flaccus, Briefe. Erklärt von A. Kiessling, Berlin 1908, s. 239 – 240): Beotum in crasso iurares aëre natum.

[14] Seneca *De ira* II 15, (korzystam z edycji H.A. Kocha, Ienae 1879).

[15] Seneca *De ira* II.

[16] Anacharsis pochodził z arystokracji scytyjskiej. Herodot (IV 46) twierdził, że stanowił on wyjątek wśród Scytów. Według greckiej tradycji Anacharsis, pomimo barbarzyńskiego pochodzenia, reprezentował cnoty i inteligencję właściwą dla cywilizowanych ludów. Podróżował po całej Grecji, aby zapoznać się z kulturą jej mieszkańców. Gdy jednak w Kizykos próbował wprowadzić kult Matki Bogów, czczonej przez Scytów, został stamtąd wydalony. Platon przedstawił Anacharsisa jako autora wielu pożytecznych wynalazków (Plato *Politeia* 10, 600a; korzystam z edycji: Oeuvres complètes. Tome VII. 2e partie. La république. Livres VIII-X. Texte établi et traduit par É. Chambry, Paris 1934, s. 90). Diodor Sycylijski (Diodori Siculi *Bibliotheca Historica*. Ex recognitione I. Bekkeri, I, Lipsiae 1853, IX 10) i Diogenes Laertios (Diogenes Laertius *Lives of Eminent Philosophers* with an English Translation by R.D. Hicks, London – New York, 1925, 1, 41) wymieniają go pośród siedmiu mędrców.

[17] Meletides lub Melitides. Postać przysłowiowego głupca. Chór w *Żabach* Arystofanesa nazywa Ateńczyków „Meletydami": Arystofanes *Żaby* 990, [w:] Ausgewählte Komödien des Aristophanes. Erklärt von T. Kock. Drittes Bändchen. Die Frösche, Berlin 1881, s. 159. Por. Melitides, RE XV 1931, kol. 549 – 559.

[18] Apuleius *Apologia sive de magia* 24 (korzystam z edycji J. Van der Vlieta, Lipsiae 1900).

niejące już stereotypy klasyfikacji cech narodowych. Wskazuje, że autorzy komedii przedstawiali Frygów jako ludzi strachliwych. Salustiusz zaklasyfikował Maurów jako lud z natury próżny, Dalmatów zaś jako ludzi dzikich. Tertulian zwraca także uwagę, że podobnie postąpił apostoł, który nazwał mieszkańców Krety „kłamliwymi"[19].

Herodian (III w.) także podziela analogiczne poglądy. W księdze trzeciej swej historii opisuje Syryjczyka, którego określa jako osobę inteligentną, dodając, że tę cechę dzieli z ludami mieszkającymi na wschodzie, które — z natury — obdarzone są przemyślnością[20].

Euzebiusz z Cezarei (III/IV w.) powołuje także się na powszechną opinię, że Grecja sprzyja rozwojowi wiedzy. Dzieje się tak z powodu właściwości tamtejszego powietrza. Euzebiusz przytacza dalej zdanie Heraklita z Efezu, który twierdził, że ziemia nieurodzajna wydaje dusze najmędrsze i najlepsze. Ludzie zachowujący trzeźwość i niezbyt wymagający są jednocześnie najrozsądniejsi. Ci co wiele piją i jedzą — a takich zapewne, według autora, wydają regiony o łagodnym klimacie — nie są tak rozsądni[21].

Analogie znajdujemy także w „Epitoma rei militaris" Flawiusza Wegecjusza Renatusa (IV w.). W drugim rozdziale księgi pierwszej Wegecjusz czyni interesujące uwagi dotyczące wpływu klimatu na predyspozycje do służby wojskowej mieszkańców poszczególnych części świata zamieszkanego. Stwierdza więc, że w zasadzie wszędzie rodzą się zarówno jednostki niechętne wojaczce, jak i wprost do niej stworzone. Daje się jednak zaobserwować, że pewne ludy przewyższają inne w sztuce wojennej oraz iż klimat wywiera wyraźny wpływ na charakterystykę fizyczną i umysłową poszczególnych narodów. Autor czuje się zatem zobowiązany do zreferowania poglądów dotyczących tego zagadnienia. Wszystkie — kontynuuje autor — ludy, które mieszkają w krajach gorących, mają ciała wysuszone żarem słonecznym i choć z natury są inteligentniejsze, to jednak z powodu braku wystarczającej ilości krwi nie są wytrwałe ani też nie pokładają zaufania w rozstrzygnięciach osiągniętych poprzez walkę, ponieważ obawiają się ran, wiedząc, że nie mają wiele krwi w swoich organizmach. Odwrotnie ma się sytuacja, gdy chodzi o ludy zamieszkujące na północy. Ci, oddaleni od żaru słonecznego, choć może mniej rozsądni, z powodu dużej ilości krwi w organizmie skłonni są do walki. W konsekwencji — konkluduje Wegecjusz — należy wybierać rekrutów pochodzących z okolic o umiarkowanym klimacie, którzy mają nie tylko wystarczająco krwi i pogardy dla śmierci, ale także i umiarkowania przydatnego zarówno w obozie, jak i w opracowywaniu planów walki[22].

---

[19] Tertulianus *De anima* 20, [w:] Scriptores physiognomonici Graeci et Latini. Recensuit R. Foerster, (dalej: S.P.), II, Lipsiae 1893.

[20] Herodianus III 11, 8 (korzystam z edycji S. Stavenhagena, Lipsiae 1922).

[21] Eusebius Caes. *Praeparatio evangelica* VIII 14 (korzystam z edycji: Patrologiae cursus completus... Series Graeca... accurante J.P. Migne, XXI; dalej stosuję dla serii skrót PG).

[22] Flavii Vegetii Renati *epitoma rei militaris*. Recensuit C. Lang, Lipsiae 1885, I 2.

Firmikus Maternus (IV w.) choć sceptycznie odnosi się do całości wyżej przedstawionych poglądów, zna je jednak bardzo dobrze. Wie, że plemiona odznaczają się jednorodnością cech zewnętrznych. Przytacza zatem opinie mówiące, że Etiopowie są zawsze ciemni, gdy Germanie mają jasną karnację, a Trakowie mają skórę czerwonawą. Jest świadomy także istnienia teorii o jednolitości szczepów ludzi pod względem charakteru. Przytacza zatem opinię utrzymującą, że Scytowie są niezwykle okrutni, mieszkańcy Italii odznaczają się szlachetną naturą, Galowie są prymitywni, Grecy są lekkoduchami, Afrykańczycy są zdradliwi, mieszkańcy Syrii chciwi, Sykulowie inteligentni, Azjaci lubują się w wystawnym życiu i oddają się żądzom, Hiszpanie zaś są wyjątkowo zacięci[23].

Izydor z Sewilli (VI/VII w.) znał również omawianą przez nas teorię. Utrzymywał bowiem, że stosownie do różnic w położeniu geograficznym, zmienia się także wygląd ludzi, karnacja, wielkość ich ciał oraz cechy mentalne. Stąd Rzymianie są z natury twardzi, Grecy są lekkoduchami, mieszkańcy Afryki chytrzy, Galowie dzicy i okrutni[24].

Przechodząc do zależności pomiędzy miejscem zamieszkania, konstytucją fizyczną i psychiczną wypada stwierdzić, że koncepcja jednostki ludzkiej opierała się na założeniu, iż człowiek składa się z elementów pasywnych i aktywnych. Elementami pasywnymi byłyby tkanki oraz cztery płyny, tak zwane humory, które krążą swobodnie w całym ciele. Humorami były krew, flegma, żółć i czarna żółć[25]. Wszystkie te płyny charakteryzują się pewnymi właściwościami: krew jest gorąca i wilgotna, flegma — zimna i wilgotna, żółć — ciepła i sucha, czarna żółć zaś jest zimna i sucha. Proporcja wyżej wymienionych płynów w organizmie, tzw. „krasis", daje nam odpowiedni typ usposobienia, który potem nazwano temperamentem. Istniało przekonanie, że najlepiej byłoby, aby wszystkie te płyny pozostawały w organizmie w harmonii. Takie najkorzystniejsze dla organizmu zmieszanie nazywano „eukrasją". Czasami jednak, z powodu różnorodnych przyczyn (za przyczynę główną podawano wpływ środowiska), dochodzi do zachwiania tej idealnej harmonii i przewagi jednego z czterech płynów. Przewaga flegmy daje typ, inaczej temperament, flegmatyczny, nadmiar czarnej żółci rodzi melancholika, przeważająca ilość krwi sprzyja powstaniu temperamentu sangwinicznego, zaś nadmiar żółci przyczynia się do ukształtowania typu cholerycznego. Wyżej wymienione typy charakteryzują się odpowiednim wyglądem oraz usposobieniem[26]. Jan Chryzostom (IV/V w.) przedsta-

---

[23] Firmicus Maternus *Matheseos libri* I 1; I 4, [w:] S.P., II.

[24] Isidorus Hispalensis *Origines* IX 2, 105, [w:] S.P., II.

[25] *Historia medycyny*, pod. red. T. Brzezińskiego, Warszawa 1988, s. 100.

[26] *Hippocratis liber et Galeni in eum commentarii tres* II 30, (korzystam z następującej edycji pism Galena: Claudii Galeni *opera omnia*. Editionem curavit D.C.G. Kühn, Lipsiae 1821 – 1833). Teoria czterech humorów była powszechnie przyjęta w IV w. i znajdujemy ją także w pismach ojców Kościoła: Ioannes Chrysostomos *Ad pupulum antiochenum homilia* X, PG XLIX, kol. 113. Por. E. Evans, *Galen the Physician as Physiognomist*, Harvard Studies in Classical Philology LXXVI 1945, s. 291 – 294; eadem, *Physiognomics in the Ancient World*, Transactions and Proceedings of the American Philosophical Society LIX 1969, s. 18 – 19.

wia nam skutki braku równowagi między czterema humorami. Jeżeli humory powodują przewagę w ciele ciepła i wilgoci, wtedy dany człowiek jest zmysłowy. Jeżeli przewagę bierze suchość, to człowiek staje się skłonny do gniewu, popędliwy i pełen zaciekłości[27].

Dla starożytnych było rzeczą oczywistą, że zarówno środowisko naturalne, jak i istoty żywe występujące w danym środowisku, składają się z tych samych elementów[28], które z kolei charakteryzują się takimi samymi właściwościami. Na ogół zgadzano się, że wilgotność oraz temperatura są czynnikami decydującymi o charakterystyce danego środowiska[29]. Jak w człowieku, tak i w środowisku naturalnym najlepiej jest, kiedy właściwości te (suchość, wilgoć, zimno i ciepło) występują w harmonii. Optymalne zatem były te miejsca, które nie są ani zbyt wilgotne ani też zbyt suche, ani nazbyt gorące ani nazbyt zimne. Ta „eukrasja" środowiskowa (optymalne zmieszanie elementów składających się na środowisko naturalne), sprzyjała również eukrasji jednostkowej (optymalne zmieszanie się elementów, które tworzą istotę ożywioną). Podobnie dyskrasja środowiskowa (brak harmonii pomiędzy elementami otoczenia) mogła doprowadzić do dyskrasji indywidualnej (brak harmonii pomiędzy elementami budującymi istotę ożywioną). Oczywiste było zatem, że jeżeli te same właściwości charakteryzowały i środowisko i jednostkę, to (zakładając, że na przykład gorąco i zimno jest właściwością zarówno środowiska, jak i jednostki), zimne otoczenie oziębiało istotę ożywioną, a gorące ją ogrzewało etc.[30]

Kolejnym istotnym założeniem nauki antycznej było przyjęcie poglądu, że poszczególne cechy charakteryzujące istoty żywe powinny pozostawać w równowadze z takimi samymi cechami środowiska w ten sposób, żeby przeciwne wartości po jednej i drugiej stronie wzajemnie się ze sobą znosiły. I tak, żeby istoty żywe mogły funkcjonować w klimacie zimnym, muszą wytwarzać wiele ciepła wewnętrznego. Istoty zamieszkujące regiony ciepłe i suche powinny mieć zdolność do obrony przed żarem słonecznym oraz gromadzenia wilgoci etc.[31]

---

[27] Ioannes Chrysostomos *In Matthaeum homilia* LXXXI 82, 5, PG LVIII. Por. W. C e r a n, *Jan Chryzostom o leczeniu i lekarzach*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica XLVIII 1993, s. 6.

[28] Galen wylicza następujące elementy: powietrze, ogień, woda i ziemia — Galeni *de temperamentis liber* I 1.

[29] Galeni *De temperamentis* I, 1; G.E.R. L l o y d, *Hot and Cold, Dry and Wet in Greek Philosophy*, JHS. LXXXIV 1964, passim, zwłaszcza s. 218.

[30] Galen uważa, że otoczenie kształtuje ciało, a przez to ma zasadniczy wpływ na duszę ludzką: Galeni *de Hippocratis et Platonis placitis libri novem* V 5.

[31] Wniosek taki można wysnuć, między innymi, na podstawie rozważań dotyczących różnic między zwierzętami lądowymi i wodnymi, bezkrwistymi a posiadającymi krew oraz pomiędzy samcami i samicami. Arystoteles pisze, iż istnieje pogląd, że zwierzęta wodne mają wyższą temperaturę ciała, ponieważ ich naturalne ciepło zrównoważyć musi zimne środowisko wodne. Podobnie jest z ożywionymi istotami bezkrwistymi w stosunku do posiadających krew oraz z kobietami w stosunku do mężczyzn: Arystoteles *Parts of Animals* II 2, 648a, 26 – 29, [w:] Aristotle Parts of Animals with an English Translation by A.L. Peck and a Foreword by F.H.A. Marshall. *Movement of Animals. Progression of Animals* with an English Translation by E.S. Forster, London – Cambridge Mass. 1937, s. 120 – 122, (dalej*: O częściach*).

W konsekwencji temperamenty były w dużej mierze zależne od warunków klimatycznych, ponieważ, dla przykładu, zimne okolice wymagały przewagi w organizmie płynów odpowiedzialnych za produkcję ciepła, a więc żółci i ewentualnie krwi. W efekcie w zimnym środowisku pojawiają się najczęściej temperamenty choleryczne lub sangwiniczne[32]. Wpływ środowiska może także spowodować pojawienie się pewnych anomalii w funkcjonowaniu jednostki ludzkiej, których skutkiem są choroby[33].

Ponieważ świat zamieszkany charakteryzuje się różnorodnością warunków klimatycznych, przeto „eukrasja" środowiskowa jest w zasadzie trudna do znalezienia. Są jednak takie miejsca, które szczęśliwym zbiegiem okoliczności mogą się nią poszczycić. Oczywiste jest, że znajdują się one w takich regionach, które nie są ani zbyt gorące lub zimne, ani też zbyt suche lub mokre. Starożytność często wskazywała na Helladę jako na region eukrasji. Takiego zdania był na przykład Arystoteles. Mądrość mieszkańców Hellady znajduje wytłumaczenie w pozycji, jaką zajmują Grecy pomiędzy innymi narodami. Położenie to powoduje harmonijne oddziaływanie wszystkich czynników środowiskowych, z których żaden nie ma przewagi nad innymi[34]. Właściwe zmieszanie elementów środowiska zewnętrznego sprzyja eukrasji indywidualnej, ponieważ zbalansowane otoczenie nie ma żadnego wpływu na zachwianie indywidualnej równowagi wewnętrznej między czterema humorami. Skutki takiego zjawiska (eukrasja indywidualna i środowiskowa) widoczne są w wyglądzie Greków. Grek bowiem ma sylwetkę odznaczającą się umiarkowanym wzrostem i szerokością ciała (ani zbyt wysoką czy niską, ani też zbyt wąską czy szeroką), wyprostowaną, odznacza się urodą, cerę ma raczej jasną, z pewną domieszką czerwieni, nie ma nadmiaru tkanek miękkich ciała, ma za to dłonie i przedramiona o umiarkowanej wielkości. Grek jest czujny i łatwo się uczy. Nie ma głowy ani zbyt małej, ani też nazbyt dużej. Kark ma umięśniony i ukazujący dzielność. Włosy prawdziwego Hellena są delikatne i nieco rudawe, lekko faliste. Twarz ma kwadratową, cienkie usta, nos prosty i umiarkowanej wielkości, oczy wil-

---

[32] Modelowy schemat Hipokratesa był następujący: sangwinicy, w których ciałach przeważa krew (element ciepły i wilgotny) pochodzą ze wschodu; cholerycy, którzy mają nadmiar żółci (element suchy i ciepły), zamieszkują północ; flegmatycy, którzy charakteryzują się przewagą flegmy (element zimny i wilgotny), przeważają na południu; melancholicy, w których ciałach najwięcej jest czarnej żółci (element zimny i suchy), zamieszkują zachód — B. Seyda, *Dzieje medycyny w zarysie*, Warszawa 1977, s. 50.

[33] O patologiach wywołanych nadmiarem poszczególnych humorów por. Plato *Timaios* 87 (korzystam z edycji: Plato with an English translation by R.G. Bury, VII, *Timaeus. Critias. Cleitophon. Menexenus Epistles*, Cambridge Mass. – London 1961). Dzieła Jana Chryzostoma ukazują nam żywotność tej wiedzy w IV i V w. n.e. Wybitny kaznodzieja utrzymuje, że nadmiar żółci powoduje gorączkę, która, jeżeli wzmoże się ponad miarę, może doprowadzić do śmierci. Jeśli ciało jest nazbyt zimne dochodzi do osłabienia, ataków apopleksji i wielu innych chorób. Każda więc choroba bierze się z zachwiania równowagi podstawowych elementów. Por. Ioannes Chrysostomos *Ad populum Antiochenum homilia* X, PG XLIX, kol. 113; idem *De poenitentia homilia* 5, 5, PG XLIX, kol. 312.

[34] Arystoteles *Politics* with an English translation by H. Rackham, Cambridge, Mass. – London 1969, VII 6, 1327b. Por. także Plato *Timaios* 24c.

gotne, błyszczące, szybko poruszające się i mające dużo światła[35]. Północ i południe dostarczały ludzi, którzy odbiegali od tego wzorca. Z racji na przeciwstawne warunki tych dwu stref, typy północne i południowe były przeciwstawne sobie zarówno pod względem fizycznym, jak i charakterologicznym.

Podstawowym elementem aktywnym, decydującym o tym, że jednostka jest ożywiona i posiada inteligencję, jest dusza człowieka. Galen uważał, że dusza to część wszystko przenikającego ducha świata, zwanego „pneuma"[36]. Dusza jest odpowiedzialna za funkcje życiowe i intelektualne jednostki ludzkiej. Wnika ona do organizmu poprzez górne drogi oddechowe, a następnie przechodzi do płuc, potem dostaje się do serca, skąd reguluje dystrybucję pożywienia, wewnętrzne ciepło organizmu, a także odpowiedzialna jest za funkcje intelektualne jednostki. Serce jest zatem, według Galena, tak jak i Arystotelesa[37], siedzibą siły życiowej człowieka[38].

Dusza wpływała na cały organizm za pomocą narzędzia, jakim jest krew. Krew jest jednym z czterech humorów decydujących o temperamencie. Tworzy się ona z pokarmu przechodzącego poprzez układ pokarmowy do wątroby. Ta ostatnia zaś jest odpowiedzialna za przetwarzanie w krew pokarmów pobieranych ze środowiska. Pneuma może łatwo ulec wpływowi elementów zewnętrznych, a więc środowiska, i w ten sposób spowodować rozregulowanie ciepłoty krwi, czego skutkiem mogło być zachwianie harmonii całego organizmu[39].

Gdy chodzi o połączenie między krwią a cechami mentalnymi człowieka, Empedokles utrzymywał, że krew odpowiedzialna jest za funkcje intelektualne. W niej znajdowały się podstawowe elementy, z których składa się istota ożywiona. Jeśli zmieszane są one ze sobą w odpowiedniej proporcji, to znaczy — jak tłumaczy to Empedokles — gdy żadnego z nich nie jest zbyt wiele, ani też kiedy nie są one zbyt małe lub nazbyt duże, powodują, że istoty żywe są inteligentne i łatwo odbierają bodźce zewnętrzne. Jeżeli zaś brak tej harmonii, powstają jednostki o odmiennej charakterystyce. Dla przykładu, jeśli podstawowe elementy krwi są w niej rozmieszczone luźno, wtedy dają one osobowości charakteryzujące się powolnością i łatwo ulegające zmęczeniu. Gdy krew jest gęsta, a jej elementy są drobne, ludzie są energiczni, ale zabierając się za wiele rzeczy,

---

[35] Polemonis *de physiognomonia liber* 35, [w:] S.P., I, Lipsiae 1893, s. 242 – 244 (dalej: Polemon).

[36] *Historia medycyny*, s. 103.

[37] Arystoteles *O częściach* III 4, 665b, 12 – 666b, 1, s. 234 – 238; i d e m *De iuventute et senecetute, de vita et morte* III 468b, (korzystam z edycji: Aristotelis opera omnia. Graece et Latine cum indice nominum et rerum absolutissimo. Volumen tertium continens libros de animalibus etc., Parisiis 1887); Aristotelis *de generatione animalium*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit H.J. Drossaart Lulofs, Oxonii 1965, II 4, 738b, 16; II 4, 740 a, 21 – 24. Por. *Historia medycyny*, s. 101.

[38] Poglądy Galena na siedlisko duszy nie były jedynymi, które stworzone zostały przez filozofię i naukę grecką. Popularna była także teoria umiejscawiająca siedlisko duszy we krwi. Reprezentował ją, dla przykładu, Empedokles, którego poglądy zostały zrelacjonowane poniżej. Por. G. M i s e n e r, *Loxus, Physician and Physiognomist*, Classical Philology XVIII 1923, s. 9. Porównaj odmienne wnioski S e y d y (*o.c.*, s. 71).

[39] Funkcje krwi u Galena por. S e y d a, *o.c.*, s. 71 – 72.

niewiele z nich kończą. Powodem tego jest szybkość, z jaką płynie w nich krew. Harmonijne zmieszanie wszystkich elementów sprzyja mądrości. Według Empedoklesa możliwa jest harmonia częściowa; jeśli eukrasja występuje w języku, dana osoba ma talent retoryczny. Jeżeli balans elementów występować będzie w rękach, wtedy taki człowiek zapowiada się na dobrego artystę i rzemieślnika. Podobnie dzieje się w przypadku innych zdolności indywidualnych[40].

Arystoteles także objaśnia zależność między krwią a zachowaniem człowieka. Krew krąży w żyłach nie tylko roznosząc ciepło i odżywiając organizm, ale decydując także o percepcji. Płynie ona bowiem w arteriach, które są także drogami przemieszczania się sensacji do ośrodka odpowiedzialnego za funkcje intelektualne. W tym miejscu zaznaczyć należy, że w teorii Arystotelesa i jego naśladowców występuje pewna istotna zależność między wyżej wymienionymi zadaniami spełnianymi przez krew. Można ją sformułować następująco: krew nie jest w stanie z tą samą efektywnością wykonywać wszystkie funkcje jednocześnie. Jeżeli krew jest gęsta i ciepła (co zdarzyć się może zwykle w środowisku wymagającym dobrego odżywienia tkanek i dostarczenia im dużej ilości ciepła, na przykład w regionach zimnej północy), to przede wszystkim spełnia ona swoje zadanie zaopatrzenia organizmu w pożywienie. Skutkiem tego krew przyczynia się do rozrostu ciała i stymuluje siłę fizyczną. Obecność we krwi licznych elementów włóknistych (zagęszczających ją) powoduje jednak, że sensacje zmysłowe przemieszczają się w arteriach stosunkowo wolno (ponieważ arterie blokowane są przez gęstą krew), co przyczynia się także do powolnego przepływania rozkazów z siedziby umysłu do poszczególnych organów. W konsekwencji jednostki mające taką krew są raczej powolne, gdy chodzi o ich czynności intelektualne. Krew rzadka i chłodniejsza powoduje, że sensacje poruszają się w niej szybciej, i choć nie daje organizmowi tyle siły, co krew gęsta, sprzyja szybkiemu odbiorowi bodźców zmysłowych i nie mniej szybkiej reakcji na nie. Wniosek z tego stanu rzeczy jest następujący: najlepsza jest krew, która nie jest ani zbyt rzadka, ani nazbyt gęsta, ani nadmiernie gorąca, ani też zbyt zimna. Harmonijna mieszanina elementów, krasis, jest charakterystyczna dla ludzi z natury odważnych i inteligentnych[41]. Istnieje zatem bezpośrednie przełożenie między środowiskiem, krwią oraz cechami fizycznymi i umysłowymi istot ożywionych.

Oddziaływania duszy (tożsamej z intelektem) i ciała zostały ujęte w teorii „sympatii", czyli wzajemnej zależności, pomiędzy duszą i ciałem. Dusza bowiem wpływa na wygląd ciała, tak jak i ciało może wpływać na charakterystykę duszy. Arystoteles wyłożył tę doktrynę w „Analytica priora"[42] oraz w dziele

---

[40] Theophrastus *De sensibus* 10, [w:], S.P., II, Lipsiae 1893.

[41] Arystoteles *O częściach* II 2, 648a 2 – 14.

[42] Aristotelis *Analytica priora* II 30 (27), 70 b, (edycja: Aristotelis opera omnia. Graece et latine cum indice nominum et rerum absolutissimo. Volumen primum continenes organon, rhetoricen, poeticen, politica, Parisiis 1848. Fragment ten zawiera także jedną z podstawowych definicji fizjonomiki antycznej.

„De anima"[43]. W traktacie Pseudo-Arystotelesa autor także przyjmuje jako pewnik sympatię pomiędzy duszą a ciałem. Autor powołuje się tu na przykłady dostarczane przez życie codzienne, wymieniając skutki picia alkoholu oraz choroby. Wyraźnie widać — stwierdza — że umysł zmienia się pod wpływem cierpień ciała i odwrotnie, ciało uczestniczy w stanach duszy. Przykład stanowią tu zachowania wywołane miłością, strachem, smutkiem lub rozkoszą. Dusza i ciało są na tyle sobie bliskie, że nawzajem stają się przyczynami swoich stanów. Nie ma bowiem żadnej takiej istoty, która miałaby wygląd jednego stworzenia, duszę zaś innego, ale zawsze wszystkie istoty ożywione mają sobie właściwe ciało i duszę, i tym samym w ściśle określonym ciele znajduje się odpowiadająca mu dusza[44].

Wyżej wspomniane poglądy nauki antycznej zostały ujęte w jednolitą teorię przez dziedzinę wiedzy zwaną fizjonomiką. Nauka ta była ściśle połączona z antyczną wiedzą medyczną. Pokrewieństwo to widoczne jest nie tylko w kanonie poglądów przyjętych przez fizjonomikę, ale także w fakcie, że najwybitniejsi lekarze starożytności byli jednocześnie koryfeuszami wiedzy fizjonomicznej. Należy w tym miejscu podkreślić, że Hipokrates był uważany za twórcę tej dziedziny nauki, a Galen był jednym z najwybitniejszych z jej przedstawicieli[45]. Oprócz czerpania z zasobu wiedzy medycznej, fizjonomika opierała się również na twierdzeniach popularyzowanych przez słynnych filozofów. Z uwagi na fakt, że Platon[46] był uznawany za jeden z autorytetów fizjonomiki, a Arystoteles[47] był twórcą fizjonomiki naukowej, można stwierdzić, że najwybitniejsze umysłowości myśli antycznej miały swój wkład w rozwój tej dziedziny wiedzy.

Galen w sposób szczególny uosabiał ścisłe pokrewieństwo między medycyną a fizjonomiką. Dzieła tego lekarza wskazują, że znał osobę i twórczość Polemona z Laodycei[48], najbardziej znanego specjalisty z tej dziedziny. Traktaty Ga-

---

[43] Arystoteles twierdzi, że wszystkie stany duszy, jak gniew, łagodność, strach, współczucie, odwaga, wdzięczność, miłość i nienawiść, znajdują odzwierciedlenie w zachowaniu i wyglądzie. Wraz z duszą bowiem odczuwa je także ciało: Aristotelis *de anima* libri III. Recognovit G. Biehl, Lipsiae 1896, 403a, 16 – 19.

[44] Pseudo-Aristotelis *de physiognomonia* liber 1, [w:] S.P., vol. I (dalej: Pseudo-Arystoteles). Jan Chryzostom także musiał być przekonany o istnieniu tego związku, ponieważ postulował właściwą dbałość o zdrowie; było ono śmiertelnikowi koniecznie potrzebne, żeby był on w stanie zadbać o swoją duszę, a w konsekwencji osiągnąć zbawienie. Jan Chryzostom twierdzi, że to ciało jest instrumentem duszy, który jest jej do działania koniecznie potrzebny. Wnioskiem wielkiego kaznodziei jest, że każdy ma obowiązek właściwego doceniania troski o ciało: Ioannes Chrysostomos *In epistulam ad Titum homilia* I 4, PG LXII, kol. 670.

[45] E v a n s, *Galen the Physician*, s. 287 – 298; e a d e m *Physiognomics*, s. 24 – 28.

[46] E v a n s, *Physiognomics*, s. 20 – 21; M. Kokoszko *Platonic Foundations of the Portrait of Emperor Basil II in the Chronographia by Michael Psellos*, [w:] Collectanea Philologica II in honorem Annae Mariae Komornicka, Łódź 1995, s. 159 – 169.

[47] E v a n s, *Physiognomics*, s. 22 – 24.

[48] Galeni *Hippocratis de articulis liber et Galeni in eum commentarii quattuor* I 22; E v a n s, *Galen the Physician*, s. 288. Polemon z Laodycei był jednym z najwybitniejszych przedstawicieli tzw. drugiej sofistyki. Wybitny retor, słynny zwłaszcza z mów improwizowanych. Wybitny fizjonomista i autor

lena przynoszą wzmianki o praktykowaniu fizjonomiki przez inne (współczesne mu) osoby[49]. Sam wreszcie wielokrotnie pisał o popularności tej wiedzy i analizował podstawowe jej metody.

Galen był fizjonomistą „krytycznym". Przeciwstawiał się zwłaszcza uproszczeniom w metodach analizy fizjonomicznej. Fizjonomiści — jak twierdził Galen — zwykle chętnie mówią o cechach charakterologicznych kryjących się za wyglądem. Zwyczajem swoim więc, gdy zobaczą człowieka o torsie podobnym do piersi lwa, twierdzą, że jest on pełen energii. Jeżeli zauważą, że ktoś ma nogi (owłosione) jak kozioł, wtedy oceniają go jako osobę pożądliwą. Galen chce jednak sięgnąć głębiej. Nie wystarcza mu opisywanie tego, co jest widoczne i zarzuca współczesnym specjalistom z tej dziedziny, że nie kwapią się odkryć przyczyn wyżej opisanych zależności[50].

Traktaty fizjonomiczne pokazują do jakiego stopnia fizjonomika nawiązywała do osiągnięć nauki antycznej. W traktacie Pseudo-Arystotelesa[51] widoczny jest podział wewnętrzny wiedzy fizjonomicznej na trzy działy. Fizjonomika fizjologiczna wyjaśniała psychosomatyczne podstawy relacji między ciałem i charakterem, fizjonomika etnograficzna (geograficzna), zajmowała się różnicami występującymi między typami ludzkimi w zależności od miejsca zamieszkania, fizjonomika zoologiczna zaś badała analogie występujące pomiędzy typami ludzi i zwierząt[52]. Sam Galen był specjalistą w fizjonomice fizjologicznej, a także — po Hipokratesie[53] — był zwolennikiem etnograficznej gałęzi tej wiedzy.

---

traktatu, który został uznany za podstawowe dzieło tej dziedziny wiedzy antycznej. Urodzony około roku 88 n.e. we frygijskiej Laodycei. Uczeń Timokratesa, Eufratesa i Diona Chryzostoma. Przyjaciel Herodesa Attyka. Śmiertelny wróg Faworyna z Arelate. Zmarły około roku 145 n.e. Cieszył się wielkim uznaniem Trajana i Hadriana. Krytycznie oceniał go natomiast Marek Aureliusz. Zob. E. Evans, *The Study of Physiognomy in the Second Century AD*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association LXXII 1941, s. 97 – 97; R. Foerster, *Prolegomena*, [w:] S.P., I, Lipsiae 1893, s. LXXV – XCIX; Kokoszko, *Descriptions of Personal Appearance in John Malalas' Chronicle*, Łódź 1998, s. 19 – 20; por. W. Stegemann, *Polemon (Sophist)*, RE XXI, 2, kol. 1320 – 1357, zwłaszcza kol. 1345 – 1348.

[49] Galen *De temperamentis* 2, 2, 6; Evans, *Galen, the Physician*, s. 288.

[50] Galen *De temperamentis* 2, 2, 6; Evans, *Galen, the Physician*, s. 288.

[51] Autorem traktatu nie był sam Arystoteles, ale jego uczeń (bądź raczej uczniowie). Dzieło powstało zapewne niedługo po śmierci wielkiego filozofa. Pierwotnie składało się z dwu traktatów, które zostały połączone z powodu pokrewieństwa przedmiotu rozważań. Traktat nie dotarł do naszych czasów w całości. Foerster (*Prolegomena,* s. XX – XXI) uważa, że Polemon z Laodycei oraz Swetoniusz mieli jeszcze dostęp do pełnej wersji dziełka. Zawartość traktatu jest następująca: po teoretycznym wprowadzeniu w naukę fizjonomiki, autor omawia podstawowe cechy zewnętrzne mające kluczowe znaczenie dla interpretacji fizjonomicznej. Następnie ukazuje poszczególne typy ludzkie. Kolejnym zagadnieniem omawianym w tym dziełku jest, po ponownym krótkim teoretycznym wprowadzeniu, uwypuklenie różnic między dwiema płciami. Następnie autor wprowadza kolejne rozważania na temat typów ludzkich. Końcowe partie dziełka poświęcone są fizjologicznym podstawom zależności między duszą a ciałem. Por. Kokoszko, *Descriptions*, s. 19; R. Megow, *Antike Physiognomielehre*, Das Altertum IX 1963, s. 215 – 216.

[52] Pseudo-Arystoteles 2.

[53] Hipokrates jest jednym z twórców wiedzy o wpływie środowiska na człowieka. Przykładem jego poglądów w tej sprawie są rozważania dotyczące wpływu środowiska geograficznego Europy i Azji.

Obie te gałęzie wiedzy fizjonomicznej zawierają najwięcej informacji na temat zależności między środowiskiem naturalnym oraz konstytucją fizyczną i psychiczną człowieka.

Fizjonomika włączyła do swej struktury także wiedzę na temat czterech humorów. Teoria ta została wyłożona w traktacie tak zwanego Pseudo-Polemona[54]. Praca ta wymienia wszystkie cztery temperamenty, wyliczając ich cechy charakterystyczne. Typ sangwiniczny odznacza się miłym wyglądem twarzy, którą oszpecały jednak wypryski oraz liczne zmarszczki, a również czerwonawym zabarwieniem oraz gęstością moczu. Cechy te są szczególnie widoczne u ludzi młodych, a zwłaszcza w czasie wiosny. Typ choleryczny wyróżnia się jasnym zabarwieniem włosów oraz „kwaśnym" wyrazem twarzy. Cholerycy odczuwają silne pragnienia, charakteryzują się niechęcią do jedzenia, skłonnością do wymiotów, suchością języka, jasnym kolorem oczu i rzadką, czerwoną uryną. Melancholicy odznaczają się gorączką w trzewiach, nieustannym głodem, odbarwieniami cery, ciemnym kolorem oraz gęstością krwi, ciemną lub czerwoną barwą (z możliwością odbarwienia) uryny; ten typ temperamentu jest rzadki w ludziach charakteryzujących się jasną cerą i pozbawionych włosów. Typ flegmatyczny wyróżnia się dużym wydzielaniem śliny, nieznacznym zapotrzebowaniem na jedzenie i białym moczem. Tacy ludzie są leniwi i otępiali. Często kichają i powoli trawią[55].

Sympatia między duszą a ciałem została również włączona do kanonu wiedzy fizjonomicznej. Jej doniosłość dla fizjonomiki została podkreślona na początku dzieła Pseudo-Arystotelesa. Część tej doktryny już przytoczyliśmy. W innym miejscu, po stwierdzeniu, że dusza i ciało są wzajemnie ze sobą powiązane, autor utrzymuje, że gdy zmienia się kształt duszy, podąża za nim wygląd ciała, kiedy zaś zmienia się wygląd ciała, to i dusza doświadcza zmian. Jeżeli psyche doznaje nieprzyjemnych zaburzeń (lub gdy, wprost przeciwnie, odczuwa radość), wtedy ci, którzy są zmartwieni, wyglądają na smutnych (ci zaś, których dusza jest radosna, robią wrażenie wesołych). Autor wnioskuje, że jeśli więzy między duszą a ciałem zostałyby przecięte (czyli oba te elementy nie były po-

---

Twierdzi on, że Azja najbardziej różni się od Europy, gdy chodzi o naturę wydanych przez nią istot, w tym człowieka. Wszystko, co rodzi się w Azji jest piękniejsze i większe. Łagodność tego regionu ziemi powoduje także, że obyczaje ludzi tam żyjących stają się spokojniejsze i bardziej uległe — Hippocrates *De aere aquis locis liber* XII (korzystam z edycji: Hippocratis opera quae feruntur omnia. Recensuit H. Kuhlewein, I, Lipsiae 1894). W innym miejscu Hipokrates różnicuje warunki środowiska występujące w Azji. Mówi więc, że cała Azja nie jest jednolita pod względem klimatycznym, ale ta jej część, która leży pośrodku, pomiędzy rejonami gorącymi i zimnymi, przynosi najlepsze owoce i rodzi najpiękniejsze drzewa. Ludzie zamieszkujący te regiony są najlepiej odżywieni, co objawia się w pięknie ich ciał i wzroście. W wyżej opisanych warunkach nie mogły kształtować się takie cechy jak dzielność, umiłowanie ciężkiej pracy, systematyczność wykonywania obowiązków, ale przewagę w charakterze istot żyjących zyskała skłonność do użycia — *ibidem*, s. 54.

[54] Jest to łacińska wersja traktatu fizjonomicznego zachowanego w języku arabskim. Traktat wykazuje pokrewieństwo z dziełem Pseudo-Arystotelesa; por. F o e r s t e r, *Prolegomena*, s. CLXXVII.

[55] Pseudopolemonis *physiognomonica* 22, [w:] S.P., II, Lipsiae 1893.

łączone ze sobą), dusza nie odczuwałaby tego samego co ciało. Widać więc jasno, że jedno podąża w swych stanach za drugim — konkluduje autor. Egzemplifikacją wyżej zaprezentowanej prawdy jest choroba szaleństwa. Chociaż zdaje się, że jest ona stanem duszy, to jednak lekarze nie wpływają bezpośrednio na nią, ale oczyszczają ciało za pomocą lekarstw oraz diety i dopiero w ten sposób przywracają równowagę psychiczną. Z podanego powyżej przykładu wynika, że kuracja powoduje zmianę stanu ciała, co z kolei przynosi oczyszczenie duszy. Jeżeli zatem oba elementy zostają jednocześnie oczyszczone, znaczy to, że obydwa są od siebie zależne. Logiczne jest zatem — zamyka swe rozważania Pseudo-Arystoteles — że wygląd ciała jest uzależniony od sił znajdujących się w duszy[56].

Anonimowy łaciński traktat fizjonomiczny z końca trzeciego lub z czwartego wieku naszej ery[57] powołuje się również na sympatię między duszą a ciałem. Przyrównuje on element duchowy i cielesny do płynu i naczynia; dusza zmienia się, ile razy nastąpią zmiany w kształcie naczynia, które wypełnia. Innym zgrabnym porównaniem użytym przez autora dzieła jest przyrównanie ciała do instrumentu dętego; choć powietrze wdmuchiwane do niego jest zawsze takie same, to jednak dźwięki wychodzące różnią się w zależności od tego, czy wydawane są przez tubę, piszczałkę czy flet[58].

Fizjonomika zaadoptowała wiedzę ówczesnych lekarzy do wytłumaczenia zależności między wyglądem a inteligencją. Dobrym przykładem fizjonomiki fizjologicznej jest traktat Pseudo-Arystotelesa[59]. Autor tłumaczy, że ludzie niewysocy są szybcy w działaniu. Krew bowiem ma do pokonania niewielką odległość w małym ciele i szybko transportuje sensacje do centrum intelektu. Ludzie nazbyt wysocy działają wolno, ponieważ krew musi pokonać dużą odległość, co powoduje, że sensacje dochodzą do centrum intelektualnego w stosunkowo długim czasie. Jeżeli ktoś jest niskiego wzrostu, ma ciało suche i taką samą cerę, co dzieje się z powodu ciepła (wewnętrznego charakterystycznego dla takich jednostek), niczego w swym życiu nie doprowadzi do końca. Krew w takich ciałach ma do pokonania małą odległość i przenosi informacje do centrum inteligencji tak szybko, że nie jest ono w stanie kierować konsekwentnym wykonaniem jednej czynności, ale przerzuca się od jednej do następnej, zanim jeszcze poprzednia została dokończona. Ci, którzy mają ciała duże i pełne wilgoci oraz taką skórę (cechy te uwidaczniają się z powodu zimna), również nie potrafią niczego dokonać. Krew bowiem krąży na dużej przestrzeni, a ruch jej spowalnia się w skutek niskiej temperatury. W efekcie krew nie jest w stanie wywołać na czas odpowiednich reakcji w umyśle. Jedynie ci,

---

[56] Pseudo-Arystoteles, 35.

[57] Foerster, *Prolegomena*, s. CXL – CXLV; Kokoszko, *Descriptions*, s. 20.

[58] Anonymi *de physiognomonia liber* 2, [w:] S.P., II, Lipsiae 1893, s. 4 – 5 (dalej: Anonim).

[59] Traktat pochodzi z IV wieku p.n.e. Nie został on napisany przez samego Arystotelesa, a powstał w kręgu jego uczniów wkrótce po śmierci sławnego filozofa; por. Foerster *Prolegomena*, s. XX – XXI; Kokoszko *Descriptions*, s. 19; Megow, *o.c.*, s. 215 – 219; Misener, *Loxus*, s. 2.

którzy są niewysocy, ale mają ciała i cerę zdradzającą obecność w nich wilgoci, mogą być efektywni w swoich poczynaniach. Ruch krwi bowiem spowolniony zostaje poprzez utrudnienia spowodowane właściwościami temperamentu z przewagą wilgoci. Skutkiem tego jest powstanie harmonii wewnętrznej (co rozumieć należy jako właściwą prędkość przepływu krwi), która sprzyja efektywności działania. Ci, którzy są wysocy, ale mają ciała suche i taką cerę (które to cechy fizyczne powstają z powodu ciepła) są efektywni w działaniu i mają dobrą percepcję. Wielkość ciała jest bowiem zrównoważona poprzez gorąco charakterystyczne dla tkanek i cery, co w efekcie daje symetrię elementów sprzyjającą efektywności działania. Najlepsza jest zatem — jak wnioskuje autor — natura pośrednia, gdyż sprzyja ona zarówno osiąganiu celów, jak i percepcji[60].

Partia we wspomnianym już anonimowym łacińskim traktacie fizjonomicznym poświęcona fizjonomice fizjologicznej jest także stosunkowo rozbudowana. Autor w swych rozważaniach powołuje się na Loksosa, który uważał krew za siedzibę duszy[61]. Różnice między ludźmi wynikają z szybkości przepływu krwi oraz z możliwości jej dotarcia do poszczególnych części ciała[62]. Krew ma dwie zasadnicze funkcje: odżywia ciało oraz przewodzi sensacje. Jeżeli jest jej wiele, wtedy przyczynia się do rozrostu ciała i jego siły. Czyni również włosy mocnymi i gęstymi. Z drugiej strony jednak nadmiar krwi przytępia intelekt i powoduje jego ociężałość. Jeśli krwi jest niewiele i jest ona stosunkowo rzadka, wtedy osłabia ona ciało, powoduje zmiany w kolorze cery, przyczynia się do delikatności i małych rozmiarów wszystkich części ciała. Takie cechy krwi mają jednak pozytywny wpływ na intelekt, którego funkcje pobudzają, oraz także wpływają pozytywnie na odbiór sensacji przez zmysły. Anonimowy autor na koniec stwierdza, że cechy intelektualne człowieka zależą od temperamentu[63] jego krwi oraz że istnieje preferencja dla typu pośredniego krwi (takiego, który nie jest ani zbyt gęsty, ani też zbyt rzadki, i który przyczynia się zarówno do odwagi, jak i inteligencji)[64].

---

[60] Pseudo-Arystoteles 72.

[61] Loksos jest postacią, która wymieniana jest w literaturze greckiej jedynie raz; wzmiankę o nim znajdujemy u Orygenesa (*Contra Celsum* 1, 33, PG XI, kol. 724). Loxus był lekarzem i fizjonomistą. Poglądy Loksosa zbudowane były wokół doktryny, że krew jest mieszkaniem duszy. Przyjmował on także doktrynę czterech humorów oraz teorię zasadniczych różnic między płciami. Do rozwoju nauki fizjonomicznej przyczynił się poprzez interpretację znaczenia koloru i innych cech włosów. Foerster (*De Loxi physiognomonia*, Rheinisches Museum XLIII 1888, s. 505 – 511, zwłaszcza s. 511) konkluduje, że Loksos żył nie wcześniej niż w drugiej połowie III w. p.n.e. Misener (*Loxus*, s. 1 – 22, zwłaszcza s. 22) przesuwa tę datę. Uważa ona, że literatura medyczna wieku V p.n.e. przynosi poglądy najbliższe tym, jakie sam Loksos reprezentował. G. Misener twierdzi również, iż jego działalność poprzedzała powstanie traktatu Pseudo-Arystotelesa. Z kolei, nieznajomość doktryn obowiązujących w IV w. p.n.e. wyklucza datę życia późniejszą niż pierwsza połowa tego wieku. Por. także M e g o w, *o.c.*, s. 218.

[62] Anonymus 2.

[63] Termin „temperament" jest tu odpowiednikiem greckiego terminu „krasis".

[64] Anonim 12.

Teoria fizjonomiczna uznawała, że środowisko naturalne wywiera wpływ na człowieka. Elementy powodujące powstawanie różnic zostały przejęte z wiedzy medycznej. Pseudo-Arystoteles wymienia gorąco i zimno jako czynniki działające na ciało i duszę[65]. Do zdania tego przychyla się także Adamantios[66], który twierdzi, że południe kształtowane jest przez suchość oraz wysoką temperaturę, gdy północ charakteryzuje się wysoką wilgotnością oraz zimnem[67].

Ludy zamieszkujące te same części ojkumeny odznaczają się wspólnymi cechami. Tak na przykład Egipcjanie są podobni zewnętrznie i charakterologicznie. Również Scytowie odznaczają się wspólną charakterystyką[68]. Fizjonomiści czasami dostrzegali specyficzne cechy w mieszkańcach stosunkowo niewielkich regionów. Polemon mówi, że w Tracji, w okolicach Bizancjum, znajduje się pewien obszar, którego ludność odznacza się oczami będącymi w ciągłym ruchu. To nieustanne poruszanie gałkami ocznymi jest znakiem wyjątkowej złośliwości[69].

Traktat Pseudo-Arystotelesa zawiera ograniczone informacje dotyczące klasyfikacji typów ludzkich wedle miejsca ich przebywania. Stanowią one jednak kwintesencję metody fizjonomicznej, stąd warte są przytoczenia. Mieszkańcy południa mają kręcone[70], delikatne włosy i są tchórzliwi, gdy ci z północy odznaczają się sztywnymi włosami i charakteryzują się odwagą[71]. Inny fragment traktatu wskazuje, że południowcy mają ciemną cerę. Tak wyglądają Etiopowie, archetypiczni mieszkańcy strefy gorącej. Za wyglądem podąża mentalność: Etiopowie są tchórzliwi. Passus kończy się uogólnieniem typowym dla interpretacji fizjonomicznej; wszyscy, którzy mają nadmiernie ciemną cerę, są także pozbawieni odwagi[72].

Adamantios wylicza cechy południowców i mieszkańców północy ze znaczniе większą dokładnością. Ludzie północy są z reguły blondynami. Ich włosy są proste, a oczy szaro-błękitne. Mają też zadarte nosy i silny kościec. Są muskularni i mają wystające brzuchy. Umysłowo nie reprezentują wiele; są prostoduszni, popędliwi, nierozważni, pochopni w postępowaniu oraz powolni w nauce. Południowcy mają czarne, kręcone włosy i ciemne oczy. Mają też delikatną budowę. Są jednak utalentowani i łatwo przyswajają wiedzę. Z drugiej strony są lekkomyślni, często kłamią, gonią za zyskiem i są podstępni[73].

Fizjonomika w interpretacji Polemona jest równie precyzyjna. Gdy chodzi o mieszkańców północy, to są oni wysocy, mają jasną cerę i rudawe włosy, sza-

---

[65] Pseudo-Arystoteles 37.

[66] Adamantios z Aleksandrii był znanym lekarzem żyjącym w IV w. p.n.e. Traktat, który napisał był swobodną przeróbką dzieła Polemona z Laodycei; por. E v a n s *Physiognomics*, s. 15 – 16; F o e r s t e r, *Prolegomena*, s. C – CIX; K o k o s z k o, *Descriptions*, s. 20.

[67] Adamantii *physiognomonika* 31, [w:] S.P., I, Lipsiae 1893 (dalej: Adamantios).

[68] Adamantios 2.

[69] Polemonis *de physiognomonia liber* 1, [w:] S.P., I (dalej: Polemon).

[70] Pseudo-Arystoteles 69.

[71] Pseudo-Arystoteles 9.

[72] Pseudo-Arystoteles 67.

[73] Adamantios B, 31.

ro-błękitne oczy, są szorstcy w dotyku, mają potężne nogi, ciała twarde i nabrzmiałe, delikatne tkanki i duże brzuchy. Łatwo wpadają w gniew i są lekkomyślni. Odznaczają się także brakiem wyobraźni, szczerością i mają trudności w wysławianiu się[74]. Mieszkańcy południa z kolei mają ciemną cerę, kręcone, czarne włosy, oczy o kolorze antymonu oraz wąskie kostki u nóg. Są prawie pozbawieni miękkich tkanek ciała. Odznaczają się łagodnością w działaniu, inteligencją, (dobrą) pamięcią. Są pożądliwi, kłamliwi, chciwi i skłonni do występku[75].

Wspomniany już anonimowy traktat łaciński wyróżnia fizjonomikę geograficzną jako dobrze ukształtowaną gałąź tej wiedzy. Mówi, że jedną z metod interpretacji fizjonomicznej jest przyrównywanie cech indywidualnych poszczególnych ludzi do cech typowych dla pewnych ludów. Jeżeli dana osoba przejawia podobieństwo do cech zewnętrznych Egipcjanina, wtedy przypisuje mu się cechy charakterystyczne dla mieszkańców Egiptu. Egipcjanie zaś odznaczają się inteligencją, zdolnością do uczenia się, lekkomyślnością, zuchwałością oraz skłonnością do uciech cielesnych. Mieszkańcy doliny Nilu oraz inni południowcy, na przykład Etiopowie, mają ciemną cerę[76]. Jeżeli jakiś człowiek zewnętrznie podobny jest do Celta, to jest do Germanina (sic!), wtedy odznacza się brakiem zdolności do nauki oraz odwagą. Jeżeli człowiek wykazuje wspólne cechy wyglądu z Trakami, wtedy charakteryzują go brak cierpliwości, lenistwo i skłonność do opilstwa[77]. Autor mówi także, że mieszkańcy północy mają zwykle cerę jasną, z lekkim czerwonym zabarwieniem[78].

Szereg reguł, na których wspierała się fizjonomika geograficzna, a które wykryte zostały także w przedstawionych powyżej charakterystykach Gotów i Sklawinów, przydatne były również w analizie wyglądu ludzkiego sensu stricto. Fizjonomika geograficzna udowadniała bowiem zależność między wyglądem i charakterem, biorąc za punkt wyjścia wpływ środowiska na poszczególne ludy. Określenie charakteru ludzkiego na podstawie wyglądu zaś zostało uznane za główne zadanie fizjonomiki przez Arystotelesa[79]. O takim wykorzystaniu fizjonimiki mówił również Galen w przytoczonym fragmencie krytykującym działalność współczesnych mu fizjonomistów. W takiej formie fizjonomika okazywała się narzędziem przede wszystkim dla ludzi pióra. Jeżeli więc autor był świadomy praw rządzących związkami między physis i psyche, wtedy (oprócz zwyczajnego odczytywania charakteru z wyglądu) mógł on uwypuklić pewne strony charakteru opisywanej osoby. W konsekwencji istniała możliwość wyrażenia swojej opinii o danym człowieku poprzez opis jego physis. Taka charakterystyka poprzez wygląd stwarzała liczne możliwości zastosowania praktycznego. Dowodem na to jest występowanie motywów fizjonomicznych w bio-

---

[74] Polemon 32.
[75] Polemon 33.
[76] Anonim 79.
[77] Anonim 9.
[78] Anonim 79.
[79] Aristotelis *Analytica priora* 2, 27, 70b.

grafii i historiografii, zwłaszcza tam, gdzie celem autora było wyrażenie opinii na temat portretowanych osób. Wykorzystanie tej wiedzy w historiografii miało w czasach Prokopiusza już bardzo długą tradycję i to zarówno w literaturze greckiej, jak i łacińskiej. Zasady fizjonomiki odnajdujemy w portretach literackich włączonych do dzieł Plutarcha[80], Swetoniusza[81], Ammiana[82] oraz wielu innych autorów młodszych od historyka z Cezarei. Motywy fizjonomiczne można spotkać także w późniejszej historiografii bizantyńskiej[83].

Prace Prokopiusza zawierają fragmenty wskazujące na umiejętność zastosowania zasad fizjonomicznych w konstruowaniu indywidualnych portretów literackich. Aby przeanalizować oddziaływanie fizjonomiki na metodę konstruowania opisów przez tego historyka, należałoby przyjrzeć się dokładniej portretom cesarza Justyniana Wielkiego oraz jego małżonki, cesarzowej Teodory, zawarte w dziełach „O budowlach" oraz „Historii sekretnej". Warto zauważyć, że opis portretowy cesarzowej w traktacie „O budowlach"[84] uwydatnia piękno cesarskiej małżonki, podczas gdy „Historia sekretna" raczej podkreśla braki urody tej postaci. Jeżeli w dziele „O budowlach" Teodora uznana zostaje za piękność, z którą trudno porównać inną kobietę, to „Historia sekretna" ukazuje ją co prawda jako piękną i pełną wdzięku, ale przy tym nazbyt niską, bladą i patrzącą złowrogo spod ściągniętych brwi[85].

Historiografia antyczna wykorzystywała urodę fizyczną jako element oceny opisywanej jednostki. Dobry wygląd był zwykle odczytywany jako znak pozytywny. Odstępstwa od kanonu urody oznaczały negatywne cechy osobowości[86]. Historiografia bizantyńska nie odeszła od tych schematów. Dla przykładu, swoisty kanon urody wykorzystywany był w historiografii bizantyńskiej dla wykazania przydatności danej jednostki do tronu[87].

Grecy zawsze interesowali się pięknem fizycznym. W kulturze greckiej powstała między innymi koncepcja „kalokagathia", która łączyła w sobie nie-

---

[80] Evans *Physiognomics* s. 56 – 58; Kokoszko, *Descriptions*, s. 37 – 38.

[81] J. Couissin, *Suétone physiognomiste dans* Les vies des XII césars, REL XXXI 1953, s. 234 – 256; Evans *The Study of Physiognomy*, passim, zwłaszcza s. 96; eadem *Roman Descriptions of Physical Appearance in History and Biography*, Harvard Studies in Classical Philology LXXVI 1945, s. 45 – 82, zwłaszcza s. 63; Kokoszko, *Descriptions*, s. 37 – 38.

[82] Evans *Roman Descriptions*, s. 71 – 72; Kokoszko *Descriptions*, s. 38 – 39; G. Sabbah, *La méthode d'Ammien Marcellin. Recherches sur la construction du discours historique dans les* Res gestae, Paris 1978, s. 422.

[83] Por. Kokoszko, *Descriptions*, passim; idem, *Imperial Portraits in George Kedrenos Chronicle*, [w:] Mélanges d'histoire byzantine offerts à Oktawiusz Jurewicz à loccasion de son soixante-dixième anniversaire, Łódź 1998, passim; idem *Kanon portretowania w historiografii bizantyńskiej na przykładzie portretu Boemunda w* Aleksjadzie *Anny Komneny*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica LXVII 2000, passim; idem, *Platonic Foundations*, passim.

[84] Procop. Caes. *Aedificia* I, 11, 8.

[85] Procop. Caes. *Anecdota* X, 11.

[86] Kokoszko, *Descriptions*, s. 36.

[87] Kokoszko, *Imperial Portraits*, passim, zwłaszcza s. 156. Por. B. Baldwin, *Physical Descriptions of Byzantine Emperors*, Byzantion LI 1981, s. 8 – 21, zwłaszcza s. 8 – 10.

rozdzielność urody fizycznej i piękna moralnego. „Uczta" Platona jest jednym z klasycznych przykładów takiego sposobu rozumowania. Platońska koncepcja „dobra" i „piękna" pokazuje tożsamość obu pojęć. Niezaprzeczalne jest wedle tego filozofa, że fizyczne piękno pozwala ludziom poznać ideę dobra. Deotima mówi, że chociaż świat zmysłowy nie jest doskonały, to jednak pozwala nam na poznanie idei, ponieważ świat zmysłów uczestniczy w świecie idealnym[88]. Stwierdzić również trzeba, że „piękno" było nie tylko kategorią filozoficzną, ale także fizjonomiczną. Uroda była utożsamiana z harmonią, rozumianą jako symetria budowy. Symetria zaś przyczyniała się do powstania ludzi silnych fizycznie i inteligentnych. W takim właśnie rozumieniu występuje ta cecha także i w historiografii bizantyńskiej[89].

Fizjonomiczny kanon urody oraz odpowiadające mu cechy mentalne różniły się w zależności od płci. Podkreślić należy, że mężczyźni byli niejako istotami lepszymi. Fizycznie potężniejsi, charakteryzowali się odwagą i szlachetnością. Kobiety z kolei, by zrekompensować brak siły fizycznej, posługiwały się często podstępem i zdradą[90]. Wnioski fizjonomiki można by streścić w następujący sposób — prawdziwi mężczyźni byli jednocześnie fizycznie piękni. Kobiety z kolei, choć były z natury złe, to jednak im piękniejsze fizycznie, tym okazywały się mniej podatne na „zło" właściwe ich naturze.

Nic zatem dziwnego, że w dziele „O budowlach" Teodora została przedstawiona jako skończona piękność — panegiryk ten musiał zawierać wszelkie dostępne metody podkreślenia pozytywnej oceny władczyni. Uroda fizyczna była tu jednym ze środków służących osiągnięciu tego efektu. Inny był cel Prokopiusza w „Historii sekretnej". Autor chciał użyć wszystkich metod dla wzmocnienia negatywnej oceny żony Justyniana. Z tego to powodu portret cesarzowej Teodory w „Historii sekretnej" bazuje na kontraście pomiędzy pierwszą częścią tego opisu i całą resztą. Autor jest świadomy ogólnej zasady rządzącej zależnością między ciałem a duszą — stąd bierze się pierwotne uwypuklenie urody. Następnie jednak przechodzi do ukazania cech fizycznych, które świadczyć mogą o złym charakterze władczyni. Jeżeli przyjrzymy się dokładniej znaczeniu niskiego wzrostu cesarzowej, to okaże się, że przyczynia się on do ukształto-

---

[88] Plato *Symposium* 211a – c (korzystam z edycji: Plato with an English Translation by W.R.M. Lamb, V, *Lysis. Symposium. Gorgias*, Cambridge Mass. – London 1961).

[89] Kokoszko, *Imperial Portraits*, s. 161 – 162; idem; *Kanon portretowania*, s. 70.

[90] Fizjonomika posługuje się tu często symbolami zwierzęcymi. Płeć męska utożsamiana jest z lwem, płeć przeciwna z panterą. Mężczyźni mają stosunkowo duże głowy, błyszczące oczy, wyraźnie zarysowane nozdrza, umięśnione karki, szerokie ramiona i klatki piersiowe, wąskie biodra, muskularne uda, kształtne i dobrze związane dłonie i stopy oraz nieco układające się włosy z odcieniem rudości: Anonim 122. Kobieta jest podobna do pantery. Ma proporcjonalnie mniejszą głowę, większe usta, głęboko osadzone oraz jasne oczy, długie i zaokrąglone czoło, długą oraz delikatną szyję, stosunkowo małą klatkę piersiową, mięsiste członki oraz rozbudowaną partię bioder — Pseudo-Arystoteles 42, s. 50 – 52. Charakterologicznie mężczyźni są wytrwali w działaniu (Pseudo-Arystoteles 64), mądrzy (Pseudo-Arystoteles 70), szczodrzy (Pseudo-Arystoteles 69), mają dobre serca (Pseudo-Arystoteles 67, 68), są odważni (Pseudo-Arystoteles 69) oraz wielkoduszni (Pseudo-Arystoteles 63, 64).

wania jednostki energicznej, ale także nieefektywnej w działaniu. Gniewliwość Teodory znajduje potwierdzenie w zwróceniu uwagi czytelnika na ściągnięte brwi władczyni. Taki wyraz twarzy jest i był powszechnie uważany za znak gniewu lub naturalnej skłonności do niego[91]. Niepokojąca okazuje się także blada cera władczyni. Adamantios utrzymywał, że bladość mogła być kojarzona z tchórzostwem oraz wyróżniała ludzi uprawiających podłe machinacje[92]. Anonimowy traktat łaciński wspiera opinię, że bladość bywa oznaką braku odwagi[93]. Twierdzi także, że nadmiernie jasna cera wskazuje na brak cnoty. Obnaża również podatność na ataki gniewu, a nadto często oznacza żarłoczność i gadatliwość[94]. Była to cecha fizyczna przypisywana przez Adamantiosa także ludziom szalonym i nikczemnym[95].

Cesarz Justynian został opisany jako ani nazbyt wysoki, ani też nadmiernie niski[96]. Jest to cecha pozornie pozytywna; fizjonomika mówiła przecież, że ludzie wysocy są powolni w reakcjach, ludzie zbyt niscy z kolei są inteligentni, ale jednocześnie nieefektywni w działaniach. Logicznie zatem średni wzrost Justyniana jest cechą dodatnią. Władca został jednak — jak opisał go Prokopiusz — przedstawiony jako osoba otyła[97], co przy średnim wzroście było znakiem zakłócenia harmonii. Niepokoić mogła także cera władcy. Cesarz miał ją czerwoną i to nawet wtedy, kiedy przez dwa kolejne dni zachowywał post[98]. Czerwonawa skóra była znakiem energii wewnętrznej. Umiarkowany rumieniec był dla Bizantyńczyków oznaką urody i szlachetności[99]. Z drugiej strony jednak nadmiernie czerwona cera była przez wielu interpretowana negatywnie. Anonimowy traktat łaciński utrzymuje, że oznaczała ona skłonność do posługiwania się podstępem[100]. Czasami również świadczyła o szaleństwie[101]. Czerwony kolor twarzy mógł być znakiem skromności, ale także i skłonności do wina[102]. Oznaczał także chciwość[103] i bezwstyd[104]. Ta ostania interpretacja koloru cery Justyniana wydaje się być wyjątkowo trafna, albowiem „inverecundi" odznaczali się także okrągłą twarzą, a takie właśnie oblicze miał — wedle Prokopiusza — cesarz[105]. Pseudo-Arystoteles klasyfikował lu-

---

[91] Anonim 17, 18.
[92] Adamantios 33.
[93] Anonim 79, 91.
[94] Anonim 79.
[95] Adamantios 60.
[96] Procop. Caes. *Anecdota* VIII 12.
[97] Procop. Caes. *Anecdota* VIII 12.
[98] Procop. Caes. *Anecdota* VIII 12.
[99] Na temat pozytywnego znaczenia tej cechy por. K o k o s z k o, *Imperial Portraits*, *passim*, zwłaszcza s. 159 – 160.
[100] Anonim 79
[101] Anonim 79.
[102] Anonim 79.
[103] Anonim 102.
[104] Anonim 106.
[105] Procop. Caes. *Anecdota* VIII 12.

dzi o czerwonej cerze jako nikczemnych[106], Adamntios zaś uważał, że czerwona skóra jest oznaką szaleństwa[107], skłonności do gniewu[108], ale niekiedy także i skromności[109]. Z opowiadania Prokopiusza wynika, że łatwo możemy wykluczyć pozytywną interpretację rumieńca na twarzy władcy. Cesarz bowiem z wyglądu przypominał Domicjana, który z kolei należał do grupy tyranów na rzymskim tronie[110]. Wyliczenie cech charakteru Justyniana, które zamieszczone zostało przez autora tuż po portrecie, potwierdza powyższe wnioski. Dla charakterystyki władcy używa się epitetów takich jak człowiek zły[111], podstępny[112], czy też chciwy[113].

Podsumowując, wydaje się, że „Milieu-Theorie" opisana przez R. Benedicty nie powinna być (przynajmniej w przypadku dzieł Prokopiusza z Cezarei) traktowana jako samodzielna, oddzielna, a tym samym wyjęta z kontekstu kulturowego całość, ale raczej uznana za skutek znajomości większej teorii stworzonej w starożytności, mianowicie nauki zwanej fizjonomiką. Na taką interpretację zagadnienia wskazują przede wszystkim analogie wykryte pomiędzy zasadami fizjonomiki geograficznej a portretami zbiorowymi w „Historii wojen" oraz występowanie elementów fizjonomicznych w analizowanych tu indywidualnych portretach literackich. Wnioskowaniu naszemu argumentów dostarcza sam Prokopiusz, który choć nie mówi w swych dziełach o fizjonomice, przyznaje się do znajomości poglądów kręgu bliskiego naukom Arystotelesa[114]. Powyższe wnioski nie kwestionują w żaden sposób konkluzji R. Benedicty dotyczących zależności Prokopiusza od antycznych schematów myślenia, ale jeszcze ściślej łączą metodę historyczną Prokopiusza z dorobkiem wiedzy starożytnej.

Łódź

THE ANCIENT KNOWLEDGE AND LITERARY PORTRAITS IN THE WORKS OF PROCOPIUS OF CAESAREA

Summary

The article starts with presenting the person and writings of Procopius of Caesarea, the famous Byzantine historian. Having given some basic data concerning the Byzantine writer, the author of the article proceeds to analyse two selected descriptions of physical appearance included in the "Wars",

---

[106] Pseudo-Arystoteles 67.
[107] Adamantios 32.
[108] Adamantios 34.
[109] Adamantios 35.
[110] Procop. Caes. *Anecdota* VIII 12.
[111] Procop. Caes. *Anecdota* VIII 22.
[112] Procop. Caes. *Anecdota* VIII 24.
[113] Procop. Caes. *Anecdota* VIII 26; por. analizę epitetów dotyczących cesarza zrobioną przez Rubina (*o.c.*, kol. 347 – 349).
[114] Procop. Caes. *Anecdota* VIII, 23; por. Rubin, *o.c.*, kol. 308.

notably that of the Sclavines and the other of the Goths. He concludes that both the literary portraits display a certain uniformity, namely that the Byzantine author ascribed to the people of these tribes similar (considerable) height, fair hair and fair complexion.

The author of the present article reminds the reader that the two tribal portraits have already been researched into by Benedicty and subsequently he summarises the Hungarian author's conclusions. According to the Polish researcher, however, Benedicty's research result turned out to be somewhat incomplete. First of all the Polish author claims that, though having succeeded in achieving convincing exemplification, Benedicty failed to enumerate a number of ancient authors who also represented a similar (to Procopius') view (which was termed by Benedicty "Milieu-Theorie"). Indeed, the Hungarian researcher neglected to refer to Cicero, Seneca, Apuleius of Madaura, Sextus Empiricus, Tertullian, Herodian, Eusebius of Caesarea, Vegetius, Firmicus Maternus and Isidorus of Seville. Secondly, the Polish researcher maintains that Benedicty did not try to explain the origins of the view under analysis nor show its implications. Last but not least, the author of the present research reproaches Benedicty for not venturing to put the "Milieu-Theorie" in the proper context of ancient knowledge.

In order to supplement the shortcomings of Benedicty's analysis, the Polish author begins his research from a thorough examination of the ancient authors familiar with the "Mileu-Theorie" but absent from Benedicty's article. Subsequently, in order to demonstrate the origins of the "Milieu-Theorie", he comes to show intricacies of the ancient concepts of the man and his connection with the environment. The conclusion is that the theory of a link between the natural environment and human characteristics was much more popular in ancient literature than it was implied by Benedicty. Subsequently, in an attempt to explain main facets of the environmental theory, the author of the present article stresses the importance of the theory of four humours (with a special emphasis on the role of the blood), describes characteristics of the primary liquids and explains the consequences of their proper blending, both in respect of a human being as well as the natural environment.

Then the Polish researcher puts a special stress on the role of the ancient science of physiognomy, which appears to have been an important element of shaping the ancient way of reasoning in this respect. The author proves the fact that physiognomy created a comprehensive system which explained the above discussed links between characteristics of men and the environment they live in. The author shows that the science of physiognomy was interested in the theory of four humours (Pseudo-Polemo) and knew all the "kraseis" which result form specific blending of the primary liquids. It also encompassed the theory of sympathy (Pseudo-Aristotle and the anonymous Latin treatise). Physiognomy saw reasons for intellectual capacities in the activities and characteristics of the blood and its relation with the size of the body (Pseudo-Aristotle and the anonymous Latin treatise). Last but not least, the researcher proves that physiognomy (namely, its branch called "ethnographic physiognomy") adopted the views which Benedicty called the "Milieu-Theory", notably the existence of specific tribe characteristics in connection with the location of a given tribe in the "oikoumene". The Polish author demonstrates tribal types present in the physiognomical treatises. He puts a particular emphasis upon the features of the northerners (analogous to the discussed descriptions of Procopius) and southerners.

The author reasons that, though there is no mention of physiognomy in the works of Procopius, there exists some evidence that appears to prove his familiarity with the knowledge. The material is produced by the portraits of emperor Justinian and empress Theodora in the "Anecdota" and "Buildings". A detailed analysis of the portrait shows a number of references to physiognomical schemata.

The author of the present article concludes that the "Milieu-Theory" described by Benedicty is an element of a complex structure of ancient science and is closely linked to physiognomy. This conclusion is corroborated not only by the presence of physiognomical schemata in the descriptions of the imperial couple; it becomes even more visible when one takes into consideration the historian's familiarity with the doctrine of the Aristotelian School he admits to. The above presented conclusions do not deny those of Benedicty but they link Procopius with the body of ancient science even more closely.

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

WHAT DOES SILENCE SAY? FUNCTIONS OF SILENCE IN PLAUTUS' COMEDIES

By

EWA SKWARA

We have no doubts that silence is a part of the means of communication and can be taken even as a kind of language. For example, the pause is an integral part of music, or even more, because every musician will say that silence is music. Ancient authors underline the importance of silence and its role in the public forum, not only in performances, but also in oratory.[1] So, there should be no need to persuade the reader that silence appears in the theatre as a very important and comprehensive means of expression.[2] However, the question arises as to: how and where silence is employed, what are its object and its theatrical effects?

It is true that we do not have any stage directions (didascalia) at our disposal, which could help us to imagine how the ancient comedies were performed, but some information about the form of staging was introduced into the so-called "main text". Sometimes we have the opportunity to know, what an actor did in the time when he was not speaking, but we will not describe any gesture, dance, body language and facial expression (if it existed)[3] in this paper. We will only try to interpret some reasons, the circumstances and the theatrical effects of silence on the stage.

One of the most brilliant and penetrating articles dealing with silence in ancient drama, written by Lidia Winniczuk,[4] discusses first of all the problem of silent or seemingly silent persons on the stage. The author of this paper maintains that silence was being used in New Comedy in three functions: ornamental,

---

[1] Quintilian 11, 3, 157 – 158.

[2] A. Krajewska, *Milczenie w dramacie*, Teksty V 1978, p. 142.

[3] References in Roman comedy are ambiguous and may be taken as evidence for masks just as well evidence against them. See: P.A. Arnott, *The Ancient Greek and Roman Theatre*, New York 1971, p. 123 – 125.

[4] L. Winniczuk, *Milczenie jako element teatralny w dramacie starożytnym*, Meander VI 1951, p. 284 – 302; 359 – 376; 399 – 413.

psychological and the function of composition — as a condition of an intrigue. This point of view can be easily accepted because it classifies silence with consideration of the information given to an audience during the course of a plot. But silence can be examined in consideration of the roles which it plays in the whole text, and not only as a theatrical element in an intrigue. Adopting such criteria we can distinguish some functions of silence in comedy: (1) silence as a pause in speaking, (2) as a rhetorical device, (3) in the form of mute persons and (4) as a stage game. We will present these functions using some passages from Plautus' plays as an example.

1. Silence as a pause in speaking

The theories of language underline that silence is a natural part of every language, because it divides the stream of speech into words and sentences.[5] This natural function of silence can be noticed also in the comedies of Plautus. The playwright employs an order or a request for silence as a natural pause of speaking.

Let us quote some examples.[6] In the comedy *Asinaria (The Comedy of Asses)* we meet a slave, who wants to introduce another slave into an intrigue. So, he ask him:

Animum adverte, ut aeque mecum haec scias.	Listen here, and you'll know about things as well as I do.

And the second slave answers:

Taceo.	I'm dumb. (v. 332).

In the third act the same slaves tease their master seducing his courtesan. One of them gives the instruction:

Age sis tu in partem nunciam hunc delude atque amplexare hanc.	Come on now, will you; you take your turn at fooling him and cuddling her.

And his colleague says:

Taceas, me spectes.	Shut up: you watch me! (v. 679 – 680).

---

[5] I. Dąmbska, *Znaki i myśli*, Warszawa 1975, p. 99.

[6] All fragments are quoted according to T. Macci Plauti *Comoediae*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit W.M. Lindsay, volume 1 – 2, Oxonii 1966 – 68. English translation is quoted according to *Plautus* with English Translation by Paul Nixon, volume 1 – 5, London 1961.

At the end of this comedy a parasite tells Artemona about her husband's love-making with the courtesan and he instructs her, what she should do in such a situation:

Quin tu illum iubes ancillas rapere sublimen domum?

Why not tell your maids to pick him up and take him off home?

And it is enough for Artemona, who says:

Tace modo. Ne ego illum ecastor miserum habebo.

You just keep still. Oh, but I'll make life miserable for him, I swear I will! (v. 868 – 869).

In the *Amphitruo (Amphitryon)* the commander-in-chief of the Theban army called simply Amfitryon asks his wife about the guest, who spent the night with her. Amfitryon's slave, Sosia, suspects that some miraculous things happened in their house and his master is not right to accuse his wife of unfaithfulness. Because of this Sosia tries to interrupt this matrimonial investigation. So, he asks his master:

Non taces? Quid si e portu navis huc nos dormientis detulit?

Hush, sir, hush! What if the ship carried us here from the harbour in our sleep? (v. 700 – 701).

But when Sosia does not stop disturbing his master's interrogation, Amfitryon orders Sosia: *Tace.* And he addresses to his wife:

Alcumena, unum rogare te volo.

Silence! Alcmena, there is something I wish to ask you. (v. 707 – 708).

In the light of the examples presented above we should notice that the request or the order to be silent was usually used in the meaning of the words: "enough"; "well, I know now, what to do"; or "say, it is your turn to speak"; "don't disturb me, I want to speak now". The translation shows how many different shades of meaning this word *tacere* has.

2. Silence as a rhetorical device

Silence is also an important part of two rhetorical elements — *praeteritio* (preterition) and *retardatio* (retardation),[7] which are often used in dramatic texts.

---

[7] M. Korolko, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1990, s. 114 – 115, 120; *Praeteritio* and *Retardatio*, [in:] Słownik terminów literackich pod redakcją J. Sławińskiego, Wrocław 1998.

Silence appears here rather as a refusal to answer, as a kind of taciturnity than a real dumbness.

Praeteritio (preterition) consists of a seeming omission of information, but the remark that one neglects it makes this information not only expressed, but also underlined. So, silence serves here not to omit, but to heighten some information.

Excellent examples of preterition we meet in Plautus' *Miles gloriosus (The Braggart Warrior)*, where all the exaggerated information about a soldier's deeds and features are given with such a comment that they are not even worth repeating, since on the one hand they are well-known and on the other hand — they are not remarkable considering all of the soldier's abilities — his courage, beauty and adoration by women.

In the first act of the play the parasite Artotrogus extols the soldier's virtues to the skies. Among all the unbelievable stories there is mentioned also a description of an elephant, which the soldier killed in India more by accident than design, because he only rested his hand on its foreleg. But the soldier interrupts this story and says that he does not want to mention these matters. And the parasite answers:

Ne hercle operae pretium quidemst mihi te narrare tuas qui virtutes sciam.	Indeed, by Hercules, it isn't worth the effort. I know all your virtues. (v. 31 – 32).

And at the end of this scene the parasite asks rhetorically if there is a sense in telling all these stories, since it is generally known that the soldier alone excels all the inhabitants of the Earth in beauty, virtue and deeds (v. 55 – 57). Undoubtedly this rhetorical question serves here not to omit, but, in fact, to heighten the information about the soldier's perfection.

In the third act of the same play we meet the drunken slave Lurcio, who comes out the soldier's house instead of the called slave Sceledrus and explains that they both are very busy and cannot come to work. Lurcio tries to hide what they are doing in the cellar, but the explanation, which he gives denounces them. He says that he cannot answer any questions, because Sceledrus has forbidden him to speak about the eight "half-pints" which they have drunk for their dinner. So, in trying to keep silent he actually blurts out about their "bacchanal" in the cellar giving even some details (v. 830 – 832).

The above-mentioned examples bear evidence that preterition is always used for the same purpose — to underline and even overstate some information. However, such an emphasis can be employed in different ways. Usually it is introduced to give an impression that the seemingly omitted fact is well-known and because of that there is no reason to mention it once again. Sometimes preterition strives to disclose information, which really should have been kept secret. However, in both cases preterition is introduced for merely comic effect and no one believes that it plays an important role in a plot or in an intrigue.

The another rhetorical element — *retardatio* (retardation) consists in delaying the development of action and causing something to happen later than usual or expected. But we are not interested here in retardatio as an element of a plot's composition, but only as a composition of utterance — especially in dialogues. Then, retardation consists in repeating and multiplying additional questions, which delay the announcement of an urgent message. This refusal to give an answer can be taken as a silence on an important matter, which causes expectation and tension to increase.

A good example of retardation we meet in the *Mercator (The Merchant),* where a slave runs up from a harbour with a message that his master's father was on a ship and not only saw the new courtesan of his son, but also took her to the city and hid her somewhere. It is the wrong message for the young man, who is in love with her. However, although the slave runs in great haste, he does not want to communicate this sinister news — he drawls, repeats words and gives only casual answers, as if he thought that silence about such an important matter could change the fact. At the begining he announces only that he is "bringing from the harbour..." and his master, Charinus has to really question him about what he is bringing, only to get the answer "a violence, a fear, a pain, an anxiety, a quarrel and embarrassments... " (v. 161 – 162).[8] But Charinus still does not know what happened on the ship, and he has to wait patiently, since the slave upon hearing the question "What disaster is it?" advises his young master that it is better for him not to want to know, because this disaster is... terrible. And when Charinus asks for an explanation and more details, the slave is reticent and unwilling to speak. He only gives short, one word answers and the young master tries to guess, what has happened — maybe something was wrong with the ship or with its cargo? At least the slave Acantio says:

AC: Eloquar, quandoquidem me oras. Tuo' pater	If you ask me, I will tell you — your father...
CH: Quid meu' pater	What my father?
AC: Tuam amicam	Your courtesan ...
CH: Quid eam?	What with her?
AC: Vidit.	He saw her?
CH: Qui potuit videre?	How could he see her?
AC: Oculis.	By his eyes.
CH: Quo pacto?	How?
AC: Hiantibus.	He opened them. (v. 180 – 183)

In the light of the examples presented above we should conclude that a refusal to give an answer, or its delay, can be taken as a form of silence concerning an urgent matter, which causes expectation and tension to increase. Un-

---

[8] AC: Tibi equidem a portu adporto hoc.
CH: Quid fers? Dic mihi.
AC: Vim, metum, cruciatum, curam, iurgiumque atque inopiam.

doubtedly, it is of great importance to dramatic composition and helped an audience to focus their attention on the plot.

3. Silence in the form of mute persons

The problem of silent persons on a stage was discussed in the above-mentioned article written by L. Winniczuk. She distinguishes two groups of mute persons: supernumeraries, who are used for decorative purposes; and persons who are silent only for a while.

The mute supernumeraries introduced onto a stage serve as an ornament, which adorns a main stock — character. They are usually a group of servants, who prepare a feast, carry luggage from the harbour (*Amph.* v. 854) or help to punish someone (*Mil. glor.* v. 1394 – 1395). They form the background to prominent persons in a play, so their entrance is even not noted. We know about their appearance in a scene from the so-called "main text", because the main stock-character gives them some instructions. For example, in the first scene of *Miles gloriosus (The Braggart Warrior)* Plautus does not comment upon a group of mute slaves, who enter onto the stage with a soldier and carry his armour (*Mil. glor.* v. 1 – 2). We know that they attend the warrior "in uniform" because he has been drumming up recruits (v. 72) and he addresses them again at the end of the scene, calling them the exaggerated term *satelites* — *attendants*, which was used for the retinue of a king or prince (v. 78). So, this example bears evidence that a group of mute persons are employed mainly to adorn a stock-character.

The second group of mute persons are figures, who are silent only for a while. They have their more or less important role in a play, but sometimes they appear on a stage purely as mute persons. We usually distinguish two reasons for such a silence — a psychological one; and that connected with the dramatic composition of the plot. It is very often that a person loses the faculty of speech, owing to fear, a surprise, an astonishment or other deep impression. This certainly illustrates clearly the psychological reason for such silence.

One should stress that a character usually becomes dumb in a situation, when he or she is the fourth person on the stage. Since the rules and requirements of composition in ancient drama forbade presentation of more than three speaking persons simultaneously, except in the last scene, the playwright had to deprive the fourth character of a voice. Thus, the question arises: what is the factor determining who should be silent in a scene? Let us look at the scene from *Miles gloriosus (The Braggart Warrior)*, where a courtesan with her slave — girl plot downstage, how to seduce the soldier, who stands with his servant upstage. So, there are four persons and here we could even say that Plautus does not strictly fulfil the normal requirement of three persons on a stage, as in fact the men talk between themselves and the women also. However, when the women come near to the men, the courtesan becomes a silent character. Her behaviour and dumbness is taken as the result of her deep love for the

soldier, since his incredible handsomeness can deprive her of speech. Undoubtedly, Plautus could close the mouth of every person out of these four, but the silence of the courtesan is the most probable and credible in consideration of the psychology of the situation and gives wonderful comical effects (*Mil. glor.* v. 1270 – 1273). Therefore, one cannot say that the requirements of the stage were more important than psychological probability, besides, here we see that Plautus combined them in a perfect way.

Sometimes persons remain dumb throughout a scene, since their silence is a condition of the plot or an intrigue. All eavesdroppers, although they are hidden in *angiportum*,[9] have to keep silent, if they want to see through an intrigue (*Pseud.* v. 133 – 240). An audience knows about the presence of an eavesdropper, because this person, usually a rascal slave, speaks aside or to those watching the play, but he does not intend to be heard by the other characters. In fact this eavesdropper is silent only to those on stage. One maintains that the device of eavesdropping was introduced by the playwright so as not to repeat information. But with regard to Plautus' method of composition, based on many repetitions, we cannot accept this principle. Usually this comedian employs the device of overhearing as part of a stage game to build intrigue and to make the audience laugh, because the words spoken aside are humourous comments about the action.

Silence in comedy occurs also as a feature, which, according to the character, can be taken as a fault or as a virtue. Plautus, like all men in his comedies, thinks that speech is silver, but silence is golden. So, if wives in a comedy, and also in a real life, could maintain silence, it would be their best virtue. Unfortunately, we can meet in Plautus' comedies many examples of a very talkative wife, who terrifies the whole family (*Cas.* v. 497 – 498; *Rud.* v. 904 – 905). Everyone wants her to be mute.[10] A courtesan, as opposed to a wife, is able to put young men to the torture of silence. An old procuress from the *Asinaria (The Comedy of Asses)* teaches her daughter, who is a prostitute, that she should not have communication or contact with a young lover, if he does not give any expensive presents. So, she suggests using silence as a kind of weapon (v. 522 – 523).

We have only given a few of the most glaring examples of mute persons, but one can see suppose that many different hues of silence can be observed in Plautus' comedies.

---

[9] G.E. Duckworth, *The Nature of Roman Comedy. A Study in Popular Entertainment*, Princeton 1952, p. 87.

[10] E. Skwara, *Plaut i Terencjusz w Polskiej komedii oświeceniowej*, Poznań, 1996, p. 68 – 69.

4. Silence as a stage game

Sometimes Plautus' plays give the impression that their author played with silence. He tries to surprise an audience since he does not fulfil its expectations, where there should be silence, the playwright introduces a word, and where there should be a word, there is silence.

A joke, very often used by Plautus, is based on the expectation of silence. Ancient Romans used the question "numquid vis"? (do you want something else?) as a regular formula of leave-taking. It can be understood as "I will go now". Romans did not answer this question, but they merely gave a sign in silence to express farewell. But comical stock-characters use this regular formula as a pretext to present a long list of their wishes, which causes great laughter (*Mil. glor.* v. 185; 1086; *Amph.* v. 542 – 544). This type of joke is so characteristic of all Plautus' plays, that it can be taken as the writer's mark. In his comedies there are many parasites, slaves and cooks, who should be silent, but they reveal important secrets, as they cannot stay dumb. Sometimes this broken silence helps to develop an intrigue, sometimes it is introduced only for merely comical effects.

In the light of the remarks presented above, we shall conclude that silence can be considered as a part of utterance, which plays different roles and gives different signals. It can be called eloquent and significant. It is very difficult to classify silence and this short essay has only remarked on the complex problem connected with silence as a means of utterance in comedy. And if we look for an answer to the title question "What does silence say?", it could sound "everything, everything can be expressed by silence". Everything depends on the context.

Poznań

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

NO EGYPTIAN REMINISCENCE IN HADRIAN'S "ANIMULA"*

By

ADAM ŁUKASZEWICZ

Piet Sijpesteijn
in memoriam

Twenty years before present, in Alexandria and Cairo, I was preparing myself to deliver my first congress paper to be given at the New York Congress of Papyrology (1980). The subject was a fragmentary petition from priests to Hadrian with his subscription.[1] Now, exactly *vingt ans après*, I realized that I am reading again a Hadrian's own text. This text is not a papyrus, but the sources concerning directly or indirectly Graeco-Roman Egypt are manifold. The problem which I am going to discuss now, also involves in a way Hadrian's famous visit to Egypt.[2]

*

In Hadrian's biography in the *Historia Augusta* there is a little poem that the literate emperor wrote short before his death. The text, as usually printed by modern editors, reads as follows:

Animula vagula blandula
hospes comesque corporis
quae nunc abibis in loca
pallidula rigida nudula
nec ut soles dabis iocos.[3]

---

* This paper was written during a research stay in the Department of Classiacal Studies of KU Leuven in July 2000.

[1] A. Łukaszewicz, *A Petition from Priests to Hadrian with His Subscription,* Proceedings of the XVI Int. Congr. of Papyrology, Chico 1981, p. 357 – 361.

[2] P.J. Sijpesteijn, *A new document concerning Hadrian's visit to Egypt*, Historia XVIII 1969, p. 109 – 118; H. Halfmann, *Itinera principum, Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich*, Stuttgart 1986, p. 40 – 50, p. 188 – 210.

[3] SHA, *Vita Hadriani* 25.9.

A translation by A. O'Brien-Moore reads:

"O blithe little soul, thou, flitting away,
Guest and comrade of this my clay,
Whither now goest thou, to what place
Bare and ghastly and without grace?
Nor, as thy wont was, joke and play".[4]

The discussion concerning this little poem took considerable extent, as if the Hadrianic verses were an important work of Latin literature and not an irrelevant little text, a pessimistic "joke" of a sceptical intellectual *in articulo mortis*. The interest in that little poem is due to the eschatological topic which excites imagination and certainly even more to the strange wording including many adjectives ending in *-ula*. The actual sense of the text is not quite evident and philologists keep trying to clarify it.

There are several versions of the text. The extant codices do not differ much, but there are relevant differences in the interpretation of that little text by modern scholars. We are not going to give here a complete summary of the learned discussion of Hadrian's poem. A few examples may, however, illustrate the nature of the controversy.

The text as printed by David Magie (in the edition of the Loeb Classical Library) reads:

Animula vagula blandula
hospes comesque corporis,
quae nunc abibis in loca
pallidula rigida nudula?
nec ut soles dabis iocos

With the question-mark after *nudula*, the adjectives seem rather to concern the *loca*. The translation given by the editor is that of O'Brien-Moore, quoted above.

In 1915, O. Immisch[5] proposed to read:

Quae nunc abibis in loca.
Pallidula rigida nudula
Nec ut soles dabis iocos.

---

[4] Many other translations could be quoted, including one by the present writer which unfortunately to most readers, is in Polish. I will, however, print it here, hoping to be rewarded by those who master the language:

Błędna duszyczko,
mdła ciała siostrzyczko,
co wkrótce pojdziesz, dokąd nikt iść nie chce,
w miejsca marne, golutkie,
blade jak twe liczko,
i żartów ci się odechce!

[5] O. Immisch, Neue Jahrbücher XXXV 1915, p. 201 sqq.

In such an interpretation, the adjectives must concern the soul.
H. Hollstein[6] in 1916 criticized the above version and suggested to read:

quae nunc abibis in loca
pallidula rigida nudula
nec ut soles dabis iocos.

Hollstein has shown that these adjectives are compatible with *loca* and not with *animula*: "So ist *pallidula rigida nudula* bei Hadrian von *loca* unbedingt untrennbar."[7]

In more recent times, Carlo Galavotti,[8] following some codices which contain *quo* instead of *quae*, and inspired by a study by Italo Mariotti,[9] gave arguments for a different version of the text. Since *quo nunc abibis in loco* found in some manuscripts is obviously corrupt, Gallavotti aptly suggested a question in line 3 and an immediately following answer concerning the *loca*.

Animula vagula blandula
hospes comesque corporis
quo nunc abibis? In loca
pallidula, rigida, nudula
nec ut soles dabis iocos.

However, Galavotti is not quite satisfied with the traditional connexion of the entire series of adjectives *pallidula, rigida, nudula* either with *animula* (e.g. Immisch)[10] or with *loca* (Hollstein, *supra*). He refuses to take these adjectives together and proposes to take *rigida* with *loca*, but *pallidula* and *nudula* with the *animula* of the first line. Thus, according to him, *animula* is *pallidula* and *nudula*, while *loca* are *rigida*.

In Teubner's edition of the *Scriptores Historiae Augustae,*[11] Ernest Hohl proposed the following text:

animula vagula blandula
hospes comesque corporis,
quae nunc abibis in loca
pallidula rigida nudula
nec ut soles dabis iocos

with a note: "9 quae P quo S (an quos-locos? *Ho.*)".

---

[6] H. Hollstein, *Ein Gedicht Hadrians*, Rheinisches Museum für Philologie, LXXI 1916, p. 406 – 414.

[7] Hollstein, *ibid.*, p. 409.

[8] C. Galavotti, *Animula nudula*, Maia XXIII, 1971, p. 297 – 302.

[9] I. Mariotti, *Studia Florentina*, Roma 1970, p. 233 – 249 (non vidi).

[10] Immisch, [in:] Neue Jahrbücher XXXV, 1915, p. 201 sqq. (non vidi).

[11] *Scriptores Historiae Augustae* ed. R. Hohl, corr. Ch. Samberger, W. Seyfarth, Lipsiae 1971, *Vita Hadriani* 25.9.

The editor's marginal suggestion, made in the *apparatus,* shows a new possibility: in line 3 the question could read *quos nunc abibis in locos?* That would imply that the description *pallidula, rigida, nudula* concerns the *animula.* A result of such a variant would also be a surprising rhyme: *locos-iocos.*

Recently, J. Gwyn Griffith,[12] while approvingly resuming the proposals of Galavotti, concentrated himself on his own idea of the Egyptian origin of Hadrian's *animula.* J. Gwyn Griffith represents a rare but usually very fruitful approach to antiquity which combines classical studies with Egyptology. Griffith associated the poem with Hadrian's travel to Egypt and saw in the *animula* a reflexion of the birdlike Egyptian soul with human head, the *ba.*

Three variants of the text remain to be discussed:

1) Hollstein's (and Hohl's)

quae nunc abibis in loca
pallidula rigida nudula
nec ut soles dabis iocos

2) Galavotti's

quo nunc abibis? In loca
pallidula, rigida, nudula
nec ut soles dabis iocos.

3) Hohl's hypothesis mentioned in the *apparatus*

quos nunc abibis in locos? etc.

Galavotti's proposal concerning the attribution of the adjectives is — in the present writer's opinion — made *praeter necessitatem.* It is quite evident and has been demonstrated in a convincing way by Heinrich Hollstein[13] that the *loca* of the underworld may indeed be described as *pallidula, rigida* and *nudula.* In variants 1 and 2, the adjectives *pallidula, rigida, nudula* are, in my opinion, a description of *loca,* and none of the adjectives concerns the *animula.* That may also be a reason why Hadrian's biographer considered the poem as mediocre. If the strange adjectives *pallidula* and *nudula* concerned the soul, they would perhaps be more acceptable, since we are prepared for such a wording by the first line concerning the *animula vagula blandula.*

Even if we consider Galavottis proposal with *quo nunc abibis*? as less convincing than Hohls *quos nunc abibis in locos*?, we still have a difficult choice

---

[12] J.G. Griffith, *Hadrian's Egyptianizing Animula,* Maia XXXVI 1984, p. 263 – 266, reprinted in *Atlantis and Egypt...,* Cardiff 1991, p. 92 – 96.

[13] Hollstein, *l.c.*

between the traditional version with the relative *quae* and with *loca* described as *pallidula, rigida, nudula*, and the following version:

animula vagula blandula
hospes comesque corporis,
quos nunc abibis in locos?
pallidula rigida nudula
nec ut soles dabis iocos.

A strong argument to support that version is the rhyme *locos-iocos*. The rhetorical question *quos nunc abibis in locos?* requires no answer. The series *pallidula, rigida, nudula* would inevitably concern the soul. *animula rigida* is not impossible, although the adjective would be more appropriate with *loca*. *eris* should perhaps be understood after *nudula* to obtain a clear meaning.

The traditional reading:

Animula vagula blandula
hospes comesque corporis,
quae nunc abibis in loca
pallidula rigida nudula,
nec ut soles dabis iocos.

seems, anyway, a convincing solution. It is certainly preferable to *quo nunc abibis?* and also less sophisticated than *quos nunc abibis in locos? quae* is to be understood as a *pronomen relativum*, and the whole poem is an *invocatio* addressed to the *animula*.

Critical remarks of Galavotti directed against the "frase relativa *quae*, riferita all'anima"[14] have been already answered *ante litteram* by Hollstein at the end of his study.[15] Galavotti's statement that the use of the relative *quae* would break the connexion with the last line, is in obvious opposition to the real sense of such wording. The explanation by Galavotti (p. 299) is highly sophisticated and pays no attention to the obviously personal nature of the little poem composed by an emperor *in extremis*. Hadrian's text is certainly not an expression of a philosophical concern about the whole humanity.[16] Hadrian undoubtedly intended to describe the posthumous fate of his own soul. The *animula* would first of all "go away" to some unpleasant places where she would no more be able to "make jokes" (*dare iocos*).

The presence of *nec*, connecting two elements of the description of the future

---

[14] "che riduceva tutto il costrutto della poesiola al vocativo e non legava con l'ultimo verso" Galavotti, ibid., p. 297.

[15] Hollstein, ibid., p. 413 – 414.

[16] Galavotti: "Il carme non è rivolto da Adriano alla propria anima, ma all'anima umana, a tutti gli uomini" (*ibid.*, p. 299)

unhappy state of the soul, supports the idea that there is no question at all in Hadrian's poem. Two verbs in future tense: *abibis* and *dabis*, belong to the same description of the state or activity of the *animula* after the body's death.

In spite of Galavotti's objections, we have to take for granted that the poem was written by Hadrian short before his death. It was not just an expression of a general philosophical reflexion.[17] *Nunc* is an allusion to the imminent perspective of the authors own end. Of course *moriens* in Hadrians biography does not imply the very moment of dying, and should rather be understood as an approximative description of circumstances.[18]

pallida leti | nubila tenebris loca of Ennius, mentioned by earlier commentators of Hadrians poem, are also quoted by Galavotti.[19] He underestimated that important testimony which shows that *pallida* (= *pallidula*) *loca* are not an unusual expression. This passage of Ennius (NB a poet appreciated by Hadrian more than Vergil)[20] contradicts Galavotti's elaborate reasoning.

*

The interesting "Egyptianizing" interpretation by Griffith must be now reconsidered. Notwithstanding Griffith's opinion, the adjectives *vagula* and *blandula* which characterize Hadrian's little soul (and not a human soul in general, as Galavotti suggests) do not agree with the image of a lively and versatile Egyptian "Vögelchen". The idea of the soul as a *comes corporis* is not only Egyptian. The Latin *anima* (Greek *pneuma*, Slavonic *dusza*), was originally the element responsible for breathing. That element is more or less vague and nebulous, as can be well seen in Homeric and Platonic descriptions, with which Hadrian was obviously very familiar.

The idea of the *loca* in the underworld as *rigida* and also — as I believe with Hollstein — *pallidula* and *nudula*, belongs to the well-known Graeco-Roman image of the underworld, and must be neither explained, nor illustrated with references or quotations. Only the diminutive expressions ending in *-ula* make the Hadrian's poem unusual — the rest is a Graeco-Roman commonplace.

The fact that the soul of a dying person "goes" to a place is also common to all Mediterranean eschatological systems. It is not necessary to insist on the Egyptian origin of that belief to explain Hadrian's way of thinking.

---

[17] G a l a v o t t i, *ibid.*, p. 299: "Naturalmente non si deve dare nessun peso all'aneddoto, malamente autoschediastico, dell'autore della *Vita Hadriani*, nella *Historia Augusta*, forse Elio Sparziano, quando racconta che Adriano compose la poesiola in punto di morte (moriens). Il carme non è rivolto da Adriano alla propria anima, ma all'anima umana, a tutti gli uomini. Il *nunc* del v. 3 ha un valore prospettico in rapporto all'estrema brevità della vita umana, per ciò stesso miseranda". In reality it is just the opposite, and *nunc* refers to Hadrian's state.

[18] "et moriens quidem hos versus fecisse dicitur", *Vita Hadriani* 25.9.

[19] G a l a v o t t i, *ibid.*, p. 298 – 299.

[20] SHA, *Vita Hadriani* 16.6.

The idea of the underworld as *loca pallidula, rigida, nudula* is different from the Egyptian image of the kingdom of Osiris which Hadrian could possibly learn from texts, iconography and conversation. Hadrian, who during his visit to Egypt certainly spoke with Egyptian priests, could not hear from them such unpleasant things about the Egyptian underworld. It is also a question whether he believed their tales, whatever they said.

*

Immediately after the quotation of the *animula* poem, Hadrian's biographer states:

tales autem nec multos meliores fecit et Graecos.

"Such verses as these did he compose, and not many that were better, and also some in Greek".[21] That seems to be an expression of the literary taste of the biographer, who apparently disliked the strange accumulation of the — *ula* diminutives. Hadrian's little poem is certainly not a piece of g o o d poetry. Another little poem by the same imperial author which can be found in the *Vita Hadriani*, is a parody of a very unpretentious little poem by Florus. Hadrians travesty is not inferior to its prototype — both show a moderate literary ambition.

Hadrian must have had a reputation of a travel-loving emperor. Some of his travels were warlike, as shown by the text of Florus, who indirectly flatters the emperor:

Ego nolo Caesar ese,
ambulare per Britannos,
latitare per ...
Scythicas pati pruinas.

Hadrian apparently did not understand the text in the way it was intended and gave a malicious answer:

Ego nolo Florus ese,
ambulare per tabernas,
latitare per popinas,
culices pati rutundos.[22]

Hadrians irritation is meaningful and probably shows a hidden complex of the emperor who did not like his military expeditions.

Hadrian was indeed a mediocre poet. Like Nero, he was an educated amateur. Nero, however, had a talent, still discernible in the few extant words of his

---

[21] SHA, *Vita Hadriani* 25.10; Loeb Classical Library edition, translation by David Magie, p. 79.
[22] SHA, *Vita Hadriani* 16.4.

poetry. These imperial authors tried to escape from banality, but Hadrian's result seems to have been inferior.

Anyhow, no Egyptian inspiration can be detected in the contents of Hadrians little poem. The influence of the sojourn in Egypt on Hadrian's ideas about religion and about the survival of the soul in the underworld is unknown. His familiarity with Egyptian religion is difficult to evaluate. He certainly took much interest in the external, exotic side of that old and fascinating religion and was impressed by the journey that brought him also an unpleasant event — the death of Antinous. He wrote a description of his Egyptian *intermezzo* which is unfortunately lost and built in his villa at Tibur a number of imitations of famous Egyptian sites. His interest which focused on well known monuments and famous places, was certainly founded on books he read and on sightseeing and conversations he had in Egypt. Hadrian was a *polyhistor* and a *dilettante*. He had a *penchant* for magic, as some sources state, and could therefore have studied more deeply the appropriate kind of papyri.

Is it possible to guess how he imagined the human soul? Did Hadrian believe at all in the real existence of a soul? He must have thought about such things in Egypt, especially after the death of his beloved Antinous. (By the way, he most probably was not involved in his murder. However, it is difficult to believe in an accident.[23] Perhaps the death of Antinous was due to a faction at the imperial court, may be with participation of the empress?).

The Greek resistance to a deeper Egyptian religious influence was probably stronger than we usually imagine. Cultic societies of Isis and Sarapis propagated Egyptian religion in the Hellenistic and Roman world but the contents of their learning were most probably simplified and adapted to the expectations of those who desired an afterlife more pleasant than the *loca rigida*. Even if Hadrian became a true connoisseur of Egyptian antiquities and religion, that fact would not imply a profound conversion to Egyptian religion with its traditional eschatology. A sceptical lover of jokes was certainly not ready to accept exotic religious beliefs.[24] However, playing with fashionable ideas was certainly a part of his culture.

Anyhow, the idea that Hadrian imported his notion of the soul from Egypt is as dubious as the thought that Marcus Aurelius received in Alexandria an initiation into native Egyptian religion and that this fact influenced his philosophy[25] There was perhaps more Egyptian influence on the mentality of Septimius Severus but it could also be superficial.

Warszawa

---

[23] M. Malaise, *Les conditions de pénétration et de diffusion des cultes égyptiens en Italie*, Leiden 1972, p. 422.

[24] It is an open question whether we should see in Hadrian an "âme mystique" according to the expression used by Malaise, *o.c.*, p. 419.

[25] P. Grimal, *Marc-Aurèle,* Paris 1991, ch. V, n. 255; ch. VIII, n. 105.

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

KAISER CLAUDIUS UND DIE DONAULÄNDER

Von

LESZEK MROZEWICZ

Die Römer begannen sich recht früh für die Donaugebiete zu interessieren. Es scheint fast wie ein Paradox zu sein — wenn man den Verlauf der römischen Expansion in Betracht zieht -, daß dieses Interesse anfänglich einen friedlichen Charakter hatte. Dies war darauf zurückzuführen, daß man den Blick in diese Richtung von Norditalien aus lenkte, aus der Perspektive des Regnum Noricum[1]. Darin ist auch die Konzeption zu erkennen, die militärische Expansion lediglich bis zu den Alpen einzuschränken, die die Nordgrenze des römischen Staates, d.h. Italiens bilden sollten[2]. Erst im 1. Jh. v.Chr. kann man Feldzüge der Römer Richtung Donau feststellen — bis Augustus' Zeit lediglich vom Balkan aus.

Regnum Noricum war sowohl ein Musterbeispiel für friedliche gegenseitige Beziehungen als auch für wirtschaftliche und diplomatische Expansion der Römer. Trotz gewisser Ungereimtheiten, die jedoch keine wesentliche Bedeutung hatten, waren diese Beziehungen das ganze 2. und 1. Jh. v.Chr. über unverändert gut geblieben. Sie stützten sich auf keine formelle Vereinbarung sondern auf *hospitium publicum*, das, wie es scheint, bis in die erste Hälfte des 2. Jhs. v.Chr. zurückreichte[3].

---

[1] Über Noricum vor der römischen Annexion siehe G. Alföldy, *Noricum*, London-Boston 1974, S. 28 – 51; G. Winkler, *Noricum und Rom*, ANRW II 6 (1977), S. 183 – 197; G. Dobesch, *Die Kelten in Österreich nach den ältesten Berichten der Antike. Das norische Königreich und seine Beziehungen zu Rom im 2. Jahrhundert v. Chr.*, Wien-Köln-Graz 1980; M. Šašel-Kos, *The end of the Norican Kingdom and the formation of the provinces of Noricum and Pannonia*, [in:] Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Ljubljana 1997, S. 21 – 42.

[2] Liv. XXXIX 54.12: „Alpes prope inexsuperabilem finem in medio esse"; Servius *ad Aen.* 10.13: „Alpes ... quae secundum Catonem et Livium muri vice tuebatur"; cf. Polyb. III 54.2. A. Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*, Bern 1954, S. 11 – 13; S.L. Dyson, *The Creation of the Roman Frontier*, Princeton 1985, S. 42 – 86; vgl. auch den wichtigen Aufsatz von B. Scardigli, *Zum Begriff Italien gegen Ende des 2. Jh. n. Chr.*, [in:] Germani in Italia, Roma 1994, S. 11 – 21.

[3] Alföldy, *Noricum*, S. 33; Dobesch, *Kelten*, S. 280 – 358; idem, *Zum hospitium publicum zwischen Rom und dem Regnum Noricum*, Römisches Österreich IV 1976, S. 17 – 37.

Eine wesentliche Wandlung in der römischen Politik erfolgte — wie bekannt — unter Augustus. Er setzte sich zum Ziel, den Fluß der römischen Kontrolle ganz zu unterziehen, was bedeuten sollte, daß die Donau die Grenze des Imperium Romanum markieren würde. Dieser Plan wurde dann in groben Zügen in den Jahren 29 vor bis 9 nach Chr. auch verwirklicht. Den Anfang markiert der Feldzug des Marcus Licinius Crassus, des Konsuls des Jahres 30 vor Chr., an die Donau (Jahre 29 – 28)[4], das Ende dagegen der große pannonisch-dalmatinische Aufstand der Jahre 6 – 9 nach Chr.[5]

Die Unterwerfung bedeutete jedoch gar nicht, daß diesen gerade angeschlossenen bzw. unterworfenen Gebieten der Status einer Provinz, dem wir in späterer Zeit begegnen, verliehen wurde. Der Anschluß von Augustus leitete eine Durchgangsperiode ein — man könnte sie als Anpassungszeit bezeichnen –, die in der Situation, die an der Donau damals herrschte, unvermeidbar war. Die Zeit seit der Unterwerfung bis zur rechtlichen Gründung der Provinz wird in der Fachliteratur als römische Okkupation genannt. Diese Durchgangszeit dauerte generell bis zur Herrschaftszeit des Claudius; es sei jedoch gesagt, daß die Situation an der Donau, als er die Macht übernahm, gar nicht so klar gewesen war.

Im Westen wurde im Jahre 15 vor Chr. bzw. kurz danach dem Kaiserreich Raetien und Noricum einverleibt. Im Falle von Noricum erfolgte das[6], laut *communis opinio*, friedlich[7]; Raetien hingegen wurde von Rom in Folge des Feld-

---

[4] Cass. Dio LI 23 – 27; E. Groag, *Licinius* (58), RE XIII 1926, S. 270 – 285; PIR^2 L 186; C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V. Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas*. 1. Teil: Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien, Wien 1932, S. 69 – 82; F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*, Amsterdam 1978, S. 414 – 437; Chr. Danov, *Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels*, ANRW II 7.1 1979, S. 123 – 127.

[5] Patsch, *o.c.*, S. 110 – 116. Vgl. R. Rau, *Zur Geschichte pannonisch-dalmatischen Krieges,* Klio XIX 1925, S. 313 – 346; F. Miltner, *Augustus' Kampf um die Donaugrenze*, Klio XIX 1937, S. 200 – 226; J.J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, S. 69 – 77.

[6] Nach A. Bernecker, *Die Feldzüge des Tiberius und die Darstellung der unterworfenen Gebiete in der* Geographie des Ptolemaeus, Bonn 1989, S. 26 im Jahr 16 v. Chr.; vgl. Überlegungen bei G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig 1877. Das Datum 16 vor Chr. kann aus dem Bericht von Cassius Dio LIV 20,2 hervorgehen. Über Probleme mit der Festlegung des Datums für den Anschluß des Königreiches Noricum: G. Dobesch, *Die Okkupation des Regnum Noricum durch Rom*, [in:] Studien zu den Militärgrenzen Roms III, Stuttgart 1986, S. 309; idem, *Kelten*, S. 402 – 405; vgl. E. Weber, *Noricum und die „Verleihung des Provinzialstatus"*, [in:] Recht und Geschichte. Festschrift Hermann Baltl zum 70. Geburtstag, hrsg. von H. Valentinitsch, Graz 1988, S. 613; Šašel Kos, *o.c.* S. 32 (15 vor Chr.).

[7] Anders Alföldy, *Noricum*, S. 52 – 57. Die These von P. Kneißl (*Zur Entstehung der Provinz Noricum*, Chiron IX 1979, S. 261 – 273), die die römische Unterwerfung vor Claudius bestreitet, ist nicht akzeptabel. Sie knüpft im Grunde genommen an die alte Konzeption von Zippel, *o.c.*, S. 271 – 280. Kritik: G. Alföldy, *Die regionale Gliederung in der römischen Provinz Noricum*, [in:] Raumordnung im Römischen Reich. Zur regionalen Gliederung in den gallischen Provinzen, in Rätien, Noricum und Pannonien, hrsg. von G. Gottlieb, München 1989, S. 38; J. Šašel, *Drei Generationen-Intervall*, [in:] idem, Opera selecta, Ljubljana 1992, S. 363; Šašel Kos, *o.c.*, S. 32 – 33.

zuges des Drusus des Älteren und Tiberius unterworfen[8]. Pannonien — als selbständige Provinz nach 9 n.Chr. in Folge der Teilung des Illyricums in Pannonien und Dalmatien ausgesondert — machte eher den Eindruck eines Militärbezirkes (mit starker Garnison, in der drei Legionen stationiert waren) als einer Provinz im eigentlichen Sinne des Wortes[9]. Umso mehr, daß ihr nördlicher Teil zwischen Drau und Donau noch recht urwüchsig war. Das an sie vom Osten grenzende Moesien, das bis zum Königreich der Thraker reichte, war administrativ keine selbständige Einehit. Es wurde am Anfang der neuen Zeitrechnung[10], wahrscheinlich nach der Niederwerfung des pannonisch-dalmatinischen Aufstandes, gegründet, und war Bestandteil eines großen Blocks von Provinzen, der noch Makedonien und Achaia erfaßte. Die Macht wurde von einem Prokonsul ausgeübt, der in Moesien Unterlegaten prätorischen Ranges[11] als seine Gehilfen hatte. In der Provinz waren zwei Legionenstationiert[12].

Auch griechische Städte des westlichen Pontus, die formell zu Moesia gehörten[13], waren rechtlich dem Prokonsul von Makedonien unterlegen. Von der pontischen Küste war Moesien jedoch durch das Thrakische Königreich getrennt, dem die Verteidigung römischer Interessen an der Niederdonau anvertraut wurde. Das Königreich wurde noch in Augustus' Zeit in zwei Teile zwischen die Mitglieder der um die Macht kämpfenden Herrscherdynastie aufgeteilt[14]. Vereinigt wurde es erneut von Kaligula[15].

Das Thrakische Königreich hatte vom römischen Standpunkt aus gesehen eine Schlüsselstellung. Seine Gebiete bildeten eine Art Pufferzone, die den

---

[8] Liv. *Per.* 138: „Raeti a Tib. Nerone et Druso, Caesaris privigni, domiti". R. Frei-Stolba, *Die römische Schweiz*, ANRW II 5.1 1976, S. 350 – 359 (mit Anführug der bisherigen Literatur); B. Overbeck, *Raetien zur Prinzipatszeit*, ANRW II 5.2 1976, S. 661 – 672; Bernecker, *o.c.*, S. 57 – 71; K. Dietz, *Okkupation und Frühzeit*, [in:] Die Römer in Bayern, Stuttgart 1995, S. 19 – 42.

[9] So auch Šašel Kos, *o.c.*, S. 42: „Until then [the reign of Vespasian] Pannonia seems to have been a province in terms of military district, known in official texts under the name of Illyricum (...) and placed under the command of military legate".

[10] A. von Premerstein, *Die Anfänge der Provinz Moesia*, JÖAI I 1898, S. 145 – 196; A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest 1940, S. 9 – 17 („Vorgeschichte der Provinz Moesien"); T.D. Zlatkovskaja, *Mezija v I – II vekah našej ery* [Mösien in 1.-2. Jh. n. Chr.], Moskva 1951, S. 44 – 45; R. Syme, *Lentulus and the origin of Moesia*, [in:] idem, Danubian Papers, Bucharest 1971, S. 4 – 72; idem, Lentulus on the Danube, [in:] idem, Roman Papers VI, Oxford 1991, S. 435 – 440; J. Oliver, *The establishment of Moesia as a seperate province*, CPh LXII 1967, S. 41 – 42; B.E. Thomasson, *Legatus. Beiträge zur römischen Verwaltungsgeschichte*, Stockholm 1991, S. 39 – 46.

[11] In der Terminologie von A. Stein „Befehlshaber": *o.c.*, S. 19 – 20, 23 – 24. Siehe Thomasson, *o.c.*, S. 43 – 44.

[12] L. Mrozewicz, *Legioniści mezyjscy w I wieku po Chrystusie* (Moesische Legionäre im 1. Jh. nach Chr.), Poznań 1995, S. 13 – 20 mit der Zusammenstellung der Literatur.

[13] D.M. Pippidi, *I Greci nell basso Danubio*, Roma 1971; B. Gerov, *Die Grenzen der römischen Provinz Thracia bis zur Gründung des Aurelianischen Dakien*, ANRW II 7.1 1979, S. 213.

[14] Tac. *An.* II 64; Danov, *o.c.*, S. 133

[15] Danov, *o.c.*, S. 145; J. Kolendo, *Aneksja Tracji za cesarza Klaudiusza* (Anschluß Thrakiens unter Kaiser Claudius), [in:] Studia Moesiaca, Poznań 1994, S. 91 (mit Quellenbelegen); französische Fassung: *Claude et l'annexion de la Thrace*, [in:] Claude de Lyon. Empereur romain. Actes du Colloque... Réunis et publiés par Y. Burnand, Y. Le Bohec, J.-P. Martin, Paris 1998, S. 324.

Völkern aus dem Norden (Dakern und Bastarnern) den Zugang zu Makedonien und Achaia verhinderten. Zugleich waren thrakische Stämme als kämpferisch unfolgsam angesehen. In der Tiberius' Zeit waren die Römer zwei Mal gezwungen, den Aufstand der Thraker (in den Jahren 21 und 26) niederzuwerfen[16]; der dritte — wahrscheinlich 46 ausgebrochen — hatte die Abschaffung des Königreiches der Thraker zur Folge[17]. Die Römer verzichteten jedoch keinesfalls — als das Königreich noch existierte — auf die unmittelbare Kontrolle über die Donau-Linie, die eine enorme strategische Bedeutung hatte. Der Streifen auf der Südseite des Flußes von der Grenze zu Moesien (von Dimum, heute Belene in Bulgarien) bis zum Schwarzen Meer, sog. ripa Thraciae, befand sich formell in den Grenzen Thrakiens, stand aber militärisch unter der Kontrolle des Statthalters von Moesien[18].

Es unterliegt keinem Zweifel, daß die Herrschaft des Kaisers Claudius (41 – 54)[19] einen Durchbruch in der Geschichte der Donauprovinzen bedeutet. Es ist vielleicht ein Zufall, vielleicht eine Folge der naturellen Entwicklung und nicht die bewußte Politik des Kaisers, die sich (manchen Forschern nach) auf keine originelle Idee stützte[20]. Aber gerade die 40er Jahre nach Chr. bedeuten

---

[16] Tac. *An.* II 38 – 39; IV 46 – 51.

[17] Danov, *o.c.*, S. 131 – 145.

[18] Stein, *Legaten*, S. 15; T. Sarnowski, *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnych wybrzeżach Morza Czarnego* [Das römische Heer in Niedermösien und an der Nordküste des Schwarzen Meeres], Warszawa 1988, S. 22 – 24; Gerov, *o.c.*, S. 213 – 216; Kolendo, *o.c.*, S. 93 [327].

[19] Über Claudius siehe: E. Groag, s.v. *Claudius* 256, RE III 1899, S. 2778 – 2836; V.M. Scramuzza, *The Emperor Claudius*, Cambridge Mass. 1940 [mechanischer Nachdruck Roma 1971]; A. Momigliano, *L'opera dell'imperatore Claudio*, Firenze 1932; B. Levick, *Claudius*, London 1990 (S. 163 – 186: „Claudius and the Provincials"); W. Eck, s.v. *Claudius* [III 1], Der Neue Pauly III 1997, S. 22 – 26; idem, *Die Bedeutung der claudischen Regierungszeit für die administrative Entwicklung des römischen Reiches*, [in:] V.M. Strocka (Hrsg.), Die Regierung des Kaisers Claudius (41 – 54 n. Chr.). Umbruch oder Episode?, Mainz 1994, S. 23 – 34; S. Demougin, *Claude et la société de son temps*, [in:] ibidem, S. 11 – 2 2; G. Walser, *Die Straßenbautätigkeit von Kaiser Claudius*, Historia XXIX 1980, S. 438 – 462; P. Grimal, *Les vertus de l'Empereur Claude*, [in:] Claude de Lyon [vgl. oben, Anm 15], S. 11 – 19; G.-Ch. Picard, *Claude rénovateur de l'Empire*, [in:] ibidem, S. 193 – 20.

[20] Vgl. e.g. Walser, *o.c.*, S. 462 („Claudius ist ein Mann der Tradition, der die Pläne seiner Vorgänger den Archiven entnahm, sie sorgfältig studierte und in Tat umsetzte. [...] Das Verdienst des Claudius ist [...] seine fähige Verwaltungsbürokratie nicht gehindert zu haben, die aus der Gründungszeit des Kaisertums stammenden Pläne auszuführen"), vgl. idem, *Summus Poeninus*, Stuttgart 1984, S. 42; Eck, *Bedeutung der claudischen Regierungszeit*, S. 31 („Claudius steht vielmehr in seinen Maßnamen deutlich in der Linie der Entwicklung, die die Administration des Reiches mit und seit Augustus genommen hat."). Šašel, *Dreigenerationen-Intervall*, [in:] idem, Opera selecta, Ljubljana 1992, S. 316 – 322: diesem Forscher nach das einverleibte Gebiet „reifte" für römische Strukturen während drei Generationen. Es ist nicht meine Absicht, Claudius zu beurteilen, aber es lohnt sich die Aufmerksamkeit darauf zu richten, daß seine Herrschaftszeit eine deutliche Veränderung der römischen Politik gegenüber den Provinzen bedeutet. Symptome dieser Veränderungen sind bereits zu Beginn des Prinzipats bemerkbar, aber erst die Aktivität Claudius' in diesem Bereich bedeutet einen sichtbaren Fortschritt. Als erster römischer Kaiser führte er eine wesentliche Anzahl der Vertreter der Provinzelite (aus Gallien) in den römischen Senat ein, was eine offene Kritik der Senatoren zu Folge hatte (Tac. *An.* XI 23 – 25; cf. CIL XIII 1668 = ILS 212). Auf seine Initiative ist eine Verleihung der römischen

eine ganz neue Etappe in der Gestaltung dieser Gebiete. Viele der damals ergriffenen Initiativen waren das sprichwörtliche Pünktchen über das, was seine Vorgänger getan haben.

Zum grundlegenden Problem, das die Forscher beschäftigt, ist die Frage der Provinzialisierung, d.h. der Verleihung an Raetien und Noricum des rechtlichen Status einer Provinz.

Beide diese Provinzen wurden dem Imperium in Folge des Feldzuges aus dem Jahre 15 vor Chr. einverleibt. Die unterworfenen Gebiete mußten natürlich irgendwie verwaltet werden. In der Regel wurde am Anfang Militärverwaltung eingerichtet — ein solcher Zustand konnte jedoch Jahrzehnte dauern.

Im Falle Raetiens verfügen wir über eine Reihe von Quellen, die uns erlauben, die Entwicklungsetappen des Verwaltungssystems zu verfolgen[21]: vom praefectus Raetis Vindolicis vallis Poeninae et levis armaturae[22], über procurator Caesaris Augusti in Vindalicis et Raetis et in valle Poenina[23], bis zum procur(ator) Augustor(um) et pro leg(ato) provinciai Raitiai et Vindelic(iai) et vallis Poenin(ai)[24]. In den ersten zwei Fällen eine Aufmerksamkeit zieht auf sich der ethnische Begriff (außer vallis Poenina) für den Ort der ausgeübten Funktionen ohne das Wort „provincia" zu benutzen. Es taucht erst in der dritten Inschrift auf, die auf die Herrschaftszeit von Claudius[25] datiert wird und be-

---

Staatsbürgerschaft an ganze Gruppen unter den Provinzbewohnern zurückzuführen, bisher wandte man das Prinzip viritim an (vgl. Alföldy, *Noricum,* S. 82; Eck, *Claudius* [III 1], S. 24; über die viritim-Verleihungen in der vorclaudischen Zeit siehe den klassischen Aufsatz von J. Šašel, *C. Iulius Vepo,* [in:] idem, Opera selecta, Ljubljana 1992, S. 31 – 43). Als erster Herrscher nach August nahm er einen umfangreichem Bau des Straßennetzes in den Provinzen in Angriff (Walser, *o.c.*; Scramuzza, *o.c.*, S. 160 – 165; Levick, *o.c.*, S. 167 – 177; Eck, *l.c.*), hatte auch große Verdienste in der Urbanisierung der Provinz, indem er zahlreiche Kolonien und Munizipien gründete (eine Zusammenstellung bei Mimigliano, *o.c.*, S. 120 – 124; vgl. auch die Überlegungen bei Demougin, *o.c.*), und leitete schließlich den entscheidenden Schritt bei der Ordnungstellung der eroberten Territorien ein, indem er vielen von ihnen den Rang einer Provinz verlieh. Vgl. auch Aufsätze von P. Grimal und G.-Ch. Picard [wie oben, Anm. 19].

[21] Letztens siehe Dietz, *o.c.*, S. 55 – 57; 69 – 78.

[22] CIL IX 3044 = ILS 2689 (Interpromium Paelignorum): ...[S]ex(to) Pedio Sex(ti) f(ilio) An(iensi tribu) Lusiano Hirruto ... pra[ef(ecto)] Raetis Vindolicis valli[s P]oeninae et levis armatur(ae) ...; E. Howald, E. Meyer, *Die römische Schweiz*, Zürich 1941, S. 200 Nr. 34; G. Winkler, *Die Statthalter der römischen Provinz Raetien unter dem Prinzipat,* Bayerische Vorgeschichtsblätter XXXVI 1971, S. 53; S. Demougin, *Prosopographie des chevaliers romains Julio-Claudiens*, Rome 1992, S. 198 – 199 Nr. 227; od 15 przed Chr. (Dietz, *o.c.*, S. 71).

[23] AE 1907, 189 = ILS 9007 (Superaequum Paelignorum): ... Q. Octavius L.f. C.n. T. pron. Ser(gia tribu) Sagitta ... procurat(or) Caesaris Aug(usti) in Vindalicis et Raetis et in valle Poenina...; Howald, Meyer, *o.c.*, S. 200 – 201 Nr. 35; Winkler, *o.c.*, S. 51; Demougin, *o.c.*, S. 242 – 244 Nr. 281; vom 16 nach Chr. (E. Ritterling, *Fasti des römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Wien 1932, S. 109; Dietz, *o.c.* S. 71).

[24] CIL V 3936 = ILS 1348 (Pagus Arusnatium): był nim Q. Caicilius Cisiacus Septicius Pica Caicilianus; Howald, Meyer, *o.c.*, S. 201 Nr 36; Ritterling, *o.c.*, S. 110; Winkler, *o.c.*, S. 53; Frei-Stolba, *o.c.*, S. 361; Dietz, *o.c.*, S. 69 – 73.

[25] Zur Datierung dieser Inschrift siehe Ritterling, *o.c.*, S. 110 („unter Claudius"); H. Chantraine, *Zu den neuen Fasten der raetischen Statthalter*, Bayerische Vorgeschichtsblätter XXXVIII

deutet, daß Raetien im administrativ-rechtlichen Sinne bereits existierte. In der Zeit der Amtsausübung durch Cisiacus Caecilianus wenigstens blieb Raetien — wie es seit dem Jahre 15 vor Chr. der Fall war, im territorialen Bund mit vallis Poenina.

Diese Inschrift (aus der Claudius-Zeit) lieferte eine Grundlage für die These, daß Raetien gerade in der Herrschaftszeit dieses Kaisers den Status einer Provinz verliehen wurde. In der Fachliteratur wird diese These als allgemeingültig und vorherrschend angesehen[26]; letztens werden jedoch immer häufiger Ansichten vorgebracht, die Claudius um diese Verdienste bringen. Ihre Vertreter sind überzeugt, daß es bereits Caligula, und vielleicht sogar Tiberius waren, die die Provinz Raetien gründeten. Als Hauptargument dient hier die Inschrift von Caecilius Cisiacus, in der er als procur(ator) Augustor(um), d.h. (wenigstens) von zwei Kaisern vorkommt. Da die Datierung der Inschrift auf die Herrschaftszeit von Claudius keine Zweifel hervorruft, der andere Kaiser kann nur Caligula gewesen sein[27].

Caecilianus war aber zugleich procurator „et vallis Poenin(ai)". Das bedeutet, daß noch in der Claudius-Zeit vallis Poenina gemeinsam mit Raetien eine Provinz bildete. Es fragt sich, wann zu ihrer Trennung und somit zur Gründung der Provinz Alpes Graiae et Poeninae gekommen war.

Vallis Poenina als Teil Raetiens wird das letzte Mal eben in der Inschrift von Caecilianus erwähnt. Noch vor 64 taucht zum ersten mal der Statthalter (procurator) per Poeninum Graiamve montem auf[28], ca. 90 hingegen ein procurator Alpium Graiarum[29]. Das berechtigt uns, wie es scheint, die These vorzubringen, daß es eben Claudius gewesen war, der die Trennung vallis Poenina von Raetien vollführte[30].

1973, S. 114; R. Frei-Stolba, *Die römische Schweiz*, ANRW II 5.1 1976, S. 361; Dietz, *o.c.*, S. 70.

[26] R. Heuberger, *Wann wurde Rätien Provinz?*, Klio XXXIV 1941, S. 29 – 292; F. Haug, s.v. Raetia, RE IA 1914, S. 48; Winkler, *o.c.*, S. 54; H.-J. Kellner, *Die Römer in Bayern*, München 1971, S. 33; idem, *Zur römischen Verwaltung in den Zentralalpen*, Bayerische Vorgeschichtsblätter XXXIX 1974, S. 92 – 104, bes. 97; B. Overbeck, *Raetien zur Prinzipatszeit*, ANRW II 5.2 1976, S. 684;

[27] Howald, Meyer, *o.c.*, S. 196, 317 (Tiberius), vgl. jedoch S. 197; H.G. Pflaum, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris 1950, S. 35; idem, s.v. *procurator*, RE XXIII 1957, S. 1247; A.A. Barret, *Caligula. The Corruption of Power*, London 1989, S. 224 (Caligula); J. Prieur, *Les regions alpestres sous le Haut-Empire romain*, ANRW II 5.2 1976, S. 652 („Sous Caligula ou Claude..."); Dietz, *o.c.*, S. 70 – 72 („unter Tiberius, spätestens wohl seit Caligula" — S. 71).

[28] Seneca, *Epistula ad Lucilium* 31, 9. Siehe Vorbehalte von H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut Empire romain*, Paris 1960, S. 70 – 73: L. Lucilius Iunior war nicht der Procurator der neuen Prowinz Alpes Graiae et Poeninae, sondern mußte hier einer seiner militia equestris nachgehen; vgl. Prieur, *o.c.*, S. 651: er akzeptiert auch die These von Pflaum, aber auf S. 653 kehrt er zu den „positions traditionneles (procuratele de Lucilius, fusion des Alpes Graies et des Alpes Penninae à partir de Claude...)" zurück. Ist die Überlieferung von Seneca kein Beweis dafür, daß bereits vor 64 roku die provincia Alpes Graiae et Poeninae vorhanden war?

[29] Kellner, *Zur römischen Verwaltung* , S. 101; vgl. Howald, Meyer, *o.c.*, S. 197.

[30] Howald, Meyer, *o.c.*, S. 196 – 197; Kellner, *wie oben,* S. 98; Frei-Stolba, *o.c.*, S. 362 – 364 bespricht die bisherigen Ansichten, ohne selbst dazu die Stellung zu nehmen; G. Walser,

Dafür spricht vor allem der Umstand, daß auf Claudius einschneidende Veränderungen im Leben der Bewohner von vallis Poenina zurückzuführen sind. Ihm muß vor allem der Bau der Straße über den Großen (Alpes Poeninae) und Kleinen (Alpes Graiae) Paß des St. Bernhard (in den Jahren 46 – 47) zugeschrieben werden. Vier Stämmen, die Vallis bewohnten, wurde die beschränkte römische Staatsbürgerschaft (ius Latii) verliehen. Sie bildeten eine civitas, und ihr administratives und Kultuszentrum wurde Forum Claudium Vallensium (früher Octodurus/um, heute Martigny). Die Hauptsiedlung der Ceutronen (Ceutrones, Alpes Graiae) bekam ebenfalls ius Latii und den Namen Forum Claudii Ceutronum Axima (Aix-en-Tarantaise) verliehen[31].

Parallell mit diesen Reformen wurde der Straßenbau vorangetrieben: der bereits erwähnten Straßen über beide Pässe des St. Bernhard[32] sowie der berühmten via Claudia Augusta, deren Bau bereits von seinem Vater Drusus[33] in Angriff genommen wurde. Sie verband Norditalien und die Adriaküste mit Raetien: mit Augusta Vindelicum (heute Augsburg) und der Donau. Die Bedeutung dieser Wege ist kaum zu überschätzen: sie verbanden die Alpengebiete mit der Oberdonau und mit Italien, aber auch mit den gallischen und germanischen Gebieten. Vielleicht sollte man dieses mit einem größeren strategischen Plan in Verbindung bringen, denn in die Claudius' Herrschaftszeit fällt der Ausbau der Grenzbefestigungen gerade auf der Donaulinie[34].

Es scheint, daß Cambodunum (heute Kempten), am Fluß Iller, der Sitz der Estionen[35], die wichtigste Stadt der Provinz Raetien im 1. Jh. gewesen war. Ihren rapiden Aufstieg verdankt sie dem Kaiser Claudius. Auf seine Zeit wird der rechteckige Straßennetzplan sowie die Errichtung (aus Stein) einer Reihe von wich-

---

Summus Poeninus, Stuttgart 1984, S. 20 – 21: Claudius (Autor reviediert seine frühere Haltung, in der er bemüht war, das Datum der Trennung Vallis von Ratien auf die spätere Zeit festzulegen: G. Walser, *Zur römischen Verwaltung der Vallis Poenina,* Museum Helveticum XXXI 1974, S. 169 – 178, besonders S. 172 Anm. 42); voller Zweifel Dietz, *o.c.*, S. 73: würde gern die Trennung Vallis als Folge des Bürgerkrieges nach Nerons Tod sehen, schließt jedoch auch das spätere Datum nicht aus und nimmt ernsthafte Argumente, die für Claudius sprechen, wahr.

[31] Howald, Meyer, *o.c.*, S. 196 – 197; Frei-Stolba, *o.c.*, S. 377 – 384; Walser, *Summus Poeninus*, S. 21 – 22; Dietz, *o.c.* S. 73.

[32] Walser, *Die Straßenbautätigkeit von Kaiser Claudius*, S. 454 – 455.

[33] CIL V 8002, 8003; Haug, *o.c.*, S. 50; Walser, *Die Straßenbautätigkeit von Kaiser Claudius,* S. 451 – 452; idem, *Summus Poeninus*, S. 41 – 42; H.E. Herzig, *Rzymskie kamienie milowe z Italii. Rozważania historyczne* [Römische Meilensteine aus Italien. Historische Betrachtungen], Poznań 1996, S. 20 – 23; Dietz, *o.c.*, S. 29; W. Czysz, *Das zivile Leben in der Provinz*, [in:] Die Römer in Bayern, Stuttgart 1995, S. 197; idem, *Römische Staatsstraße via Claudia Augusta*, [in:] La Venezia nell'area Padano-Danubiana, Padova 1990, S. 253 – 283 (non vidi).

[34] Haug, *o.c.*, S. 50; T. Fischer, *Der Ausbau der Donaugrenze unter Claudius*, [in:] Die Römer in Bayern, S. 74 – 78 (vgl. Karte auf der S.76); K. Dietz, T. Fischer, *Die Römer in Regensburg* 1996, S. 39 – 41.

[35] Strabon IV 6,7. Über Cambodunum siehe: W. Schleiermacher, *Cambodunum — eine Römerstadt in Allgäu*, Kempten 1972; W. Czysz, K. Dietz, *Cambodunum,* [in:] Die Römer in Bayern, S. 200 – 206; G. Weber, *Kempten*, [in:] ibidem, S. 463 – 468 (mit früherer Literatur); K. Dietz, s.v. *Cambodunum*, Der Neue Pauly II 1997, S. 953.

tigen Gebäuden datiert. In der Forschung wird immer stärker der Umstand betont, daß sich die berühmte Überlieferung von Tacitus[36] über „splendidissima colonia Raetiae" eben auf Cambodunum und nicht auf Augusta Vindelicum bezieht. Sollte es seine Bestätigung gefunden haben, so hätten wir mit einem Beweis für die Gründung der Kolonie (oder Munizipium) in Raetien, im Land der Estionen, höchstwahrscheinlich eben durch Claudius, zu tun. Dafür kann die Grabstele des Veteranen legio X Gemina, der in Aquincum gestorben war, sprechen. Seine Namen lauteten Tib(erius) Cla(udius) Satto, und sein Herkunfstort war Cambodunum[37]. Selbst die Tatsache, daß der Veteran eine derartige origo angibt (Inschrift aus der ersten Hälfte des 2. Jhs.) deutet daruf hin, daß wir es hier mit einer römischen Stadt (municipium bzw. colonia) zu tun haben; das praenomen und nomen gentile des Verstorbenen können auf den Kaiser Claudius hindeuten (aber auch auf Nero!), als denjenigen, der die civitas Romana dem Claudius Satto verliehen und das römische Cambodunum gegründet hatte[38].

Es sei noch auf eine andere Tatsache hingewiesen. Der erste uns bekannte romanisierte Vertreter der vorrömischen (keltischen) Elite aus Raetien trägt nämlich nomen gentile Claudius — Claudius Paternus Clementianus. Wahrscheinlich erhielt sein Vater die römische Staatsbürgerschaft von Claudius (wir können jedoch nicht Nero ausschließen); er selbst machte eine blendende Ritterlaufbahn durch. Er ist ein vorzügliches Beispiel für die Anpassung der Lokaleliten an die römische Ordnung, und zugleich ein Musterbeispiel für die Verleihung der römischen Staatsbürgerschaft an die Bewohner der Prowinz[39].

Beachten wir die Gründlichkeit der von Claudius in Raetien vorangetriebenen Veränderungen, so verwundert uns nicht, daß aus seiner Herrschaftszeit die älteste Inschrift (CIL V 5936, siehe oben) stammt, in der Raetien als Provinz genannt wird. Es ist faszinierend, auch wenn wir zugeben müssen, daß es Prämissen gibt, die uns erlauben, auch in seinen Vorgängern potentielle conditores provinciae Raetiae zu sehen.

Ähnlichen Problemen begegnen wir auch in Noricum. Das wichtigste betrifft selbstverständlich die Gründungszeit der Provinz. Allgemein wird angenommen, daß sie vom Kaiser Claudius[40] gegründet wurde. Eine entgegengesetzte Ansicht

---

[36] Tac. *Germ.* 41,1.

[37] CIL III 15162 (Aquincum): Tib(erio) Tiberi(i) f(ilio) / Cla(udio) Satto(ni) Ca/mboduno / vete(rano) leg(ionis) X G(eminae) / Ulpia Ursula / coniugi pient(issimo) / t(itulum) p(osuit); siehe Abbildung der Grabstele bei G. Weber, *o.c.*, S. 465.

[38] Siehe Polaschek, s.v. *Noricum*, RE XVII 1936, S. 996.

[39] Über Claudius Paternus Clementianus: Pflaum, *o.c.*, S. 354 – 358 Nr. 150 bis (61) mit Anführung aller Quellen; Dietz, *o.c.*, S. 73; idem, *Claudius Paternus Clementianus, ein vornehmer Ritter aus Rätien*, [in:] Die Römer in Schwaben, München 1985, S. 101 – 104; Czysz, Dietz, *Die römische Gesellschaft*, [in:] Die Römer in Bayern, S. 179.

[40] A. Betz, *Aus Österreichs römischer Vergangenheit*, Wien 1956, S. 12; E. Swoboda, *Carnuntum, seine Geschichte und seine Denkmäler*, Graz 1964, S. 30; G. Winkler, *Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft*, Wien 1969, S. 29; idem, *Noricum und Rom*, ANRW II 6 1977, S. 203; Dobesch, *Die Okkupation des Regnum Noricum*; Šašel

besagt, daß regnum Noricum gleich nach der Unterwerfung bzw. kurz danach die Struktur einer Provinz verliehen bekam und daß von einer Durchgangszeit keine Rede sein kann[41].

Es scheint jedoch ein rein akademischer Streit zu sein. Man sollte vielleicht eher voraussetzen, daß die Römer mehr elastisch gewesen seien[42]. Denn es muß irgendeine Verwaltungsform für eroberte und dem Imperium einverleibte Gebiete gegeben haben. Anfänglich war es sicherlich eine Militärverwaltung, und erst in Folge einer sichtbaren Entwicklung wurde das Verwalten in zivile Hände gelegt. Von der Unterwerfung und der danach erfolgten Einverleibung bis zur Entstehung der zivilen Verwaltung, d.h. der Provinz im eigentlichen Sinne des Wortes muß oft viel Zeit vergangen sein. Das kann bei der Einführung der römischen Ordnung als „langsame Durchdringung auf politischer und kultureller Ebene"[43] bezeichnet werden.

In der Forschung wurde auch eine interessante Hypothese vorgelegt[44], daß die wirkliche Provinzialisierung des eingegliederten Gebietes erst durch die Städtegründung, besonders der Munizipien, bezeugt wird. Einerseits war es ein Beleg für die Entstehung einer bereits derartig starken Gesellschaft, daß sie die verwalterische Last auf sich nehmen konnte, und andererseits ist es allgemein

---

Kos, *o.c.*, S. 40; H. Friesinger, F. Krinzinger (Hrsg.), *Der römische Limes in Österreich*, Wien 1997, S. 28; vgl. Oben zitierte Ansicht von Kneißl, der, indem er die Gründung der Provinz unter Claudius voraussetzt, zugleich annimmt, daß es bis zu diesem Zeitpunkt ein vasalles regnum Noricum existierte (es hat also keine Eroberung stattgefunden).

[41] Alföldy, *Noricum*, S. 52 – 66, vgl. S. 64: „...not exclude the possibility that a normal provincial administration with a presidial procurator was in fact installed in Noricum before Claudius — if not immediately after annexation, at least under Tiberius or Caligula..."; idem, *Die regionale Gliederung in der römischen Provinz Noricum*, S. 38: „meines Erachtens 15 v. Chr. und keinesfalls erst unter Claudius". Siehe auch E. Weber, *Noricum und die* Verleihung des Provinzialstatuts, [in:] Recht und Geschichte. Festschrift Hermann Baltl zum 70. Geburtstag, hrsg. von H. Valentinitsch, Graz 1988, S. 611 – 617; H.G. Pflaum, s.v. *procurator*, RE XXIII 1957, S. 1247; idem, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris 1950, S. 21, 35 schlug Caligula vor: seine Konzeption war Folge eines Versuchs, die Prokuratel von A. Trebonius auf die Zeit von Caligula zu datieren (CIL III 4810 = ILS 4864 = R. Egger, *Der Ulrichsberg. Ein heiliger Berg Kärntens*, Carinthia CXL 1950, S. 47 – 48 = Winkler, Reichsbeamten von Noricum, S. 38 = AE 1968, 410: Noreiae Isidi [et Casuontano] / A(ulus) Trebonianus [.. f(ilius) Garutianus?] / proc(urator) [Aug(usti) prov(inciae) Noricae], cf. AE 1936, 83. H.G. Pflaum nahm diese Zeit an „vu l'absence de cognomen" (*Procurateurs*, S. 35; cf. AE 1936, 83), siehe aber Egger, *o.c.*, S. 48; Korrektur von Pflaum, *Carrières*, S. 1060 („fin du Ier s."), S. 1106; Supplément, Paris 1982, S. 121 — datiert A. Trebonius [Gratianus] „entre 71 et 96"; siehe auch AE 1968, 410: „if faut abandonner l'idée qu'il s'agit du premier ou l'un des premiers gouverneurs du Norique". Die These von Pflaum, von ihrem Begründer selbst aufgegeben, wird unberechtigt von Barrett, *o.c.*, S. 224 weiter aufrechterhalten und nach ihm in verschiedenen Veröffentlichungen wiederholt (e.g. Šašel Kos, *o.c.*, S. 40). Auch G. Alföldy ließ die Korrektur von Pflaum aus dem Jahre 1961 unbeachtet (*Carrières*, S. 1060), siehe Noricum, S. 302 Anm. 9: „According to Pflaum, RE XXXIII 1247, Noricum was already a procuratorial province under Caligula". Zu A. Trebonius siehe auch Winkler, *Noricum und Rom*, ANRW II 6 1977, S. 204 – 205;

[42] Dobesch, *Die Okkupation des Regnum Noricum*, S. 308 – 315.

[43] *Ibidem*, S. 313.

[44] Šašel, *Dreigenerationen-Intervall*, S. 316 – 318; Šašel Kos, *o.c.*, S. 40 („The founding of towns and creation of provinces went hand in hand").

bekannt, daß sich die Verwaltung der römischen Provinzen auf die städtische (munizipale) Selbstverwaltung stützte. Die Existenz einer „normalen" Provinz ohne autonome Städte war nicht möglich.

Claudius' Herrschaft bedeutete für Noricum in dieser Hinsicht einen wirklichen Durchbruch. Aus der Überlieferung Plinius des Älteren wissen wir, daß der Kaiser die Staatsbürgerrechte (ius Latii[45]) fünf autochtonen Gemeinden in Noricum verliehen hat: es waren Virunum, Celeia, Teurnia, Aguntum, Iuvavum[46]. Das bedeutete einen enormen Ansporn für Entwicklung Noricums: Claudius leitete die Urbanisierung der Provinz ein[47]. Damit war auch das Verlassen der Stadt auf dem Magdalensberg und die Gründung auf der Ebene von Zollfeld einer neuen Provinzhauptstadt — Virunum — verbunden[48]. Jedes der Munizipien bekam ein weites Territorium zugewiesen[49]. Obwohl uns aus der Claudius-Zeit nur ein Meilenstein[50] aus Noricum bekannt ist, der in der Gegend von Virunum gefunden wurde, so erfaßte dieser Kaiser mit seinem Straßenbauprogramm ohne Zweifel wenigstens auch das südliche Noricum. Die berühmte via Claudia Augusta, die von Altinum über den Brennerpaß nach Raetien verlief, berührte auch den süd-westlichen Teil der Provinz[51].

Ein Novum bedeutete die Politik, die römische Staatsbürgerschaft zu verleihen. Diese Praxis nahm eine bisher unbekannte Maße an, was mit der Entstehung der Städte mit dem Rang eines Munizipiums im Zusammenhang stand. Die bisher vorherrschende Regel ad personam wurde zu Gunsten einer Gruppenverleihung aufgegeben[52]. Der Familienname Claudius, der von der heimischen Bevölkerung getragen wurde, kann zu den häufigsten in Noricum gezählt werden[53].

---

[45] E. Weber, *o.c.*, S. 617.

[46] Plinius, *NH* III 146: „oppida eorum [i.e. Noricorum] Virunum, Celeia, Teurnia, Aguntum, Iuvavum, omnia Claudia".

[47] Polaschek, *o.c.*, S. 996; Alföldy, *Noricum*, S. 81 – 96; Šašel Kos, *o.c.*

[48] Alföldy, *Noricum* , S. 87 – 89; H. Vetters, *Virunum*, ANRW II 6 1977, S. 302 – 354; über Magdalensberg siehe Alföldy, *Noricum*, S. 70 – 74; G. Piccottini, *Die Stadt auf dem Magdalensberg — ein spätkeltisches und frührömisches Zentrum im südlichen Noricum*, ANRW II 6 1977, S. 263 – 301 (mit früherer Literatur).

[49] Polaschek, *o.c.*, S. 999; Alföldy, *Noricum*, S. 96 – 101; idem, *Patrimonium Regni Norici. Ein Beitrag zur Territorialgeschichte der römischen Provinz Noricum*, Bonner Jahrbücher CLXX 1970, S. 163 – 177; idem, *Die regionale Gliederung in der römischen Provinz Noricum*, S. 37 – 55; vgl. Vetters, *o.c.* S. 305 – 311.

[50] CIL III 5709 (Zollfeld am Herzogsstuhl): Tib. Claudiu[s] / Caesar A[u]g [- - -]; H. Deringer, *Die römischen Meilensteine der Provinz Noricum*, Carinthia CXLIII 1953, S. 738 und 747; Alföldy, *Noricum*, S. 103; Walser, *Die Straßenbautätigkeit von Kaiser Claudius*, berücksichtigt ihn nicht.

[51] Alföldy, *Noricum*, S. 103.

[52] Alföldy, *Noricum,* S. 81 – 87; idem, *Die Personennamen in der römischen Provinz Noricum*, [in:] L'Onomastique Latine, Paris 1977, S. 265.

[53] Alföldy, *Personennamen Noricum*, S. 256: „60 Belege (vor allem in Virunum, Celeia, Solva und in der Umgebung dieser Städte, im oberen Murtal und in Nordwestnoricum)", was bedeutet, daß nomen gentile „Claudius" frequentativden dritten Platz nach Iulii (222) i Aurelii (146) belegte; Šašel Kos, *o.c.*, S. 41.

Die Errichtung der lokalen Selbstverwaltung (Municipien) und Übertragung wesentlicher administrativer Befugnisse bedeutete eine Demilitarisierung Noricums[54], und de facto seine Provinzialisierung. Vielleicht ist es ein reiner Zufall, eine Schicksalsfügung, aber gerade zu diesem Zeitpunkt erscheint in den Quellen der erste zivile Statthalter der Prowinz, C. Baebius Atticus[55].

Pannonien in der Politik von Claudius dient vor allem als Beispiel für seine Bestrebungen, die Donaugrenze zu festigen. Er war sicherlich nicht derjenige Kaiser, der die Gebiete zwischen Drau und Donau[56] dem Kaiserreich einverleibt hat; dieses muß bereits unter Augustus[57] erfolgt haben. Unter Claudius wurde jedoch das Verteidigungssystem auf der Donaugrenze[58] wesentlich ausgebaut und in seinem Rahmen auch ein (neues?) Legionslager Carnuntum gebaut[59]. Das ist völlig verständlich, wenn wir annehmen, daß die Politik von Claudius in den Donauprovinzen ein komplexes Herangehen an das ganze Gebiet voraussetzte und zugleich den Charakter einer bereits im voraus ausgearbeiteten Konzeption hatte[60].

Damit sollte auch die von Claudius vorangetriebene Deduktion colonia Savaria in Verbindung gebracht werden, der einzigen Stadt, die er in Pannonien gründete[61]. Es wurden darin die Veteranen der legio XV Apollinaris angesiedelt[62].

---

[54] Alföldy, *Noricum*, S. 104.

[55] CIL V 1838 = ILS 1349 = Winkler, *Reichsbeamten von Noricum*, S. 33 Nr. 1 (Iulium Carnicum): C. Baebio P.f. Cla(udia tribu) / Attico / Iivir(o) i(ure) [d(icundo)] primopil(o) / leg(ionis) V Macedonic(ae) praef(ecto) / c[i]vitatium Moesiae et / Treballia[e pra]ef(ecto) [ci]vitat(ium) / in Alpib(us) maritumis t[r(ibuno)] mil(itum) coh(ortis) / VIII pr(aetoriae) primopil(o) iter(um) procurator(i) / Ti(berii) Claudi(i) Caesaris Aug(usti) Germanici / in Norico / civitas / Saevatum et Laiancorum; cf. CIL V 1839. L. Mrozewicz, *Przedstawiciele ordo equester działający na terenie Mezji (do roku 86)* [Die Vertreter des ordo equester in Mösien bis 86 n. Chr.], [in:] Studia Moesiaca, Poznań 1994, S. 51 (mit Zusammenstellung der früherer Literatur).

[56] J. Fitz, *Die Eroberung Pannoniens*, ANRW II 6 1977 S. 543 – 556; vgl. E. Tóth, *Protulique fines Illyrici*, Arheološki Vestnik XXVIII 1977, S. 278 ff.

[57] A. Mócsy, s.v. *Pannonia*, RE Suppl. IX 1962, S. 537 – 548; idem, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston 1974, S. 31 – 52; idem, *Zur frühesten Besatzungsperiode in Pannonien*, [in:] idem, Pannonien und das römische Heer. Ausgewählte Aufsätze (Mavors VII), Stuttgart 1992, S. 53 – 58 [AArchHung XXIII 1971, S. 41 – 46]; Polemik mit der These von J. Fitz: A. Mócsy, *Der pannonische Limes: Probleme der neueren Forschung*, [in:] Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies, Oxford 1980, S. 627 – 629; vgl. Dobesch, *Die Okkupation des Regnum Noricum durch Rom*, S. 311.

[58] Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, S. 48 – 51; D. Gabler, *The structure of the Pannonian frontier on the Danube and its development in the Antonine period — some problems*, [in:] Roman Frontier Studies 1979, S. 637 – 638 (mit der Karte: „Claudian forts on the Danube in Pannonia").

[59] Mócsy, *Probleme der neueren Forschung*, S. 628; A. Mócsy, D. Gabler, *Alte und neue Probleme am Limes von Pannonien*, [in:] Studien zu den Militärgrenzen Roms III, Stuttgart 1986, S. 369 (mit weiterer Literatur); H. Friesner, F. Krinzinger, *Der römische Limes in Österreich*, Wien 1997, S. 258.

[60] Vgl. Dobesch, *Okkupation des Regnum Noricum durch Rom*, S. 31.

[61] Plinius *NH* III 146: „colonia Divi Claudii Savaria";

[62] Über Savaria siehe A. Mócsy, T. Szentléleky (Hrsg.), *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*, Amsterdam 1971, S. 19 – 29; K. Póczy, *Städte in Pannonien*, Budapest 1976, S. 12 – 24; Šašel Kos, *o.c.*, S. 37 – 38.

Revolutionäre Wandlungen erfolgten an der Niederdonau. Sie beruhten darin, daß das bisherige Vasallenkönigreich Thrakien aufgelöst und das Gebiet der Provinz Moesia um einen schmalen Streifen längs der Donau von Dimum (heute Belene) bis zur Mündung des Flußes (ripa Thraciae) erweitert wurde[63]. Auf diese Weise war unter die Kontrolle des Statthalters von Moesien dieser äußerst wichtige Grenzabschnitt gefallen.

Die Situation auf dem Balkan war ohne Zweifel reif für radikale Lösungen. Umso mehr, als der nord-westliche Teil der Halbinsel (d.h. das Thrakische Königreich samt der Donau-Mündung) eine Schlüsselrolle in der Sicherung der römischen Herrschaft am westlichen und nördlichen Teil der Schwarzmeerküste hatte[64]. Im Jahre 44 war es aber in Thrakien zum Staatsstreich gekommen: die Königin Pythodoris II. ließ ihren Ehemann Rhoemetalces III. umbringen. Dieser Streich hatte eindeutig einen politischen Hintergrund und führte zum großen antirömischen Aufstand. Seine Niederwerfung verwandelte sich in einen regulären Krieg, die in den Quellen als bellum Thracicum bezeichnet wird[65]. Als Folge dieses Krieges haben die Römer — wahrscheinlich im Jahre 46 — das Thrakische Königreich aufgelöst[66]. Südlich vom Haemus-Gebirge wurde die Provinz Thracia gegründet, und ripa Thraciae, wie bereits erwähnt, wurde Moesia angeschlossen. Dadurch wurde eine direkte Verbindung zur Schwarzmeerküste geschaffen.

Die radikale Haltung Roms war bitternotwendig, denn sie entschied über das Sein oder Nichtsein der Römer in dieser Region. Denn an der Nordküste des Schwarzen Meeres im Königreich Bosphorus wurden in der Person des Königs Mithridates VIII. antirömische Stimmungen laut. Das veranlaßte Claudius zum militärischen Eingreifen[67]. Es ist verständlich, daß von grundlegender Bedeutung die Sicherung des Hinterlandes war, d.h. der westlichen Schwarzmeerküste und der Donaumündung.

Auf den Umfang der Konzeption von Claudius weist der Umstand hin, daß er noch eine wichtige Entscheidung getroffen hat: der gemeinsame Block der Provinzen Moesien — Achaia — Makedonien wurde aufgelöst[68]; Moesien wurde eine völlig selbständige Provinz, die vom kaiserlichen Statthalter im Rang eines Konsuls verwaltet wurde[69]. Auf diese Weise wurde den Gebieten südlich

---

[63] Sarnowski, *Wojsko rzymskie* [Das römische Heer], S. 27 (mit Literatur).

[64] Siehe dazu Mrozewicz, *Strategiczne przesłanki utworzenia rzymskiej prowincji Mezji Dolnej* [Qua de causa ripa Thraciae Moesia inferior facta sit?], Meander XXX 1975, S. 281 – 291; Sarnowski, *o.c.*, S. 15 – 38; idem, *Das römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres,* Archeologia XXXVIII 1988, S. 61 – 70.

[65] Tac. *An.* XII 63.

[66] Verlauf der Ereignisse, Quellenanalyse: Kolendo, *o.c.*; Danov, *o.c.*, S. 141 – 147.

[67] Gajdukievič, *o.c.*, S. 341 – 344; Sarnowski, *Das römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres*, S. 61 – 70.

[68] Stein, *Legaten*, S. 24 – 25.

[69] Achaia und Makedonien wurden erneut der Senatsverwaltung unterstellt: Suet. *Claud.* 25.3: „Achaiam et Macedoniam, quas Tiberius ad curam suam transtulerat, senatui reddidit".

der Niederdonau eine Organisationsstruktur verliehen, die mit kleinen Veränderungen (die wichtigste war die Teilung Moesiens in Moesia Superior und Moesia Inferior im Jahre 86) bis zum Ausgang des 3. Jhs. gedauert hat.

Das erforderte auch die Stärkung der Garnison der Provinz Moesien. Wahrscheinlich bereits ca. 45 war nach Moesien legio VIII Augusta gekommen, die auf diese Weise die Zahl der dort stationierten Legionen auf drei erhöht hat[70]. Zu ihrem Stationierungsort wurde Novae[71], was bedeutete, daß die festen römischen Militärstützpunkte auf der Donau nach Osten verschoben wurden[72]. Spuren einer regen Befestigungstätigkeit, die man auf Claudius' bzw. Neros Zeit datieren kann, wurden auch im westlichen Teil der Provinz festgestellt[73].

Zu den Claudius' Aktivitäten in Thrakien gehört auch eine Koloniegründung römischer Veteranen in Apri[74], was man als unbestrittene und zugleich gezielte Festigung des römischen Elements in der neuen Provinz betrachten sollte.

Die Politik von Claudius gegenüber den nördlich von der Donau seßhaften Völkern kann mit Hilfe von nur zwei Beispielen verfolgt werden — sie geben aber dafür eine entsprechende Einsicht in die Grundlinien der claudischen Politik.

Das erste Beispiel betrifft das von Tacitus beschriebene regnum Vannianum, das im Jahre 19 n. Chr. nach Maroboduus' Fall entstanden war[75]. Wie bekannt, haben die Römer damals ihrem Verbündeten, der mit der Niederlage konfrontiert war, völlig tatenlos zugesehen und zwangen dann den Germanen Vannius aus dem Stamm der Quaden als König auf[76]. Man kann annehmen, daß die ganze Situation von den Römern herbeigeführt wurde und als Folge der politischen Intrige zu deuten ist. Der neue germanische Herrscher wurde amicus Caesaris und sicherte seinen Machthabern aus Rom 30 Jahre Frieden an der Mitteldonau. Diese Zeit reichte jedoch aus, ähnlich wie früher bei Maroboduus, um das regnum Vannianum zu einem ernstzunehmenden politischen Faktor zu machen. Vannius konnte seiner Macht die Mehrheit der benachbarten Stämme unterwerfen, wahrscheinlich schloß einen Bund mit sarmatischen Jazygen, die in der Überlieferung von Tacitus zum ersten Mal zwischen Donau und Theiss erscheinen. Ein starker Staat an der Donaugrenze, relativ nicht weit von Italien entfernt,

---

[70] Laut des Berichts von Tacitus *An.* IV 5 waren in der Herrschaftszeit von Tiberius in Moesien zwei Legionen stationiert: „ripamque Danuvii legionum duae in Pannoniam, duae in Moesia attinebant". Es waren Legionen IV Scythica i V Macedonica. Die letztere war in Oescus stationiert, der Standort der anderen ist unbekannt: siehe Mrozewicz, *Legioniści mezyjscy* (Moesische Legionäre) S. 13 – 20 mit Zusammenstellung der bisherigen Literatur.

[71] Das wird von der Inschrift AE 1914, 93 = AE 1919,79 = B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, Serdicae 1989, Nr. 300 bestätigt; siehe Mrozewicz, *Legioniści mezyjscy*, S. 18, 111.

[72] Sarnowski, *Wojsko rzymskie*, S. 26: „...wenigstens bis Jantra-Mündung".

[73] *Ibidem*, S. 26 – 27 (mit entsprechender Literatur).

[74] Plin. *NH* IV 47; W. Eck, *Die claudische Kolonie Apri in Thrakien*, ZPE XVI 1975, S. 298; Sarnowski, *Wojsko rzymskie*, S. 30; Kolendo, *o.c.*, S. 330;

[75] Tac. *An.* II 63; XII 29 – 30; vgl. Plin. *NH* IV 81; Klose, *o.c.*, S. 95 – 103; *Der Kleine Pauly* V, S. 1125 (R. Hanslik); L.F. Pitts, *Relations between Rome and the German 'kings' in the Middle Danube in the first to fourth centuries A.D.*, JRS LXXIX 1989, S. 47 – 48.

[76] Tac. *An.* II 63: „dato rege Vannio gentis Quadorum".

war auf keinen Fall für Rom eine günstige Erscheinung. Die Situation wiederholte sich also wie im Szenario aus dem Jahre 19: vergeblich flehte Vannius den Claudius um Hilfe an, als er von Hermunduren (Verbündeten der Römer!) in der Koalition mit anderen Stämmen angegriffen wurde. Der letztere beschränkte sich lediglich darauf, seine Armee unmittelbar an die Donaulinie zu verschieben und Vannius und seinen Verbündeten Asylrecht gewähren zu lassen. Regnum Vannianum zerfiel in zwei getrennte Staaten, an deren Spitze zwei Neffen von Vannius, Vangio und Sido[77] eingesetzt wurden. Es unterliegt keinem Zweifel, daß auch diese Situation von den Römern absichtlich herbeigeführt wurde und ist als Folge ihrer politischen Intrige anzusehen. Amicus Caesaris (*vel* populi Romani) wartete vergeblich auf Hilfe seines Verbündeten. Claudius konnte sich aber auf diese Weise Frieden an der Mitteldonau für die nächsten dreißig Jahre sichern.

Eine ganz andere Haltung bezog der Kaiser angesichts der Ereignisse im Norden der Schwarzmeerküste. Noch unter Caligula war es im Bosporanischen Königreich zu einem Staatsstreich gekommen[78]: die Macht am Bosporus konnte Mithridates VIII. an sich reißen. Er setzte sich eine völlige Souverenität zum Ziel; der Machtwechsel in Rom verstärkte seine diesbezüglichen Bemühungen. Es ist durchaus denkbar, daß einen Einfluß darauf auch Roms Engagement in die Unterwerfung Britanniens hatte — damit war die Hoffnung verbunden, die Römer würden keine Zeit finden, sich mit so entfernten Randgebieten zu befassen. Es ist nicht auszuschließen, daß der Staatsstreich in Thrakien (Mord an Rhoemetalces III., Sieg der antirömischen Partei) im Jahre 44 bei stiller Unterstützung von Mithridates stattgefunden hat. Das würde wohl die heftige Reaktion und ein entschiedenes Eingreifen Claudius berechtigen. Spätestens im Jahre 45 war auf Krim eine Expedition unter Befehl von A. Didius Gallus aufgebrochen: der Usurpator wurde in die Flucht geschlagen, und auf dem Thron sein prorömisch gesinnter Bruder Kotys eingesetzt. Dieses bellum Mithridaticum[79] konnte erst im Jahre 49 beendet werden. Mithridates mußte das Schicksal anderer „ungehorchsamer" Monarchen teilen, d.h. er wurde in das Innere des römischen Staates deportiert[80].

Vom Standpunkt römischer Interessen war die Haltung von Claudius völlig berechtigt. Das entstandene Problem konnte lediglich mit Hilfe militärischer Mittel gelöst werden. Die Nordküste des Schwarzen Meeres war ein allzu wichtiges Gebiet, denn es sicherte sowohl die Kontrolle über das ganze Meer als auch die Verbindung auf dem Landesweg mit Kleinasien und Syrien. In strategischer Hinsicht war das ein äußerst wichtiger Verkehrsweg.

---

[77] Tac. *An.* XII 30,2: „regnum Vangio ac Sido inter se partivere".

[78] Verlauf der Ereignisse: Gajdukievič, *o.c.* S. 339 – 344; vgl. Sarnowski, *Das römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres*, S. 61 – 66.

[79] ILS 9197 (Terracina); bei Tacitus bellum Bosporanum: *An.* XII 63.

[80] Tac. *An.* XII 21.

Zugleich scheinen die Ereignisse auf dem Balkan (d.h. Abschaffung des Thrakischen Königreiches, Auflösung des großen Provinzblocks Moesien — Achaia — Makedonien sowie Erweiterung Moesiens Grenzen um ripa Thraciae) und im Norden der Schwarzmeerküste ein logisches Ganzes zu bilden. Sie verdeutlichen, daß die Römer (= Claudius) gar nichts dem Zufall überließen, sondern daß sie eine detailliert ausgearbeitete Konzeption hatten, wie die politischen Verhältnisse in diesem Teil der von ihnen unterworfenen Welt gestaltet werden müssen.

Schlußfolgerungen

Wie ich bereits früher unterstrichen habe, bedeuten die Jahre der Machtausübung durch Claudius (41 – 54) einen Umbruch in der Geschichte der Donaugebiete. Es ist ein derartig deutlicher Umbruch, daß es schwierig wäre zu behaupten, er wäre bloß ein Zufall oder eine Schicksalsfügung gewesen. Es scheint, daß Claudius und seine Umgebung eine sorgfältig durchdachte und klare Konzeption hatten, wie man die Situation an der Donau in Griff bekommen sollte. Das Hauptziel war es, diese Gebiete dem Imperium Romanum einzuverleiben. Diese Bemühungen kann man an folgenden Maßnahmen erkennen:

1. Regelung des rechtlichen Status eines Teiles der Provinzen, d.h. Übertragung der Verwaltung in zivile Hände (Raetien, Noricum, Loslösung vallis Poenina von Raetien, warscheinlich Gründung der Provinz Alpes Graiae et Poeninae);
2. Der ganze Lauf der Donau wurde der römischen Verwaltung unterstellt (ripa Thraciae wurde Teil der Provinz Moesien);
3. Abschaffung des letzten Vasallenstaates südlich der Donau (Thrakisches Königreich) und seine Umwandlung in Provinz (provincia Thracia);
4. Auflösung des Blocks von Provinzen Moesien — Achaia — Makedonien; Moesien wurde selbständige Konsularprovinz;
5. Einleitung der Urbanisierungspolitik: Gründung von Kolonien (Savaria in Panonnien, Apri in Thrakien) sowie Munizipien (vielleicht Cambodunum in Raetien, Aguntum, Teurnia, Virunum, Celeia und Iuvavum in Noricum);
6. Verleihung der römischen Staatsbürgerschaft (ius Latii) gruppenweise an die Bewohner der Provinz (besonders in Raetien und Noricum);
7. Eine deutliche Verstärkung der Verteidigungskapazitäten auf der Donaulinie: eine rege und intensive Tätigkeit bei der Errichtung von Befestigungen (z.B. Legionsfestungen in Carnuntum und Novae), Verlegung mancher Militäreinheiten unmittelbar an die Grenze;
8. Ein intensiver Ausbau vom Straßennetz im westlichen Teil des behandelten Gebietes;

9. Eine konsequente Politik in Bezug auf Nachbarvölker, die darin beruht, daß man den Einsatz des Militärs zu vermeiden versuchte (regnum Vannianum), um statt dessen diplomatische Mitteln auszunutzen; zugleich war man aber bestrebt, einen verstärkten Militärdruck auszuüben, wenn es einfach als notwendig erschien (regnum Bosporanum). All diese Maßnahmen ließen sich von der Idee leiten, daß der römische *status quo* und die römische Autorität gewahrt bleiben müssen.

Die hier angeführten Veränderungen verliehen den Donaugebieten jene administrative Form, die in groben Zügen bis zu den Reformen von Diokletian gegen Ende des 3. Jhs. aufrechterhalten werden konnte. Die Aktivitäten von Claudius hingegen im Bereich der Urbanisierung und Erweiterung der römischen Staatsbürgerschaft bestimmten eindeutig die Politik der Behörden gegenüber den Provinzen, die dann von seinen Nachfolgern nachgeahmt wurde: Politik, die sich eine volle Integration im Rahmen des Imperiums zum Ziel setzte.

Es sei hier an die These von Gerhard Dobesch, dem Wiener Forscher, zu erinnern, die die Gebiete an der Ober- und Mitteldonau betrifft. Seiner Ansicht nach Claudius eben hatte grundlegende Verdienste bei ihrer Erschließung und Entwicklung gehabt. Es scheint, daß sich diese Ansicht auf den ganzen Lauf des Flusses beziehen kann[81].

Poznań

---

[81] D o b e s c h, *Die Okkupation des regnum Noricum durch Rom*, S. 313: „Für Raetien, das regnum Noricum und Nordpannonien zeigte sich (...) Gleichartigkeit dieses Raumes (...). Denn offenbar erfolgte hier nun überall unter Claudius die Erschließung. Ein bedeutender Raum, von den Donauquellen und vom Bodensee bis Budapest, wurde nun systematisch organisiert, verkehrstechnisch, verwaltungstechnisch und militärisch (militärische Lager an der Donau). Provinzialstatut wurde verliehen, die Südzone dieses Bereiches auch schon ausgiebig mit römischen Städten bestückt."

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

„EXTERNAE GENTES" UND „REGNA INTRA FINES" IM NORDGRENZENBEREICH DES IMPERIUM ROMANUM VOM 1. BIS ZUM 3. JAHRHUNDERT: EINE KRITIK DER KLIENTELRANDSTAATEN-THEORIE

Von

PETER KEHNE

Im Kontext römischer 'Internationalverhältnisse' wurde 'Klientel' schon lange sinnvoll angewendet, um für die Republik individuelle Patronatsbeziehungen entweder im internen 'Internationalbereich' des Imperium Romanum, also zwischen Angehörigen der römischen Oberschicht und einem reichsangehörigen Personalverband (*polis*, *civitas*), oder im auswärtigen Bereich zu einem souveränen Königreich (*regnum*) zu bezeichnen[1]. Problematisch ist die Verwendung der Kategorie 'Klientel' jedoch, wenn im Kontext auswärtiger Internationalverhältnisse allein das völkerrechtlich nicht präzisierbare Faktum politischer Unterordnung betont werden soll. Das gilt erst recht für außenpolitische Verhältnisse Roms in der Kaiserzeit, wobei 'Klientel' vollends etliche, ihrem eigentlichen Wesen sogar konträre Verzerrungen oder eine fast vollständige Sinnentleerung erfährt.

Eine Ursache dafür ist, daß die Altertumswissenschaft Internationalverhältnisse Roms mit hegemonialem Charakter nie verbindlich definierte. Hinderlich waren die mit der Übertragung innergesellschaftlicher *clientela* auf zwischenstaatliche Bereiche einhergehenden Modifikationsprobleme, ein willkürliches Vorverständ-

---

[1] Neben P.C. Sands, *The client princes of the Roman Empire under the Republic*, Cambridge 1908 und E. Badian, *Foreign Clientelae (264 – 70 B.C.)*, Oxford 1958, siehe D. Braund, *Rome and the friendly king. The character of client kingship*, London – Canberra 1984. Ferner J.W. Rich, *Patronage and interstate relations in the Roman republic*, [in:] A. Wallace-Hadrill (Ed.), Patronage in ancient society, London – New York 1990, S. 117 – 135 und D. Braund, *Function and dysfunction: personal patronage in Roman imperialism*, *ibidem* S. 137 – 152, zur „leading role in ... the creation, retention, administration and expansion of Rome's empire" (*ibidem*, S. 137). *Clientela* in 'auswärtigen' Verhältnissen bezeichnet Wallace-Hadrill (*ibidem*, S. 76) „as a technique of integration and control". Den folgenden Ausführungen liegen Gedanken im Schlußkapitel meiner Dissertation (siehe unten, Anm. 12) zugrunde. Danken möchte ich den Kolleginnen und Kollegen für Anregung und Kritik im Anschluß an Vorträge in Hamburg und Poznań.

nis der eigentlich erst zu analysierenden Verhältnisse und der schon in der Antike selbst unpräzise Terminologiegebrauch. Erschwerend kam hinzu, daß die primär soziale Institution 'Klientel' nach ersten Versuchen einer primär althistorisch orientierten Typenbildung durch Numa D. Fustel de Coulanges[2] gefolgt von Anton v. Premerstein[3] und Matthias Gelzer[4] mittels theoretischer Ansätze seit den 60er Jahren eine die antiken Wesenselemente verfremdende Abstrahierung erfuhr, als komparatistische Forschungsrichtungen der Anthropologie, Soziologie und Politologie 'Klientel' für sich als systematische Möglichkeit zum Verständnis von „interpersonal exchange" entdeckten[5]. Diese theoretische Betrachtung von Funktionsweisen in komplex oder einfach strukturierten Gesellschaften verstellt den althistorischen Zugang zu antiken Phänomenen[6]. Denn *clientela* war für die römische Gesellschaft kein anorganisches Erklärungsmodell[7], sondern tagtägliche Lebenspraxis, „applied to a wide range of bonds between men of unequal status"[8], wobei *clientela* auch Gemeinschaften an Individuen band[9].

Zwar hat die undifferenzierte Verwendung 'völkerrechtlicher' bzw. 'auswärtiger' 'Klientel', die besonders anläßlich der Arbeiten von Johannes Klose[10] und

---

[2] *La cité antique*, Paris 1910, S. 21; deutsche Übersetzung: *Der antike Staat*, München 1988, Buch IV, S. 314 ff.

[3] RE IV I 1900, S. 24 ff. s.v. *clientes*.

[4] *Die Nobilität der römischen Republik*, Leipzig 1912; erw. ND Stuttgart 1983², hier S. 49 ff. Ergänzt in idem, *Die römische Nobilität*, [in:] idem, Kleine Schriften I, Wiesbaden 1962, S. 17 – 135 und die englische Edition: *The Roman nobility*, Oxford 1969.

[5] E. Wolf, *Kinship, friendship, and patron-client relationship in complex societies*, [in:] M. Banton (Hg.), The social anthropology of complex societies, London 1966, S. 1 – 22; R. Lemarchand, K. Legg, *Political clientelism and development: a preliminary analysis*, Comparative Politics IV 2, 1972, S. 149 – 178; L. Grazziano, *A conceptual framework of the study of clientelism*, New York 1975 etc. Einen Überblick über die ältere Forschung bieten S.N. Eisenstadt, L. Roniger, *Patron-client relations as a model of structuring social exchange*, CSSH XXII 1980, S. 42 – 77. Weitere Positionen in der Einleitung von A. Wallace-Hadrill, [in:] idem (Ed.), Patronage in ancient society, S. 1 – 13 und bei T. Johnson, Chr. Dandeker, Patronage: relation and system, *ibidem*, S. 219 – 242.

[6] R. Saller, *Patronage and friendship in early Imperial Rome: drawing the distinction*, *ibidem*, S. 49 – 62, hier S. 49; A. Wallace-Hadrill, *Patronage in Roman society: from republic to empire*, *ibidem*, S. 63 – 87, hier S. 69.

[7] Saller, *o.c.*, S. 49 ff.

[8] Saller, *o.c.*, S. 60. Sie war immer nur eine von vielen Methoden der röm. Führungsschicht zur Generierung von Macht (Wallace-Hadrill, [in:] idem (Ed.), Patronage in ancient society, S. 71, 84f.), niemals theoretisches Konstrukt zur Erfassung komplexer gesellschaftlicher oder politischer Zusammenhänge. Allgemeine Bedeutung dürfen die von R. Saller (*Personal patronage under the early Empire*, Cambridge 1982) ermittelten Standardkriterien für Patronatsverhältnisse beanspruchen: 1. „reciprocal exchange of goods and services"; 2. „to distinguish it from a commercial transaction..., the relationship must be a personal one of some duration"; 3. „it must be asymmetrical, in the sense that the two parties are of unequal status and offer different kinds of goods and services in exchange": Saller, *Patronage and friendship*, S. 49; vgl. N. Rouland, *Pouvoir politique et dépendence personnelle dans l'Antiquité romaine. Genèse et role des rapports de clientèle*, Brüssel 1979.

[9] Saller, *Personal patronage under the early Empire*, gefolgt von Wallace-Hadrill, *Patronage in Roman society*, S. 74 f.; vgl. Rich, *Patronage and interstate relations*, S. 124.

[10] *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau. Beiträge zu ihrer Geschichte und rechtlichen Stellung im 1. und 2. Jahrhundert n. Chr.*, Diss. Breslau 1934.

Ernest Badian[11] bereits heftige Kritik erfuhr[12], vordergründig inzwischen zwar für eine gewisse Sensibilisierung im althistorischen Umgang mit der Kategorie gesorgt. Die erforderliche Breitenwirkung ist jedoch nicht eingetreten. Und so erfreut sich die alte Klassifizierung nicht nur in den Nachbarwissenschaften un-

---

[11] *Foreign Clientelae (264 – 70 B.C.)*, Oxford 1958.

[12] A. Schenk v. Stauffenberg, *Die Germanen im römischen Reich (I – IV)*, [in:] idem, Das Imperium und die Völkerwanderung, München o. J., S. 7 – 106, 212 – 220, hier S. 63: „Auch der Begriff des Klientelstaates ist demgemäß lediglich durch die moderne, technisch-juristisch ungenaue Übertragung privatrechtlicher römischer Beziehungen auf internationale Verhältnisse zustande gekommen...", vgl. S. 227 Anm. 128: „Kloses Auseinandersetzung mit den staatsrechtlichen Verhältnissen der Grenzbündner ...ist freilich durch seinen Mangel an Vertrautheit mit den prinzipiellen vertragsrechtlichen Auffassungen auch der früheren Zeit und an anderen Reichsrändern als an der Nordgrenze, ferner durch sein Mißverstehen der Mommsenschen Position im 3. Band des Staatsrechts (...) völlig ungenügend. Auch diese Klientelverträge ordnen sich eindeutig dem Rahmen des konservativen römischen Völkerrechtes ein und unter." Vgl. B. Nadel, *Reges amici Północnego Nadczarnomorza i ich stosunki prawno-polityczne z Rzymem w ostatnim wieku Republiki i pierwszych dwóch stuleciach Cesarstwa*, Eos LI 1961, S. 119 – 134, hier S. 129 ff.; W. Dahlheim, *Struktur und Entwicklung des römischen Völkerrechts im 3. und 2. Jh. v. Chr.*, München 1968, S. 43 A.47; idem, *Gewalt und Herrschaft*, Berlin 1977, S. 273 Anm. 209; J. Bleicken, *Rezension: Badian, Foreign Clientelae*, Gnomon XXVI 1964, S.176 – 187, hier S. 180 ff., plädiert S. 181 gegen Pauschalisierungen der „mannigfachen und wechselvollen außenpolitischen Beziehungen Roms" und wertet (*ibidem*, S. 182) 'Klientelkönige' als „Gleichnis, durch das die totale Abhängigkeit (oder auch Unterwürfigkeit) verdeutlicht werden soll"; vgl. idem, *Die Verfassung der Römischen Republik*, Paderborn 1995[7], S. 246 ff.; M. Lemosse, *Le régime des relations internationales dans le Haut-Empire romain*, Paris 1967, S. 76 f.; G. Wirth, [in:] Historia XVI 1967, S. 231 – 251, hier S. 234 Anm. 12; K. Christ, [in:] Saeculum X 1959, S. 273 – 288, hier S. 282 f.; K-H. Ziegler, *Das Völkerrecht der römischen Republik*, ANRW I 2, 1972, S. 68 – 114, hier S. 93, 109; A.W. Lintott, *What was the „Imperium Romanum"?*, GR XXVIII 1981, S. 53 – 67, hier S. 61: „The patron-client relationship is occasionally used in ancient sources as a metaphor for that which existed between Rome and her allies: the term 'client-king' as such is a creation of post-Renaissance scholarship" (Literatur dazu: Rich, *Patronage and interstate relations*, S. 118), als Problem der Übertragung der Metapher auf römische Internationalverhältnisse bemerkt er, daß Könige zwar individuelle Beziehungen zu einzelnen Senatoren und deren Familien hatten und weit eher als deren Klienten anzusehen wären „than they were (clients) of the Roman people as a whole", der Terminus überbetone zwar „the theoretical inferiority of the king", treffe faktisch aber das Richtige, „instead, it may be misleading in its implication of a relationship characterized by strict moral obligations." Braund, *Function and dysfunction*, S. 23: „It is now generally agreed that the term 'client king' is not to be understood literally: clientela is a metaphor in the context of Rome's foreign relationship, a metaphor seldom used by our sources.", vgl. S. 7; 30 Anm. 1; „there is nothing to suggest that the Roman state regarded relations with kings and communities in terms of clientela in any formal or systematic way". Eine ausführliche Problematisierung der Anwendung der Kategorie 'Klientel' auf internationale Verhältnisse bietet P. Kehne, *Formen römischer Außenpolitik in der Kaiserzeit. Die auswärtige Praxis im Nordgrenzenbereich als Einwirkung auf das Vorfeld*, Mikrofilm Diss. Hannover 1989, bes. 506 ff. Ähnlich L.F. Pitts, *Relations between Rome and the German 'kings' on the middle Danube in the first to fourth centuries A.D.*, JRS LXXIX 1989, S. 45 – 58, hier S. 46, der sie zu Recht als modernen und irreführenden Terminus ansieht, „which is heavily over-used in the secondary literature on the history of the Danubian frontier"; ferner M. Stahl, *Zwischen Abgrenzung und Integration: Die Verträge der Kaiser Mark Aurel und Commodus mit den Völkern jenseits der Donau*, Chiron XIX 1989, S. 289 – 317, hier S. 290 f., dessen negative Schlußfolgerungen für eine Übertragbarkeit der Klientel-Kategorie auf die Verhältnisse im *barbaricum* (S. 314 f.) sich weitgehend mit meinen decken (Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 516ff. und 521 ff.; ebs. idem, *Das Instrumentarium kaiserzeitlicher Außenpolitik und die Ursachen der Markomannenkriege*, [in:] Mar-

gebrochener Beliebtheit. Auch die Alte Geschichte erlebt ihre Renaissance — wie eine Apologie von John Rich[13] und eine Systematisierung von David Braund[14] zeigen. Und das, nachdem systematische Studien außenpolitischer Phänomene in den 80er Jahren allmählich von der Selbstverständlichkeit einer 'Klientel'-Klassifizierung abrückten[15]. Im übrigen hält sich in Arbeiten zu auswärtigen Beziehungen des kaiserzeitlichen Imperium Romanum weiterhin ein ebenso wahlloser wie unreflektierter Gebrauch verschiedener Komposita wie 'Klientel(rand)staat', 'Klientelverhältnis', 'Klientelkönige', 'Klientelvölker' und sogar 'Klientelstaatensystem'. Vereinzelt wird der Begriff dabei allgemein problematisiert[16], in der Sache aber weiterhin zur pauschalen Einstufung von Vorfeldverhältnissen verwendet. Wer so verfährt, für den sind Form und Gehalt von 'Klientelverhältnissen' anscheinend so hinreichend festgelegt[17], daß offenbar bereits die bloße Etikettierung als aus sich heraus verständliche Klassifizierung gilt. Damit stellen sich zwei Fragen: Wird hier eine fälschlicherweise als gesichert bewertete Forschungsmeinung trotz mangelnder inhaltlicher Konkretisierung nur gewohnheitsmäßig weiter benutzt? Oder wird 'Klientel' bloß dazu gebraucht, detaillierte Einzelinterpretationen und präzise historische Beschreibungen zu umgehen[18]? Zu welchen hermeneutischen Zirkeln und paradoxen Interpretationen diese Prädisponiertheit selbst bei renommierten Altertumswissenschaftlern führen kann, mögen vier — *mea culpa* — willkürlich ausgewählte Beispiele erläutern:

---

komannenkriege — Ursachen und Wirkungen, hrsg. v. H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner, Brno 1994, S. 39 – 50, hier S. 39 f.; idem, *Die Eroberung Galliens, die zeitweilige Unterwerfung Germaniens, die Grenzen des Imperium Romanum und seine Beziehungen zu germanischen gentes im letzten Jahrzehnt der Forschung*, Germania LXXV 1997, S. 265 – 284, hier bes. S. 268 f.; idem, *Klientelrandstaaten*, RGA XVII 2001, S. 11 – 13); ähnlich A.N. Sherwin-White, *The Roman citizenship*, Oxford 1973[3], ND 1996, S. 188; A.W. Lintott, *Imperium Romanum. Politics and administration*, London 1993, S. 33f.; idem, *Cliens*, DNP III 1997, S. 33: Bezüglich außenpolitischer Beziehungen ist das *patronus-cliens*-Verhältnis eine „Metapher, welche die Abhängigkeit wie auch die moralischen Verpflichtungen überbewertet." E. Weber, *Neuere Forschungen zur Geschichte der Markomannenkriege*, [in:] Markomannenkriege, S. 67 – 72, hier S. 69 läßt bei von Rom inthronisierten Königen „lediglich ein persönliches Verhältnis zwischen diesem und dem römischen Kaiser, das im römischen Sinne durchaus ein 'Klientelverhältnis' gewesen sein mochte" gelten, das aber „keine Klientelstaaten" konstituiert, vgl. W. Pohl, *Die Germanen*, München 2000, S. 99.

[13] *Patronage and interstate relations*, S. 117 – 135.

[14] *Client kings*, [in:] idem (Ed.), The administration of the Roman empire (241 BC-AD 193), Exeter 1988, 69 – 96.

[15] Braund, *Function and dysfunction*, dessen Untertitel „The character of client kingship" schon verrät, daß er sich dem allgemeinen Trend nicht entziehen konnte (was für die vorwiegend auf republikanische Phänomene im Osten konzentrierte Studie noch akzeptabel war), vor dem er mit *Client kings* letztlich kapitulierte. Vergleichbares gilt trotz gegenteiliger Vorüberlegungen für R. Wolters, *Römische Eroberung und Herrschaftsorganisation in Gallien und Germanien. Zur Entstehung und Bedeutung der sog. Klientel-Randstaaten*, Bochum 1990, S. 20 und 283.

[16] Wolters, *o.c.*; Braund, *Client kings*, S. 78.

[17] Anders Wolters, *o.c.*, S. 13 ff.

[18] W. Will, *Römische 'Klientel-Randstaaten' am Rhein?*, BJ CLXXXVII 1987, S. 1 – 61 (kritische Revision einiger außenpolitischer Verhältnisse ohne Rezeption der Forschung zum röm. Völkerrecht). Zur Kritik an den Arbeiten von Will und Wolters siehe Kehne, *Eroberung*, S. 265 ff.

Im Aufsatz 'Pannonien und die Klientel-Staaten an der Donau' leitet Jenö Fitz[19] den Abschnitt über *Cotini* und *Osi* folgendermaßen ein: „Östlich der Quaden lebten die Cotini und Osi, die dem Imperium weniger zu schaffen gaben, als ihre viel bedeutenderen und weit gefährlicheren Nachbarn. Über ihr Klientelverhältnis zum römischen Reich sind uns keine Angaben überliefert worden, doch können wir ihre Abhängigkeit betreffend kaum Zweifel hegen".

Gerhard Dobesch schreibt in Bezug auf 'Die Rolle Europas in der Reichskonzeption des Augustus und Tiberius'[20]: „Damit ergibt sich mit großer Wahrscheinlichkeit folgendes Bild der Konzeption des Augustus im mitteleuropäischen Bereich bis zur pannonischen Tiefebene: Ausbreitung des *imperium populi Romani* über Deutschland bis zur Elbe sowie über Böhmen und Mähren; zugleich aber eingeplant jenseits der neuen Grenze die Anlage eines breiteren Gürtels der militärischen Abschreckung sowie politischen Durchdringung mit der Bildung einer Zone von, der Grenze vorgelagerten, Klientelstaaten vom Norden Jütlands bis östlich der Elbe".

In ihrem Vorbericht über 'Ein reiches Fürstengrab aus der römischen Kaiserzeit bei Mušov' stellt für Jaroslav Peška und Jaroslav Tejral die Grabausstattung „das Mobiliar eines stark romanisierten barbarischen Adelsherren, vielleicht auch eines Klientelkönigs dar"[21].

Und in seinem Beitrag 'Römer und Barbaren im nördlichen Mitteldonaugebiet' sieht Titus Kolnik[22] „die Schaffung von *extra fines* liegenden Klientelstaaten" durch das 1988 entdeckte und außerordentlich reich mit Gegenständen einheimischer und provinzialrömischer Provenienz ausgestattete sog. Königsgrab von Mušov[23] bestätigt. Bei dem hier Bestatteten, über den wir absolut nichts wissen, dessen 'Nationalität' nicht einmal ermittelbar ist, lag nicht der Schluß auf einen Händler, Kriegsgewinnler, entlohnten Stammesverräter, desertierten Auxiliarsoldaten oder einen heimgekehrten Söldner nahe, sondern der auf einen 'Klientelkönig'.

Diese Auffassungen degradieren 'Klientel' zu einem Versatzstück für außenpolitische Verhältnisse, über die entweder nichts Näheres bekannt ist oder die man gar nicht spezifizieren möchte. Die 'Gewißheit' vermeintlicher 'Klien-

---

[19] Alba Regia IV – V 1963/1964, S. 73 – 85, hier S. 79.

[20] [In:] Festschrift H. Vetters, Wien 1985, S. 98 – 105, hier S. 100.

[21] *Ein reiches Fürstengrab aus der römischen Kaiserzeit bei Mušov. Vorbericht* (tschechisch, mit deutscher Zusammenfassung.), [in:] Arheologicke Rozhledy XLII 1990, S. 548 – 563, hier die deutsche Übersetzung S. 562.

[22] *Römer und Barbaren im nördlichen Mitteldonaugebiet*, Roman Frontier Studies XV 1991, S. 432 – 434, hier S. 432 f.

[23] Dazu die ausgezeichneten Beiträge von J. Tejral, *Die Probleme der römisch-germanischen Beziehungen unter Berücksichtigung der neuen Forschungsergebnisse im niederösterreichisch-südmährischen Thayaflußgebiet*, BerRGK LXXIII 1992, S. 377 – 468, bes. S. 424 ff. mit weiterer Literatur Anm. 79; idem, [in:] Roman Frontier Studies XVII 1999, S. 829 – 851; idem, *Zum Stand der archäologischen Forschung über den römischen militärischen Eingriff in Gebieten nördlich der Donau*, [in:] Pøehled výzkumù Arch. úst. AVÈR v Brnì 1995 – 1996, Brno 1999, S. 81 – 164, bes. S. 147 ff. sowie J. Peška, J. Tejral, *Das Königsgrab von Mušov*, Mainz 2001 (im Druck).

telverhältnisse' resultiert hauptsächlich aus der Dissertation von Johannes Klose, der beinahe sämtliche diplomatischen Kontakte zwischen Rom und Randvölkern jenseits von Rhein und Donau konsequent als auf einem 'Klientelvertrag' basierende 'Klientelverhältnisse' deklarierte. Geht man seinen Begriffsklärungsversuche einmal detailliert nach, tritt die Problematik seiner stereotypen Egalisierung römischer Vorfeldbeziehungen derart offen zutage, daß die Frage, warum sich ein so unzureichend fundierter Ansatz in der Forschung so lange halten konnte, forschungsgeschichtlich eigentlich das interessantere Problem ist.

Dieser Beitrag möchte Kloses Argumentation erstmals kritisch hinterfragen und Pauschalisierungen auswärtiger Klientel auf drei Gebieten zurückweisen:

— Dort, wo man fast jeden friedlichen Internationalverkehr zwischen Imperium Romanum und *externae gentes* als Begründung oder Konsequenz eines 'Klientelverhältnisses' auffaßt.
— Dort, wo man ein solches völkerrechtliches Internationalverhältnis auf der Rechtsbasis sog. Klientelverträge[24] gegründet sieht.
— Dort, wo man im europäischen Bereich das von Johannes Klose postulierte und von Edward N. Luttwak[25] massiv popularisierte 'Klientelstaatensystem' sogar für eine antike Realität hält[26].

---

[24] Angesichts des verfehlten Vertragsdogmatismus macht es keinen Unterschied mehr, ob man dabei 'Klientelverträge' ansetzt oder den generellen Abschluß von *foedera* postuliert, wie z. B. Will, *o.c.*, S. 2.

[25] *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third*, Baltimore 1976, bes. S. 20 ff.

[26] So u. a. E. Demougeot, *La formation de l'Europe et les invasions barbares*, I, Paris 1969, S. 8, 121 ff.; K. Lennartz, *Zwischeneuropa in den geographischen Vorstellungen und der Kriegführung der Römer*, Bonn 1969, S. 190, vgl. S. 93 f.; A. Mócsy, [in:] ACD VII 1971, S. 63 – 66, hier 65; idem, *Pannonia and Upper Moesia*, London 1974, S. 102; J.W. Eadie, *Civitates and clientes. Roman frontier policies in Pannonia and Mauretania Tingitana*, [in:] D.H. Miller, J.O. Steffen (Hg.), The Frontier. Comparative Studies, Norman 1978, S. 57 – 80; J.J. Wilkes, *Romans, Dacians and Sarmatians in the first and early second centuries*, [in:] Rome and her northern provinces. Festschrift Shepard Frere, Oxford 1983, S. 255 – 289; T.S. Burns, [in:] AArchSlov XXII 1981, S. 390 – 404; O. Pelikán, [in:] SPFB XXVIII 1983, S. 219 – 228; I. Bogdan Cătăniciu, [in:] ActaMusNapocensis XX 1983, 67 – 84; eadem, *La Dacie et la stratégie romaine*, Roman Frontier Studies XVI 1997, S. 101 – 107; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn 1984, 157 f.; M. Ichikawa, *The Marcomannic Wars: a reconsideration of their nature*, [in:] Forms of control and subordination in antiquity, Leiden 1988, S. 253 – 258, hier S. 257; A. Demandt, *Die Spätantike*, München 1989, S. 269; M.T. Schmitt, *Die römische Außenpolitik des 2. Jh.s n. Chr. Friedenssicherung oder Expansion?*, Stuttgart 1997, S. 77 f. 96, 98, 72 etc.; G. Dobesch, *Zur Vorgeschichte der Markomannenkriege*, [in:] Markomannenkriege (wie oben, Anm. 12), S. 17 – 21, hier S. 17 und 20; C. Danov, *Zur Siedlungsgeschichte an der unteren Donau in der römischen Antike*, [in:] 4. Stutt. Koll. Hist. Geogr., Amsterdam 1994, S. 553 – 565; D. Gabler, *Der Grenzhandel am östlichen Limes von Pannonien*, *ibidem*, S. 503 – 516; C. Opreanu, [in:] Roman Frontier Studies XVI 1997, S. 249; R.R.R. Smith, *Hellenistic royal portraits*, Oxford 1988, ND 1998, S. 139; K. Tausend, [in:] Historia XLVIII 1999, S. 119 – 127, bes. 122 ff. *passim* etc. Selbst in der hervorragenden Übersicht von T. Bechert (*Die Provinzen des Römischen Reiches*, Mainz 1999, S. 142, 182, 203) wird „Klientelstaat" ohne jegliche nähere Erläuterung wie ein *terminus technicus* gebraucht; ebs. F. Gschnitzer, [in:] H. Sonnabend (Ed.), Mensch und Landschaft in der Antike, S. 501 s.v. Staatenverbindung.

Kloses Übertragung des primär innergesellschaftlichen Terminus 'Klientel'[27] auf auswärtige Verhältnisse mißversteht entsprechende Ansätze bei Theodor Mommsen[28], Anton von Premerstein[29] und Eugen Täubler[30] und ist daher schnell abgetan. Konstituens der „privaten innerstaatlichen Seite" von *clientela* ist auch für ihn die *fides*[31], also die nach römischer Vorstellung durch Jupiter überwachte, normative Garantiekraft von 'Treu und Glauben':

„Wird der Gedanke der innerstaatlichen Klientel auf außenpolitische Verhältnisse übertragen, so erhält der Begriff eine weit größere Bedeutung unter der Einwirkung des Machtgedankens, der nun einmal die Außenpolitik beherrscht. Die äußeren Formen wandeln sich, aber auch dann finden wir oft den Begriff der *fides*... wieder: eine *gens*, die im Klientelverhältnis steht, wird gern als *gens fida* bezeichnet. Die Völker, die ein Klientelverhältnis eingehen, werden als *in fidem recepti*, nicht als Unterworfene (*dediticii*), in den Quellen genannt" (*l.c.* 2).

---

[27] So erneut explizit Rich, *Patronage and interstate relations*, S. 119, der wie A. Drummond, *Early Roman clientes*, [in:] Wallace-Hadrill (Ed.), Patronage in ancient society, S. 89 – 115 die alte Auffassung, *clientela* „had at first been exclusively a relationship between Romans and foreigners" zurückweist — wobei Mommsen, *Römisches Staatsrecht* III (siehe unten, Anm. 28), S. 54 ff. eine derart pointierte Sichtweise zu Unrecht zugewiesen wird. Positionen bei D. Timpe, *Clientes*, RGA^2 V 1982, S. 21 ff.; J. Bleicken, *Geschichte der römischen Republik*, München 1988^3, S.15 f., 116 f.; Dulckeit, Schwarz, Waldstein, *Römische Rechtsgeschichte*, München 1989^8, S. 27 f. und Lintott, *Cliens*, DNP III 1997, S. 32 f.

[28] *Römisches Staatsrecht,* 5 Bde., Leipzig 1887/1883; ND Graz 1952 – 1969, hier II, S. 2, 856 f., der jedoch präzise beschreibt, was er meint: „Diejenigen Staaten, welche dem römischen Reich zwar nicht einverleibt, aber doch in der Form der Lehnherrschaft auf ewige Zeit mit ihm verknüpft sind, einerlei ob dies Gemeinden republikanischer Verfassung sind,..., oder ob sie als Fürstenthümer und Königreiche geordnet sind, müssen dem römischen Herrschaftsgebiet zugerechnet werden". Es folgt eine zutreffende Aufzählung inhaltlicher Komponenten für 'Klientelverhältnisse', entscheidend ist jedoch die Einschränkung „auf ewige Zeit", was auf zentraleuropäische Beziehungen niemals zutraf. Zur Rechtsbasis ebs. III.1, S. 652, 654, 665 f. Anm. 2.

[29] *O.c.* S. 26 – 28, man beachte seine Einschränkungen hinsichtlich der röm. Terminologie (*ibidem*, S. 27).

[30] Studien zur Entwicklungsgeschichte des römischen Reichs. Bd. I: Staatsverträge und Vertragsverhältnisse, Leipzig 1913; ND Rom 1964, S. 62 ff., der als eigenständige Variante des „Ewigen Vertrages" (*foedus*) neben dem „Freundschafts- und Bundesgenossenschaftsvertrag" (*foedus aequum*) den „Klientelvertrag" (sog. *foedus iniquum*) einführte, womit er ausschließlich Verträge mit der sog. Majestätsklausel (*imperium maiestatemque populi Romani comiter conservanto*) und subordinierten Außenpolitik (*hostis eosdem habeto quos populus Romanus*, i. S. der griech. Symmachieformel: τοὺς αὐτοὺς ἐχθροὺς καὶ φίλους νομίζειν) meint.

[31] Zur Bedeutung röm. *fides*, die im Eid, im *hospitium*, im *foedus*, in privater und völkerrechtlicher *amicitia* sowie in der sozialen *clientela* als 'Verläßlichkeitsgarantie' wirkt, siehe neben den Pos. bei Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 146 ff. und Rich, *Patronage and interstate relations*, S. 128 Anm. 5, S. 129 Anm. 3 – 4, S. 130 Anm. 1, 3; noch E.S. Gruen, *Greek* πίστις *and Roman fides,* Athenaeum LX 1982, S. 50 – 68; R. Schulz, *Die Entwicklung des römischen Völkerrechts im vierten und fünften Jh. n. Chr.*, Stuttgart 1993, S. 149 ff. (*ibidem*, S. 151 mit der korrekten Zurückweisung ält. italien. Pos., die die *fides* ebf. als Indiz von Klientel- bzw. Patronatsverhältnissen werteten); K.-H. Ziegler, *Völkerrechtsgeschichte,* München 1994, S. 53 und D. Nörr, *Die Fides im römischen Völkerrecht*, Heidelberg 1991 jeweils mit weiterer Literatur.

Das war es auch schon. Die Rechtsproblematik dieser Auffassung verdeutlichten schon Alfred Heuß und Werner Dahlheim[32]. Sie widerlegten nämlich Kloses Differenzierung der von Rom Unterworfenen in eine Kategorie der *recepti* und eine der *dediticii*. Denn beides konnte dasselbe Völkerrechtsinstitut der *deditio* bewirken, und zwar mit gleichen Rechtsfolgen. Im Gegensatz zu Kloses Auffassung umschreibt *in fidem recipere/accipere* geradezu die *deditio*, wobei in Absetzung zur Formel *in deditionem/dicionem accipere* lediglich der Aspekt von 'Vertrauensschutz'/ 'Verläßlichkeitsgarantie' betont ist[33]. Kritisch anzumerken bleibt ferner, daß *fides* die Garantiekraft vieler zwischenmenschlicher und aller zwischenstaatlicher Geschäfts- und Beziehungsformen war — keineswegs allein die von 'Klientelverhältnissen'. Auch war eine *gens fida* zunächst keineswegs *eo ipso* ein 'Klientelvolk', sondern schlicht ein Personalverband, der Rom gegenüber nicht treulos (*infida*) wurde[34]. Viel gravierender ist aber Folgendes: Wir wissen leider überhaupt nicht, wie Völker ein auswärtiges 'Klientelverhältnis' eingingen, wenn wir dieses nicht — wie Klose — fälschlich auf den von Täubler in seiner Vertragssystematik als 'Klientelvertrag' bezeichneten Abschluß eines sog. *foedus iniquum* reduzieren[35]. Erstens würden wir uns damit auf das theoretische Konstrukt eines historisch nicht belegten Völkerrechtsinstituts stützen. Und zweitens würden wir, wenn wir 'Klientelverhältnis' als Folge eines angeblichen 'Klientelvertrages' definieren, nur eine Unbekannte durch eine andere ersetzen.

Einfacher wäre es gewesen, die Konstituierung auswärtiger 'Klientel' aus Restituierungen von *regna/gentes* abzuleiten, aber dieser Weg stand Klose angesichts des damaligen Vertragsdogmatismus[36] nicht offen, so daß seine Definition des sog. Klientelvertrages entscheidend ist:

"Wenn wir im folgenden den Ausdruck 'Klientelvertrag' gebrauchen, so bedeutet das nur eine Abkürzung für: Vertrag mit den Klientel-Randstaaten. Das Wort Klientelvertrag setze ich gewissermaßen als unbekannte Größe ein, erst die Untersuchung selbst soll Wert und Inhalt bestimmen" (S. 4).

---

[32] Dahlheim, *Struktur* (A. 12); A. Heuß, *Die völkerrechtlichen Grundlagen der römischen Außenpolitik in republikanischer Zeit*, Leipzig 1933; ND Aalen 1968.

[33] Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 143 ff. mit Literatur. Daß Rich, *Patronage and interstate relations*, S. 128 ff. aus mangelnder (völker)rechtlicher Sachkenntnis den verfehlten und in der Forschung zurückgewiesenen Ansatz wieder aufnimmt, indem er die *fides* (von ihm zudem fälschlich als „protection" [*ibidem*, S. 128] und nicht als eine Art 'Vertrauensgarantie' verstanden) degradiert: in ungleichartigen Beziehungen „fides is virtually synonymous with clientela" und „'to be in X's fides' in effect means to be his client" (*ibidem*, S. 129), verfälscht jede *amicitia* zu einem 'Klientelverhältnis' und eröffnet wiederum beliebige Zirkelschlüsse nach dem Muster von Klose.

[34] Bzw. insofern vertrauenswürdig (*fida*) blieb, als sie gegebene politische Verhältnisse anerkannte.

[35] Wofür im Nordgrenzenbereich der Vertrag zw. Trajan u. Dekebal das einzige Beispiel ist. Die Entsprechung von sog. *foedus iniquum* und Klientelverhältnis hat bereits E.S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, Berkeley 1986, S. 26 f. mit Anm. 70 überzeugend zurückgewiesen.

[36] Demgemäß kam Klose nicht umhin, seinen 'Wahrheitsbeweis' für die von E. Kornemann formulierte Theorie über *Die unsichtbaren Grenzen des römischen Kaiserreiches*, [in:] idem, Staaten, Völker, Männer, Leipzig 1934, S. 96 – 116, auf die durchgängige Annahme von *foedera* zu stützen.

Die Verwendung einer Leerformel ist methodisch nützlich, wenn die Arbeitshypothese am Ende mit Inhalt gefüllt wird. Von Nuancierungen abgesehen erfährt die Kategorie 'Klientel' bei Klose jedoch keine endgültige Klärung. Und da er aus den o. g. hermeneutischen Zirkeln nicht herauskommt, sieht er sich in seinem Resümee mit den eingangs umgangenen Problemen erneut konfrontiert: „Das Wesen der Klientelverhältnisse in wenigen Worten zu umschreiben, will schon viel schwerer gelingen. Man geht nicht zu weit, wenn man behauptet, jeder Klientelvertrag hat seine besondere Eigenart" (S. 132). Doch da er diese 'Eigenarten' weder abstrahieren, noch verbindliche integrale Bestandteile sog. Klientelverhältnisse ausweisen kann, kapituliert er am Ende vor der eigenen Begriffsbildung: „Unter dem Begriff des Klientelverhältnisses verbirgt sich alles mögliche." (S. 132) Das ist als der methodischen Hilflosigkeit letzter Schluß zu werten, die verständlich macht, warum Klose beinahe jedwedes Völkerrechtsinstitut als 'Klientelvertrag' deutet und sämtliche Diplomatieformen als Indizien für 'Klientelverhältnisse' auffaßt.

Zusammenfassend ergibt sich: Das heutige Dilemma bei der Interpretation der kaiserzeitlichen Beziehungen Roms zu *gentes* im europäischen *barbaricum* existiert hauptsächlich deshalb, weil Klose, Luttwak und andere die Heterogenität völkerrechtlicher Beziehungen zugunsten eines verfehlten Vertragsdogmatismus negierten[37]; oder weil sie die Verschiedenartigkeit historisch-politischer Formen mittels stereotyper Einordnung aller nicht-kriegsmäßiger Kontakte in die Kategorie 'Klientel' nivellierten. Der historischen Phänomenerfassung bescherte dies zwei folgenschwere Konsequenzen: Entweder existierte überhaupt kein zwischenstaatliches Verhältnis, da der Kriegszustand (*bellum*) als solches nicht gewertet wurde. Oder es existierten ausschließlich sog. Klientelverhältnisse, bei denen das Grundelement 'Klientel' nie verbindlich definiert wurde. Daß man auf dieser hypothetischen Basis sogar ein römisches System von 'Klientelrandstaaten' postulierte, ist dann nicht mehr verwunderlich. Wer diesen Theorien folgt, reduziert römische Außenpolitik gegenüber *externae gentes* auf Interaktionen ausschließlich mit oder gegenüber 'Klientelstämmen'. Und die stereotype Ansetzung omnifunktionaler Vertragsverhältnisse verbaut den Zugang zum Formenreichtum, der nachgewiesenermaßen auch die außenpolitische Praxis der Kaiserzeit kennzeichnet[38]. Die notwendige Differenzierung derartiger Pauschalauffassungen soll nun auf drei Ebenen erfolgen:

---

[37] Dabei kann von einer Standardisierung der Internationalverhältnisse und ihrer Völkerrechtsformen keine Rede sein. Bei dem schon ideologisch bedingten Deditionspostulat als Eingangsvoraussetzung auch friedensmäßig gestifteter Beziehungen bilden initiale Friedensverträge in der frühen und hohen Kaiserzeit die absolute Ausnahme: Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 180 ff., 213; die große Zahl der Internationalverhältnisse haben wir uns als vertragslose *amicitia* vorstellen: *ibidem*, S. 213 ff. 266 ff. 275 ff.; idem, *Eroberung Galliens* (siehe oben, Anm. 12), S. 274.

[38] Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 136 ff. 275 ff.; Schulz, *Entwicklung des römischen Völkerrechts*, S. 133 ff.

— Formal in Bezug auf die Kategoriebildung,
— Inhaltlich in Bezug auf konkrete Wesenselemente dieser Beziehungen,
— Hinsichtlich des Postulats eines Randstaaten-Systems, völkerrechtlicher oder politischer Natur.

I. Inhaltliche Margen des Begriffs *clientela*

Die Kritik der Begriffswahl mag an dem Punkt ansetzen, daß die Römer unter *clientela* grundsätzlich nur ein interpersonales Verhältnis verstanden, das sich zwar in vielfältigen sozialen, rechtlichen und politischen Verhältnissen, gleichwohl aber aktuell erfahrbaren Verhaltensweisen konkretisierte. Ganz allgemein meint *clientela* spätestens seit der Zeit der hohen Republik ein moralisch verpflichtendes persönliches Nahverhältnis zwischen Freien auf freiwilliger Basis. Ein *cliens* von untergeordneter sozialer Stellung und sein rechtlich und/oder ökonomisch potenterer *patronus* stehen zueinander in einem gegenseitigen Treue- und Vertrauensverhältnis (*fides*), dessen Verbindlichkeit primär moralischer Natur blieb. Die Wirkweise der *clientela* basierte auf dem wechselseitigem Austausch formal freiwilliger Leistung und Gegenleistung (*necessitudines*). Dabei gingen die Wohltaten (*beneficia*) gemäß dem sozialen, rechtlichen, ökonomischen und politischen Gefälle allein vom *patronus* aus. Der darob verpflichtete *cliens* schuldete Dank (*gratia*), den er in den auch vom *patronus* erwarteten Pflichten (*officia*) in Form von Aufmerksamkeiten, Dienstleistungen und jeglicher Form von Gefolgschaft ausdrücken konnte. Das konstitutive Element der Verbindung, nämlich die Verpflichtung zum Schutz des Klienten (das *patrocinium*), lag allein beim *patronus*. Die größere, bis zum willfährigen Gehorsam (*obsequium*[39]) reichende Abhängigkeit, kennzeichnete eindeutig den *cliens*[40]. Eine Übertragung des Klientelbegriffes auf zwischenstaatliche Verhältnisse wäre also erst beim Nachweis sämtlicher oder doch einer Mehrzahl folgender integraler Elemente statthaft: Bewußtsein des interdependenten Personalverhältnisses, Freiwilligkeit, beiderseitige Akzeptanz, wechselseitiges Leistungsverhältnis und Schutzverpflichtung.

II. Formale Überprüfung der Verwendung der Kategorie Klientel

Bei den Formalien ist zu fragen, ob im offiziellen römischen Sprachgebrauch das Verhältnis einer fremden Nation zum Imperium Romanum als *clientela* bezeichnet wurde. Die Beantwortung fällt nur insofern leicht, als unsere Überlie-

---

[39] P. Kehne, DNP VIII 2000, S. 1036 – 1037 s. v. *obsequium*.

[40] J. Bleicken, *Staatliche Ordnung und Freiheit in der röm. Republik*, Kallmünz 1972, S. 67. Juristische Leistungsfixierungen gab es nur für *liberti*, die ihr *officium* aufgrund des Freilassungsvertrages vergalten.

ferung keinen entsprechenden *terminus technicus* verzeichnet. Bis ins 4. Jh. n.Chr. gilt dasselbe auch für die Historiographie[41] und die übrigen Quellengattungen. Gleichwohl kannte die Kaiserzeit drei Formen eines metaphorischen Gebrauchs: a) um ungeachtet möglicher politischer Unterordnung im internationalen Bereich eine Rechtslage zu klären; b) um den juristisch nicht faßbaren Sachverhalt politischer Unterordnung zu betonen bzw. zu suggerieren und c) um von jeder Rechtslage abstrahierend Phänomene innergesellschaftlicher Unterordnung zu verdeutlichen. Dafür sei jeweils ein Beispiel genannt:

1. Procul erörtert Dig. 49,15,7,2 zum Thema des *postliminium* den Status derjenigen föderierten Staaten, die in einer Vertragsklausel schworen, „die Hoheit des römischen Volkes gefälligst zu beachten"[42]. Hinsichtlich ihrer Souveränität (*libertas*) verhalte es sich, laut Procul, bei ihnen so wie mit den Klienten, die dem Patron an *auctoritas* und *dignitas* zwar nicht gleichkommen, gleichwohl aber freie (*liberi*) sind[43]. Die Existenz sog. Klientelverträge oder völkerrechtlicher 'Klientelverhältnisse' beweist diese Stelle nicht. Hier wird kein Internationalverhältnis definiert, lediglich eine Analogie gebildet, um das juristisch hierbei allein relevante Faktum völkerrechtlicher Souveränität trotz gleichzeitiger politischer Subordination zu erklären[44].
2. Sueton erwähnt in der Gaius-Vita (22,1) *reges, qui officii causa* in die Hauptstadt kamen. In der Augustus-Vita (60) werden solche genannt, die ihre Königreiche verlassen und Augustus in Rom oder den Provinzen aufsuchten — wobei sie ohne ihre königlichen Insignien mit der Toga bekleidet gleichsam *more clientium* aufgetreten sein sollen. Ob wir hier Fiktion, kaiserliche Propaganda oder authentisches Verhalten auswärtiger Potentaten als Ausdruck ihres politischen Selbstverständnisses greifen, ist nicht sicher auszumachen. Und inwieweit die genannten Kriterien verallgemeinerbar sind, ist sehr zweifelhaft. Auch läßt sich nicht beweisen, daß

---

[41] Bemerkenswert ist die bewußte Vermeidung entsprechender Kategorisierungen in Tacitus' Beschreibung auswärtiger Beziehungen des Imperium Romanum (Ann. IV 4,3 – 5,3). Klientel dient nicht zur Charakterisierung provinzanaloger Herrschaftsverhältnisse wie der thrakischen oder mauretanischen Königreiche. Ihre Herrscher sind politisch-terminologisch korrekt *socii reges*; und nicht einmal die Hiberer und Albaner an den östlichen Grenzen, die, laut Tacitus, immerhin *magnitudine nostra protegunturadversum externa imperia* (*Ann.* 4,5,2), etikettiert er als 'Klientel'. Ebs. Tac. *Ann.* XV 6,4; XV 14,2; II 45,3; IV 5; IV 46,2; XIII 55,1; *Hist.* II 81,1; III 5,1; *Germania* XXIX 2; *Agricola* XIV 1; XVII 1; vgl. Suet. *Aug.* 48; 21,1; 60; SHA, *Hel.* 9,1.

[42] S. o. A. 30. Ein Vertrag mit derartiger Klausel wird häufig als (sog.) *foedus iniquum* bezeichnet. Dazu bes. Sherwin-White, *The Roman citizenship*, S. 120ff.; Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, S. 26 f. mit A.70; Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 181.

[43] Primärer Gegenstand des Kommentars ist der Geltungsbereich des *postliminium* und nicht zwischenstaatliche Verhältnisse als solche. Zur Stelle siehe u.a. ferner Rich, *Patronage and interstate relations*, S. 117 f.

[44] Dazu Saller, *Patronage and friendship*, S. 51 f.: „To the best of my knowledge, this is as close as the Romans come in the extant classical literature to a statement of the determinants of the patron-client relationship".

hier andere als hellenisierte Potentaten gemeint sind, deren analoge Auftritte vor dem republikanischen Senat[45] womöglich diese Verwendung von Klientelterminologie nährten[46].

3. Vereinzelt werden in der hohen Kaiserzeit soziale oder politische Beziehungen bei fremden Völkern nach Art der *interpretatio Romana* mit dem Terminus 'Klientel' wiedergeben. Jedoch sind nun — anders als noch bei Caesar[47], der so Stammesverbindungen in Gallien charakterisierte — nur intragentile Zustände[48] gemeint. Analog römischer Gegebenheiten nennt Tacitus Vannius' Gefolgsleute *clientes*; auch Segestes und Inguiomerus haben eine *clientium manus*[49].

Festzuhalten bleibt, daß unsere Quellen auch für den Prinzipat Beziehungen zwischen Imperium Romanum und Randkönigtümern oder Randvölkern weder offiziell noch paraphrasierend als *clientela* bezeichnen. Lediglich Verhaltensweisen hellenisierter Potentaten werden mit den der Sphäre des Klientelwesens entstammenden Termini geschildert — was sie sinnfällig in die Nähe von Klienten des *princeps* rückte. Und obwohl einem *argumentum e silentio* angesichts unserer defizitären Überlieferungslage nicht viel Beweiskraft zukommt, bleibt die Aussparung europäischer Internationalverhältnisse hinsichtlich der 'Klientelterminologie doch bemerkenswert[50]. Und welch eine prächtige Gelegenheiten hätten sich Augustus dafür in den *Res gestae* geboten.

---

[45] Prusias v. Bithynien z.B. präsentierte sich im Senat mit der Kappe eines Freigelassenen.

[46] Vgl. Liv. XXVII 54, 17; Pol. XXX 18,1 – 7 (dazu Bleicken, *Rezension*, S. 182 f.). Als 'Abhängiger' wird ausgewiesen, wer sich in der Klientenhaltung Rom nähert, während die Römer kein Patronat anbieten. Sherwin-White, *The Roman citizenship*, S. 187 f. vermischt hier *clientela* mit *tutela*. Zur Adaption röm. Stils allein durch hellenistische Potentaten: Smith, *Hellenistic royal portraits*, S. 140 ff.

[47] D. Timpe, R. Wenskus, *Clientes*: RGA V 1982, S. 23 f., 29; dazu u. z. Folg. Timpe, *Zum politischen Charakter der Germanen in der 'Germania' des Tacitus*, [in:] idem, Romano-Germanica, Stuttgart – Leipzig 1995, S. 145 – 168.

[48] Wenskus, *o.c.*, S. 23 f. 29, vgl. 20 f. und 29 zu den Grenzen der Übertragbarkeit von ethnosoziologischen Theorien.

[49] Tac. *Ann.* XII 30,2; I 57,3; II 45,1; Tac. *Agr.* XII 1 schreibt britannischen Fürsten *clientes* zu; ebs. *Ann.* XII 36,3; dasselbe gilt für Tiridates: *Ann.* XIII 37,1. Wenskus, *o.c.*, S. 25 ff.

[50] Zur prinzipiell zurückhaltenden römischen Verwendung der Kategorie 'Klientel' im außenpolitischen Kontext: Mommsen, *Staatsrecht*, III, S. 665 Anm. 2; Bleicken, *Rezension*, S. 180; vgl. Schenk v. Stauffenberg, *Die Germanen im römischen Reich*, S. 63. Zu Formen nicht-technischer Verwendung: H.W. Ritter, *Rom und Numidien. Untersuchungen zur rechtlichen Stellung abhängiger Könige*, Lüneburg 1987, S. 15 mit Anm. 16; anders M.R. Cimma, *Reges socii et amici populi Romani*, Milano 1976, S. 234 f., vgl. S. 336 mit Anm. 7; Pitts, *Relations between Rome and the German 'kings'*, S. 46 negiert für die Stämme der Markomannen und Quaden ausdrücklich eine Klassifizierung durch Begriffe wie *cliens* oder *clientela*. Zwei Quellenpassagen könnten eine veränderte Einstellung in der Spätantike andeuten [Paneg. Lat. X(II) 10,3: *multi reges, imperator* (sc. Maximianus), *uestri clientes sint*; Amm. Marc. XVII 12, 15 paraphrasiert Constantius' II. Begründung für den Befehl an Sarmaten, sich von Quaden zu loszusagen, mit den Worten: *ut semper Romanorum clientes*], die Einzelinterpretation spricht jedoch dagegen. Der schon in der Wortwahl als solcher Skepsis hervorrufende Panegyricus läßt offen, ob es sich überhaupt um auswärtige *reges* oder eventuell schon auf Reichsboden

III. Inhaltliche Kritik der Klientelstaatentheorie

Nach diesem negativen Ergebnis der formalen Überprüfung sind nun die auswärtigen Verhältnisse an den Nordgrenzen daraufhin zu prüfen, ob die moderne Anwendung der Kategorie 'Klientel' hier womöglich aufgrund ihrer dort ausmachbaren konstitutiven Elemente akzeptabel wäre. Die Frage lautet also: Rechtfertigt sich eine zulässige Übertragung des Klientelbegriffes, weil den so charakterisierten zwischenstaatlichen Beziehungen wenigstens zentrale Wesenselemente von 'Klientel' zu eigen waren? Und das wären folgende Komponenten:

— Beibehaltung personaler Beziehungen auch im internationalen Kontext;
— beiderseitiges Bewußtsein von der Existenz eines solchen Nahverhältnisses;
— akzeptierte Abhängigkeit oder freiwillige Unterordnung auf Seiten des schwächeren Partners;
— Einsicht in damit beiderseits eingegangene moralische Verpflichtungen;
— Akzeptanz von Respekt, Dankbarkeit und Leistungen auf Seiten der *clientes*;
— Akzeptanz zur Übernahme der dem *patronus* zufallenden Obliegenheiten;
— jederzeitige Aufkündbarkeit des Verhältnisses in gegenseitigem Einvernehmen[51] oder von seiten des Schwächeren auch einseitig;
— ein längerfristig existierendes bzw. ein sich wiederholt aktualisierendes interdependentes Leistungsverhältnis, bei dem die Realisierung der für die 'Klientel' konstitutiven Schutzverpflichtung[52] auf und von seiten des stärkeren Partners[53] absolut unverzichtbar ist.

Wichtig ist der Nachweis einer Bündelung solcher Elemente. Denn die bisherige Praxis, die zwischenstaatliche Beziehungen lediglich aufgrund selektiver Beobachtungen bloß vereinzelter Andeutungen solcher Wesenselemente als 'Klientel' charakterisierte, bedarf methodisch dringend der Korrektur. Schon der Katalog dieser Minimalanforderungen zeigt bereits die Unhaltbarkeit einer der-

---

ansässige handelt. Ammianus' Metaphern (vgl. XXX 6,3) entstammen eindeutig der Klientel-Institution, doch ist auch hier der Sachverhalt nicht klar. Wiederholte Kriege gegen Sarmaten widerlegen erstens die Aussage insgesamt; zweitens liegt ein besonderer Umstand vor: Constantius will die römische Entscheidung vor einem Dritten (hier den Quaden) legitimieren und so deren Anspruch auf Unterordnung der Sarmaten zurückweisen. Die Aussage ist somit selbst polit. Argument und kein Zeugnis außenpolit. Faktizität oder Einstellung.

[51] v. Premerstein, RE IV I 1900, s.v. *clientes*, S. 33.

[52] v. Premerstein, *o.c.*, S. 34 f.; Badian, *Foreign Clientelae*, S. 10; W. Dahlheim, *Gewalt und Herrschaft*, Berlin 1977, S. 273 Anm. 209; vgl. Bleicken, *Rezension* (wie oben, Anm. 12), S. 182; idem, *Verfassung* (wie oben, Anm. 12), S. 219 ff.

[53] Badian, *Foreign Clientelae*, S. 11 betont als Gemeinsamkeit verschiedener Typen von *clientela* „that they comprise relationships admittedly between superior and inferior"; ähnl. Bleicken, *Rezension*, S. 183. Mit der Schutzgarantie hätte zudem eine in Handlungen ausgedrückte Willfährigkeit des schwächeren Partners zu korrespondieren [v. Premerstein, *Clientes*, S. 33, 38 ff.; vgl. P. Garnsey, R. Saller, *Das römische Kaiserreich*, Hamburg 1989, S. 213 f. 218 f.], was in den europäischen Grenzbereichen nicht nachzuweisen ist.

artigen Theorie für die auswärtigen Verhältnisse im Nordgrenzenbereich. Es existiert kein einziges Zeugnis für das Bewußtsein einer *patronus–cliens*-Relation. Das gilt nicht nur für Individualbeziehungen zwischen auswärtigen Herrschern und jeweiligen Kaisern, sondern für das Verhältnis zwischen Imperium Romanum und *externae gentes* insgesamt. An *beneficia* wären allenfalls einige viritime Bürgerrechtsverleihungen anzuführen, wobei entsprechende Dokumente nicht einmal klären, ob die Könige jene nicht erst nach Übertritt ins Reich empfingen[54]; ferner einige regelmäßige Geldzahlungen, kaum römische Militärhilfe sowie sporadische Aufnahme von *externi*. Und Roms Verzicht auf Annexion, Vernichtung oder Zwangsverschleppung könnte nur bei gänzlich zynischer Betrachtungsweise als Kriterium für 'Klientelverhältnisse' gelten. Für die Mehrzahl der auswärtigen Beziehungen läßt sich kein stipuliertes Leistungsverhältnis auf Gegenseitigkeit belegen; ebensowenig längerfristige konstruktive Verpflichtungen barbarischer *gentes*: Seit augusteischer Zeit wurden von *externae gentes* standardmäßig offenbar keine Tribute[55] mehr gefordert — bestenfalls gelegentliche Kriegskontributionen in Form von Versorgungsgütern. Ebensowenig kennen wir vertragsfixierte Verpflichtungen zur Heerfolge, wohl aber Zwangsrekrutierungen, freiwilligen Zuzug und *auxilia imperata*[56] — die schon für *amici* der Republik obligatorisch waren. Besonders diejenige Leistungskomponente, die Kornemann[57] und Klose[58] zur Grundlage ihrer Theorie machten und die Luttwak[59] zur zentralen Systemkomponente frühkaiserzeitlicher Reichsverteidigungsstrategie erhob — nämlich die Annahme vertragsgemäßer Wahrnehmung von Grenzschutzaufgaben durch jede *externa gens* — hält für die Prinzipatszeit keiner Prüfung stand. Aus dem europäischen Vorfeldbereich kennen wir keine einzige förmliche Verpflichtung zum Grenzschutz[60]. Alle darüber hinausgehenden Behauptungen längerfristiger Vertragskomponenten basieren auf Spekulationen[61]. Offenbar mied Rom geradezu

---

[54] Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 388 ff.

[55] Anders Will, *Römische 'Klientel-Randstaaten'*, S. 2, der dafür aber keine Belege beibringen kann.

[56] Wobei hier sowohl echte militärische Unterstützung (wie für Vespasian im Bürgerkrieg 69/70 n. Chr.) als auch lediglich eine Art Vergeiselung für die Feldzugsdauer intendiert war (z. B. von Friesen 12 v. Chr.; Chauken 15 n. Chr.; Jazygenfürsten 69 n. Chr.: Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 406, 413.

[57] *Unsichtbare Grenzen*, S. 97, 102.

[58] *L.c.*, S. 131 f. 3 f. 94, 124, 140, 145, 147.

[59] *Grand Strategy*, S. 19 ff. 49 f., bes. die Abb. p. 22. Vgl. Kolnik, *o.c.*, 432 f. „Pufferstaaten".

[60] Wenn solch eigenständiger Grenzschutz im römischen Kalkül überhaupt eine Rolle spielte, dann allenfalls für cisrhenanische Stämme, von denen einige bewußt zu diesem Zwecke am linken Rheinufer angesiedelt wurden (Tac. *Germ.* 28,4: *ipsam Rheni ripam collocati [sc. Ubii], ut arcerent, non ut custodirentur*). Überzeugend dazu L. Mrozewicz, *Le déplacements de populations sur la rive romains du Rhin et du Danube sous le haut Empire* (poln. mit franz. Zfg.), Eos LXXV 1987, S. 107 – 128, dessen Ergebnisse sich mit meinen decken: Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 486 ff.

[61] Das gilt bes. für die verfehlte, da idealtypische Rekonstruktion von Vertragsformularen aus den Markomannenkriegen (Schmitt, *Die römische Außenpolitik des 2. Jh.s n. Chr.*, S. 156 ff.; korrekter verfährt Stahl, *Zwischen Abgrenzung und Integration*, S. 301 ff. 307 ff.), wo nicht einmal die Form der Stipulation (*foedus*?, *deditio* oder Restitutionsauflage?) eindeutig erkennbar ist: Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 136 ff.

bewußt festgeschriebene Dauerverpflichtungen der *externae gentes*, um beim vorauszusehenden Bruch dieser Vereinbarungen nicht erneut in einen militärischen Konflikt zu geraten.

Die Einführung regelmäßiger materieller Zuwendungen, mit denen Rom geschäftsmäßig de facto nur noch Frieden erkaufte, führt die Vorstellung von 'Klientelverhältnissen' ohnehin ad absurdum. Wenn *clientela* aufgrund ihres Chamäleoncharakters auch eine ganze Fülle von inner- und zwischengesellschaftlichen Beziehungen abdecken und ihre Grenze zur völkerrechtlichen *amicitia* verschwimmen mochte[62]; kann ein „Klientelstaatengedanke" schlechterdings nicht so weit denaturieren wie Klose u. a. anläßlich Caracallas Übereinkommen mit nordwestgermanischen Stämmen behauptet[63]. Und der nur zur Stabilisierung seines verfehlten Systems ersonnene Wandel der Institution *clientela*, der ein Paradox ihres Wesens darstellte, ist erst recht zu verwerfen:

„Während dieser Zeit wandelt sich auch das Wesen des Klientelbegriffs an der Grenze: aus der Abhängigkeit der 'schutzbedürftigen' Völker von Rom wird eine Abhängigkeit der Römer von den zu schützenden Völkern" (S. 77). S. 129 heißt es sogar: „Wir sehen hier klar, wie sich der Begriff der Klientel gewandelt hat. Rom kann wirklich nicht mehr den Anspruch erheben, für den 'Schutz' seiner Klientelvölker Sorge tragen zu müssen, nein, gerade das Gegenteil ist der Fall".

Wäre letzteres wirklich eingetreten, hätten wir konsequenterweise das Imperium Romanum als 'Klientelstaat' der *externae gentes* aufzufassen. Kloses Dilemma ist folgendes: Da seine Theorie eines 'Klientelrandstaatensystems' nun einmal von irgendeinem durch 'Klientel' notwendigermaßen implizierten 'wechselseitigen Nutzen' her konzipiert ist, wechselseitige Leistungen jedoch nicht ausmachbar sind, muß er für die römische Seite stillschweigend eine Schutzobliegenheit und für die der *externae gentes* ebensowenig nachweisbare Grenzschutzverpflichtungen postulieren. Dies jedoch bringt ihn mit der zuweilen richtig analysierten politischen Realität wiederholt[64] und so sehr in Konflikt, daß er letztlich zur Notlösung einer 'Veränderung' von Klientel greifen muß,

---

[62] Zum euphemistischen Gebrauch: Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, S. 26 f. mit weiterer Literatur; vgl. Saller, *Personal patronage*, S. 10 f.; idem, *Patronage and friendship in early Imperial Rome*, S. 61. Abzulehnen ist die krasse Umdeutung bei Rich, *Patronage and interstate relations*, S. 128 und 132.

[63] „Wir haben hier eine völlig neue Form des Klientelvertrages vor uns. Jetzt schließt man von germanischer Seite einzig und allein einen Klientelvertrag ab, um Geld zu bekommen... Die Gegenleistung besteht wahrscheinlich lediglich in dem Versprechen, keine Einfälle in römisches Gebiet zu machen... Klientelvölker... diktieren die Bedingungen, unter denen sie auf das Geschäft eingehen. Rom kann froh sein, wenn sie sich ruhig verhalten" (S. 45). Vgl. S. 85, 77, 134, 137; allgemein 3, 44, 145, 147.

[64] *L.c.* 5, 73 — wobei ihm sein Vertragsdogmatismus (siehe oben Anmerkungen 24, 36, 37) noch zusätzliche Probleme bereitet: „Auf Grund dieser Beobachtungen nehme ich an, daß in einem Klientelvertrag die gegenseitige Waffenhilfe, besonders also die Verpflichtung der Römer zum Schutze ihrer Klientelvölker, nicht oder nur in sehr allgemeinen Wendungen eingeschlossen ist". (S. 140).

um seine verfehlte Klassifizierung überhaupt noch halten zu können. Keine offizielle Äußerung belegt, daß Rom im Nordgrenzenbereich[65] eine Verpflichtung zum Schutz von *externae gentes* anerkannt, geschweige denn zur Maxime ihrer Handlungen gemacht hätte. Kriegsrestriktion als Auflage steht singulär im Kontext des Markomannen- und Quaden-Friedens[66] und soll deren eigenmächtige Außenpolitik unterbinden, die zur Erneuerung des gerade beendeten Krieges führen konnte[67]. Vollgültige Ausnahmen gab es jenseits von Rhein und Donau nicht[68]. Konzessionen sind allenfalls für *Batavi, Mattiaci* und *Suebi Nicretes* zulässig. Und diese Abweichungen weisen einer vorsichtigen Differenzierung europäischer Internationalverhältnisse den Weg.

Zwischenergebnis: Mit dem Wegfall der Schutzfunktion, dieses konstitutivsten aller Klientel-Elemente läßt sich die universale Verwendung der Kategorie 'Klientel' zur Typisierung der Mehrzahl der Internationalverhältnisse im europäischen Vorfeld während der Prinzipatszeit inhaltlich nicht mehr aufrechterhalten. Die von Klose, Luttwak, Braund und Pitt analysierten Formen von Königseinsetzungen widersprechen dieser Negierung nicht. Sie sind bereits Charakteristika republikanischer Politik gegenüber den *reges amici* des Ostens. Ebenso wie die Bürgerrechtsverleihungen stellen im Internationalverkehr des Nordgrenzenbereiches Inthronisierungen immer die krasse Ausnahme, niemals die Regel dar. Und selbst dort, wo wir, vom Propagandaakt domitianischer Diademverleihung an den Bruder des Dakerkönigs Decebal abgesehen, tatsächlich Formen akzeptierter Unterordnung oder gar aktive Leistungen ausmachen, erweist nichts diese als Konsequenzen von *clientela*[69]. Freilich sind hierin Versuche Roms zu sehen, das effektivste Instrument republikanischer Ostpolitik auch im europäischen Vorfeld einzusetzen, um politisch zu intervenieren oder

---

[65] Tac. *Ann.* IV 5,2 bezieht sich nur auf Verhältnisse im Osten; vgl. ebs. Dio XXXVIII 38,4.

[66] Dio LXXII 2,4; dazu Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 196 ff. 255. Die falsche Systematik in der verfehlten Diss. (P. Kehne, [in:] HZ CCLXX 2000, S. 436 – 437) von Schmitt, *Römische Außenpolitik des 2. Jh.s n. Chr.*, S. 195 ff. bringt nichts Neues.

[67] Zudem ist diese Vorgehensweise ein Produkt jener Krisenphase und nicht typisch für die übrige auswärtige Praxis im Norden. Diese ist im Gegenteil eindeutig durch Roms Desinteresse und eine beinahe strikte militärische Nichteinmischung in kriegerische Auseinandersetzungen im Vorfeld charakterisiert, die Roms Sicherheitsbelange nicht tangierten: Tiberius lehnt Waffenhilfe für Marbod ab; Claudius den Militäreinsatz zugunsten von Vannius: Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 452 ff. mit weiteren Fällen.

[68] Römische Militärhilfe bei Invasionen fällt noch in die augusteische Arrondierungsphase (s. Thrakien) und kommt später nicht mehr *externae gentes* zugute: Die übrigen Fälle sind Einmischungen in stammesinterne Konflikte (z. B. bei den nordbritannischen Briganten) oder flankierende Maßnahmen im Kontext auswärtiger Kriege: unter Germanicus für Segestes; unter Domitian für die Lugier: Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 452 ff.

[69] Bereits das immense machtpolitische Gefälle zw. *Imperium* und *externae gentes* sowie die aus außenpolitischer Ideologie resultierende Forderung nach Anerkennung römischer Suprematie erklären, warum Rom von völkerrechtlichen *amici* eine grundsätzliche Bereitschaft zur Willfährigkeit (*obsequium*: Kehne, [in:] DNP VIII 2000, S. 1036 f. s.v.) verlangte. Auch Königseinsetzungen, Diadem- bzw. Insignienverleihungen deuten eher auf östliches Vasallentum und aus dem politischen Hellenismus übernommene Verkehrsformen: H.W. Ritter, [in:] Historia XXXVI 1987, S. 290 – 301.

Einfluß mindestens zu propagieren und so den Anforderungen der römischen Weltherrschaftsideologie Rechnung zu tragen. Im Unterschied zu den Verhältnissen im Osten verdankte jedoch die Mehrzahl der externen Herrschaftsgebilde in Europa ihre politische Existenz nicht irgendeiner Übereinkunft mit Rom, was in Kombination mit den dort nur rudimentär ausgebildeten 'staatlichen' Strukturen die Effektivität der kaiserzeitlichen Außenpolitik verhinderte. Die Qualität von *regna reddita* (oder *data*), d.h. freiwillig zurückgegebener (bzw. überlassener) — und nach römischer Ansicht ebenso wieder einziehbarer Herrschaft[70] — war ihnen anders als benachbarten Königreichen im Osten und in Afrika nicht zu eigen. Wohl aber kennzeichnet diese Situation die *regna* in Thrakien und Britannien ebenso wie die von Cottius und Vannius, womit für die Differenzierung außenpolitischer Verhältnisse das entscheidende Kriterium genannt ist.

Wenn Rom im europäischen Vorfeld politische Anweisungen durchsetzen wollte, durfte es das relativ hohe Risiko militärischer Konflikte nicht scheuen. Während in den hellenisierten Bereichen ein Machtspruch Roms oder die Verweigerung der Nachfolgeanerkennung womöglich schon genügte, etwaige ungehorsame Potentaten zu entmachten, war dies jenseits der Nordgrenzen ohne zusätzliche Gewaltanwendung kaum praktikabel. Aus demselben Grunde brachten militärische Interventionen Roms zugunsten eines vertriebenen oder vom Kaiser eingesetzten Herrschers nur dann dauerhafte politische Resultate, wenn Rom bereit war, diesen Herrscher kontinuierlich zu stützen und gegebenenfalls zu verteidigen. Doch die Gefahr unnötiger Verwicklungen in stammesinterne Konflikte und dadurch verursachter Kriege wollte Roms Politik gegenüber dem *barbaricum* aus strategischen[71] und ökonomischen Gründen offenbar gerade meiden.

Mit einer 'Klienteltheorie' lassen sich die analysierbaren Phänomene folglich nicht erklären. Aber vermutlich bedarf die Alte Geschichte solcher Kategorien, um juristisch nicht-formalisierte Abhängigkeitsverhältnisse anzuzeigen. Denn — wie Werner Dahlheim es ausdrückt, „zwingt die begriffliche Armut zum Gebrauch solcher Termini, die wenigstens einen wichtigen Aspekt (hier den der Abhängigkeit) hervortreten lassen"[72]. Denn angesichts der wissenschaftlichen Forderung nach einer Systematisierung historischer Phänomene und nach einer entsprechenden Begriffsbildung steht die Althistorie hier vor einem Problem. Vergleichbare Begriffe wie 'Vasallen', 'Lehnsfürsten', 'Puffer', 'Satelliten' etc. sind untauglich, weil sie anderen historischen Epochen oder technisch-naturwissenschaftlichen Gegebenheiten entstammen und dort jeweils spezifisch andersartige Verhältnisse bezeichnen, so daß ihre Übertragung auf antike Verhältnisse lediglich neue Verständnisprobleme hervorruft. Selbst Braunds Übersetzung von *rex amicus* taugt wenig zur Klassifizierung von International-

---

[70] Klose, *o.c.*, S. 142 f. neigt zu dieser für die Völkerrechtspraxis verfehlten Einschätzung.

[71] Um die Vorfeldstämme in Schach zu halten, waren die Streitkräfte ohnehin bereits stark dezentralisiert.

[72] *Gewalt und Herrschaft*, Berlin 1977, S. 273 Anm. 209.

verhältnissen, da beileibe nicht alle auswärtigen Herrschaften *regna* waren. Doch nötigt der Mangel an überzeugenden Alternativen m. E. nicht zur Weiterverwendung der Kategorie 'Klientel'[73]. Die offiziellen römischen Termini[74] *rex (et) amicus*[75]*/ rex socius et amicus/ civitas foederata/ socia gens/ socii* und *amici*[76] genügen völlig. Falls Näheres nicht bekannt ist, bleiben es ganz neutral *externae gentes/nationes*. Ohnehin kann nur eine detaillierte Analyse der historischen Fakten die jeweilige zwischenstaatliche Beziehung bestimmen. Und dieser Mühe haben sich Altertumswissenschaftler zu unterziehen.

Gleichwohl wäre es schierer Optimismus zu glauben, daß die undifferenzierte Verwendung des 'Klientelbegriffs' allein deshalb aufhört, weil seine prinzipielle Applikation im zwischenstaatlichen Bereich generell problematisch und m. E. für das europäische *barbaricum* weitestgehend unzulässig ist. Damit stellt sich aber die Frage, auf welche auswärtigen Verhältnisse 'Klientel' dann zumindest beschränkt werden sollte, wenn ihre Verwendung — freilich mit den gebotenen Einschränkungen — denn hilfreich oder unvermeidbar scheint. Eng am antiken Verständnis orientiert, ist die Anwendung der Kategorie 'Klientel'[77] auf außenpolitische Verhältnisse allenfalls dort zulässig, wo sich externe Potentaten so verhalten, daß ihre Adaptionsabsicht römischer Umgangsformen klar zum Ausdruck kommt, ein bestimmtes Rollenverständnis zutage tritt und wo Grundkomponenten und inhaltliche Ausgestaltung mehrheitlich stimmig sind. Wie schon kaiserzeitliche Autoren hervorhoben, kennen wir solche Verhältnisse

---

[73] Vgl. die analoge Nüchternheit von Braund, *Client kings*, S. 78.

[74] Ebs. A.W. Lintott, *Imperium Romanum. Politics and administration*, S. 61 f.; Wallace-Hadrill, (wie Anm. 1) S. 75 betont komplexe und verwirrende Rechtsverhältnisse.

[75] A.W. Lintott, *What was the „Imperium Romanum"?*, GR XXVIII 1981, S. 61.

[76] Immer eingedenk der Tatsache, daß außer im Falle der *gentes* bzw. *civitates foederatae* dabei keine Vertragsgrundlage zwingend ist; ebs. Lintott, *What was the „Imperium Romanum"?*, S. 61.

[77] Badian, *Foreign Clientelae*, S. 114 formuliert auswärtige Klientel so, daß "all allies –'free' or 'federate'– are clients, in the sense that their rights and obligations are in practice independent of law and treaties and are entirely defined and interpreted by Rome". Braund, *Rome and the friendly king*, S. 185 stimmt einer schon von Badian vorgenommenen Einstufung (*Foreign Clientelae*, S. 289) im "context of interpersonal relationships" zu. Dieselbe Ausnahme läßt Bleicken, *Rezension*, S. 183 nur für das individuelle Verhältnis Klient-Patron gelten. Soweit bestimmte politische Parameter vorliegen, akzeptiert Ziegler, *Völkerrecht* S. 109 die als 'politischen Begriff' verstandene Bezeichnung „Klientelstaaten" für spätrepublikanische Verhältnisse. Dahlheim, *Gewalt und Herrschaft*, S. 273 verwendet ihn unter Kenntlichmachung maßgeblicher Einschränkungen und mit einem Hinweis auf die Armut an passenden Begrifflichkeiten (*ibidem*, Anm. 209) für "Quasi-Untertanenverhältnisse an den Rändern des provinzialen Herrschaftsbereiches". A. Heuß, *Römische Geschichte*, Paderborn 1998[6], S. 293 umreißt scharf seinen Anwendungsbereich. Braund, *Rome and the friendly king*, S. 29 Anm. 1 verwahrt sich gegen eine völlige Zurückweisung ("The notion of clientela is not to be rejected completely, but set in perspective") und akzentuiert die Gültigkeit solchen Verständnisses für individuelle Verhältnisse, z. B. zwischen röm. Kaiser und auswärtigem König; Lintott, *What was the „Imperium Romanum"?*, S. 62 meint, der Terminus 'client-king' "overemphasizes the theoretical inferiority of the king" und gebe so keine "unfair impression of his standing in fact"; irreführend sei hingegen der erweckte (falsche) Eindruck moralischer Verpflichtungen, "when in practice Rome's attitude to her friends and allies differed little from that of other superior states towards their vassals."

in Form der *regna reddita/data* im Osten und Süden des Reiches. Darunter verstehen wir Monarchien, die entweder nach einer militärischen Unterwerfung restituiert oder — wie unter Pompeius, Antonius, Augustus oder anderen *principes* — erst von Rom geschaffen wurden[78]. Ihre staatliche (Weiter-)Existenz verdankten sie also einem bewußten Verzicht Roms, seine Herrschaft über jene Personenverbände auf römischer Rechtsgrundlage unmittelbar auszuüben[79]. Ihr Status war trotz partieller Souveränitätseinbuße völkerrechtlicher Natur und ihre Beziehung zu Rom somit eine 'internationale'. Alle diese Monarchen standen auf der Basis restituierter oder etablierter Königsherrschaft zum Imperium Romanum mindestens im Verhältnis der völkerrechtlichen *amicitia*; einige waren titular oder faktisch *socii.* Allein bei ihren Reichen kennen wir sowohl Rückverwandlungen von Provinzen in völkerrechtlich souveräne Herrschaftsgebilde als auch die häufiger geübte Praxis der Annexion.

Den Regenten selbst dürfte ihre machtpolitische Lage hinreichend bewußt gewesen sein. Ihre Herrschaft konnten sie kaum anders als vom aktuellen Willen Roms abhängig und somit als politisch prekär[80] begreifen. Und so dürfen wir vorzüglich für sie die stete Unterordnung unter den Willen des jeweiligen Kaisers annehmen[81]. Ferner gilt allein für sie Suetons Behauptung, Augustus habe *reges* untereinander verschwägert oder Vormünder für regierungsunfähige Prinzen ernannt und „sämtlich für sie nicht anders als wie für Glieder und Teile des Reiches Sorge getragen"[82]. Tacitus rechnet auch nur diese *socii reges* zum Reich[83]. Ausdrücklich erwähnt sind in dieser Passage allein König Iuba von Mauretanien, dessen Herrschaft über die *Mauri* Tacitus sogar als *donum populi Romani* bezeichnet, die thrakischen Könige sowie Hiberer, Albaner und andere Könige in der Nachbarschaft der Provinz Syrien. Und nur sie charakterisiert Tacitus sogar expressis verbis als von Rom vor *externa imperia* geschützt[84]. Weiterhin dokumentieren unsere Quellen nur für diese Potentaten — wie z. B.

---

[78] Zur republikanischen und augusteischen Praxis: Strab. VI 4,2; historische Fälle bei R.D. Sullivan, *Near eastern royalty and Rome*, 100 – 30 BC, Toronto 1990, S. 33 ff. 96 ff. 143 ff., vgl. S. 321 ff. 331 ff.; D. Kienast, *Augustus,* Darmstadt 1999[3], S. 456, vgl. S. 338 ff.

[79] Strabon XIV 5,6; XVII 3,13.

[80] *De iure* war sie es nicht, weil sich Königtum und römische Herrschaft formaljuristisch ausschlossen. Auf von Rom rechtsverbindlich festlegte Eigentumsvorbehalte haben wir keine Hinweise. Zur fruchtlosen Prekaritätsdebatte siehe Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 167ff. Lintott, *What was the „Imperium Romanum"?*, S. 62 denkt auch eher an politische Prekarität, „depending on a deliberate decision by Rome not to annex their territory."

[81] Selbst bewußtseinsmäßig dürfte diese Form noch am ehesten einer aus der Freilassung resultierenden Beziehung zwischen *cliens* und *patronus* entsprochen haben.

[82] N*ec aliter universos [sc. reges socios] quam membra partisque imperii curae habuit*: Suet. *Aug.* 48. Lintott, *Imperium Romanum. Politics and administration*, S. 34 und C.R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire*, Baltimore-London 1994, S. 17, 44, 84 zählen diese daher zu Recht zum *Imperium.*

[83] Das von Rom *imperitatum*: *Ann.* IV 4, 3 – 5; 5. Augustus führte ebendiese unter den *opes publicae*: *Ann.* 1,11,4.

[84] Tac. *Ann.* IV 5, 2; Strabon VI 4,2 nennt sie als Untertanen mit gelegentlicher Tendenz zur Rebellion.

die im Bosporanischen Reich — Kriterien freiwilliger sinnfälliger Subordination[85]. Sie titulierten sich φιλορώμαιος bzw. φιλόκαισαρ, benannten Städte ihrer Reiche nach Angehörige des Kaiserhauses[86], für die sie Ehreninschriften aufstellten[87], den Kaiserkult einführten[88] und deren Bildnis sie auf ihren Münzen[89] eine Seite reservierten[90]. Mutatis mutandis sind jene Beziehungen mehrheitlich durch eine Kumulation derartiger Phänomene konditioniert — im Gegensatz zu den Verhältnissen im Nordgrenzenbereich.

Gleichwohl erlaubt uns diese Folie die schon angesprochene Differenzierung der europäischen Verhältnisse. Neben den bosporanischen Beispielen verblassen zwar die dortigen Subordinationsformen, doch gleichzeitig heben sich einige restituierte bzw. etablierte, privilegierte und phasenweise sogar geschützte Monarchien überdeutlich von den übrigen politischen Beziehungen zu translimitanen *gentes* in Europa ab, an denen Rom insgesamt wenig gelegen war[91]. Diese von mir als *regna intra fines* klassifizierten 'Staatsgebilde' des Cottius, Cogidubnus, Prasutagus und der Thraker haben mit denen des Ostens ebenso die Funktion als 'Quasi-Prokuraturen' gemein. Beziehen wir auf der nächst niedrigen Ebene Fälle wie den Getenkönig Roles, die Briganten unter Cartimandua und vielleicht die südschottischen Votadini mit ein, die Rom sämtlich verteidigte[92] und/oder wie die suebischen Nachfolger des Vannius unterstützte bzw. wie das *regnum Vannianum* sogar selbst etablierte[93], hätten wir auch in Europa zwei unterschiedliche Gruppen von Internationalverhältnissen — eine *intra* und eine *extra fines imperii* — die sich durch ihr Völkerrechtsverhältnis nicht formal, durch dessen Ausgestaltung jedoch entschieden von ihrer Umgebung abheben. Auf diese beschränkt wäre 'Klientel' — wenn es sich denn durchsetzen ließe — dann auch

---

[85] IGRR IV 145; F. Millar, *Emperors, kings and subjects: the politics of two-level sovereignity*, SCI XV 1996, S. 159 – 173, hier S. 168 ff.; H. Heinen, [in:] ZPE CXXIV 1999, S. 133 – 142.

[86] Belege bieten u. a. Suet. *Aug.* 60; Dio LXIII 7,2; Amm. XIV 8,11; Eutr. VII 10,3; VII 11,2; Festus XI 3 — zum Phänomen allg. Braund, *Rome and the friendly king*, S.107 ff.

[87] IPE II 354; IV 201. 418. Zu vergleichbaren Herrscherkulten siehe R. Frei-Stolba, [in:] Historia XXV 1976, S. 339 Anm. 123; zu den Erscheinungen auf dem Magdalensberg auch G. Piccottini, *The kingdom of Noricum and the city on the Magdalensberg*, [in:] The Celts, New York 1991, S. 550 – 551; vgl. allg. Millar, *Emperors, kings and subjects*, S. 159 ff.

[88] Zu IPE II 32 siehe V.F. Gajdukevič, *Das Bosporanische Reich*, Ost-Berlin – Amsterdam 1971, S. 343 und Braund, *Rome and the friendly king*, S. 109 f., 113 f. mit Belegen. Dazu ferner Nadel *Reges amici*; idem, [in:] RSA XII 1982, S. 175 – 215; F. Bosi, *La storia del Bosforo Cimmerio nell' opera di Strabone*, [in:] G. Maddoli (Hg.), Strabone, Vol. II, Perugia 1986, S. 171 – 188; K. Nawotka, [in:] AJN III-IV 1991 – 1992, S. 21 – 48, hier 39 ff.; idem, *The attitude towards Rome in Bosporan propaganda* (poln. mit engl. Zfg.), Balcanica Posnaniensia VII 1995, S. 127 – 139; V.N. Parfenov, [in:] Historia XLV 1996, S. 95 – 103.

[89] Zum Münzrecht: Braund, *Rome and the friendly king*, S. 123 ff.

[90] Smallwood I, S. 202.203; McCrumm, Woodhead, *o.c.*, S. 236; dazu Gajdukevič, *o.c.*, S. 325, 331 f. 336 A. 6, 340 f. 344 f. etc. und Smith, *Hellenistic royal portraits*, S 141 f. mit weiteren Belegen. Vgl. Ehrenberg, Jones, *o.c.*, S. 181; Smallwood I 201. 206. 208 – 211.

[91] Kehne, *Formen römischer Außenpolitik* (wie oben, Anm. 12), S. 523 ff.

[92] Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 454 ff.

[93] Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 337 ff.

im Bereich der europäischen Außenpolitik Roms wieder eine aussagekräftige Kategorie.

IV. Ein differenziertes Bild für den europäischen Bereich des Imperium Romanum

Von einem homogenen 'Randstaatensystem' auf der Grundlage vertragsförmiger 'Klientelverbindungen' kann keine Rede sein. Bedingt durch die jeweilige strategische Situation und die initiale Begegnungsform existierte in Europa vielmehr eine Fülle an abgestuften Verhältnissen zwischen *externae gentes* und Imperium Romanum[94]. Vielfalt charakterisierte die Völkerrechtsbeziehungen[95]. Zur Palette gehörten die *hostilia* zu den Cheruskern nach 9 n. Chr., der latente Kriegszustand mit den Friesen nach deren Rebellion 28 n. Chr., die durch harte Deditions- und Restitutionsauflagen bestimmte Situation von Jazygen, Markomannen und Quaden zur Zeit der Markomannenkriege ebenso wie die förmlich bekräftigte Bundesgenossenschaft eines Roles. Daneben existierte eine Vielzahl an Intensitätsgraden von *amicitia*. Die lockerste Form kommt in Roms Beziehungen zu Semnonen und britannischen *reguli* unter Augustus zum Ausdruck. Eine profitablere Beziehung unterhielten diejenigen Hermunduren, denen Tacitus ungehinderten Zugang zu römischen Märkten bescheinigt, und das Reich des Vannius, dessen Nachfolger sogar echte *socii* waren. Auf der vertragsförmlichen Seite regulierte ein inhaltlich nicht weiter definiertes *foedus pacis* den Friedenszustand (*pax*[96]) zwischen Marbod und Rom[97]. Und eine detaillierte Variante kennzeichnet das *foedus* zwischen Domitian und Decebal, das Trajan nach ersten Siegen auf ein sog. *foedus iniquum* mit außenpolitischer Subordination reduzierte.

Legt man die Begegnungsformen zwischen *externae gentes* und der römischen Macht als Maßstab an, lassen sich weitere Abstufungen gewinnen: Eine Reihe keltischer oder germanischer *gentes* — wie z. B. die Ubier, Bataver, Friesen, Mattiaker, Eravisker, Hermunduren und Votadini — ist sehr wahrscheinlich über eine Dedition im Frieden zu einem friedlichen Ausgleich mit der expandierenden römischen Macht gelangt[98] und danach entweder dauerhaft oder zeitweilig reichsuntertänig geworden, wobei sie besondere Vergünstigungen genossen. Das Kriterium friedlicher Einigung haben sie mit den Königreichen von Roles, Carti-

---

[94] Zum Folgenden wird mein Handbuch insgesamt ausführlich Stellung nehmen: Kehne, *Formen römischer Außenpolitik und römischen Völkerrechts unter dem Prinzipat (31 v. Chr. – 238 n. Chr.)*, Stuttgart 2001 (in Vorbereitung).

[95] Analog Kehne, *Formen römischer Außenpolitik* (wie oben, Anm. 12), S. 519 f.

[96] P. Kehne, [in:] DNP IX 2000 s.v. *pax*.

[97] Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 191 ff.; vgl. Wolters, *Römische Eroberung und Herrschaftsorganisation*, S. 196; P. Kehne, *Marbod*, RGA XIX 2001 (im Druck). Claudius schloß in antiquierter Weise vmtl. mit britannischen *reguli* sogar noch ein *foedus fetiale*.

[98] Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 275 ff. 293 ff.

mandua und Prasutagus sowie den o. g. *regna intra fines* z. B. in Noricum, Thrakien und den Alpen gemeinsam. Besonders letzteren beließ Rom für noch längere Zeit ein Großmaß an 'staatlicher' Eigenständigkeit als provinzanaloge Verwaltungseinheiten und stützte sie mit Waffengewalt. Diese Herrschaftsformen, bei der Rom sich bewußt einer direkten Machtausübung enthielt, sind schon von Strabo treffend als quasi-prokuratorische Administrationsformen eingestuft worden, was ihre Lage wesentlich besser charakterisiert als jedwede Typisierung mittels Klientel-Analogien.

Jenseits von Militärgrenzen und vorgelagerten Sicherheitsstreifen existierte eine Zone unterschiedlich intensiver Überwachung und Beeinflussung, die mit Ausnahme wirklich privilegierter *gentes* beinahe sämtliche Randvölker einschloß. Evident war Roms Macht dort, wo das Heer gerade gesiegt hatte; effizient dort, wo die Diplomatie *externae nationes* dazu brachte, *imperia perferre*; dauerhaft im Aktionsradius der Legionsfestungen. In der nachgeordneten Zone ist bei fernab lebenden *gentes* unter römischem Zivilisationseinfluß zumindest ein latenter Einfluß anzusetzen, der sich in Krisenzeiten durchaus politisch aktualisieren ließ[99]. In diesem Sinne ist Kornemanns genialer Ansatz von den „unsichtbaren Grenzen des römischen Kaiserreichs" zu verstehen, die weder genormt, noch konsequent vertraglich fundiert und keinesfalls stetig waren.

Die Frage, wieso die Fortsetzung der traditionellen außenpolitischen Linie indirekter Machtausübung andere Resultate als in der Republik und im Osten erbrachte, kann hier nicht in der gebotenen Detailliertheit behandelt werden. Hingewiesen sei immerhin auf folgende Faktoren:

— Die Qualität der auswärtigen Kontrahenten im Europa der Kaiserzeit;
— die machtpolitische Ungleichgewichtung, die völkerrechtliche Partnerschaften ausschloß;
— das politische Desinteresse Roms am kollektiven Bestand der im Vorfeld jeweilig benachbarten *gentes*, die das Imperium Romanum — im Gegensatz zur weitverbreiteten Meinung von Altertumswissenschaftlern — in den ersten beiden Jahrhunderten der Kaiserzeit weder als sog. 'Puffer' gegen beständig aggressive Dauergegner noch als ökonomisches oder militärisches Reservoir benötigte sowie;
— das griechisch-römische Superioritätsbewußtsein und die daraus resultierende Mißachtung der Bevölkerung im *barbaricum* in ethischer und kultureller Hinsicht.

Auch waren die zivilisatorischen und 'staatlichen' Zustände im *barbaricum* einer reibungslose politische Ausgestaltung der republikanischen Spielarten völkerrechtlicher *amicitia* derart inadäquat[100], daß Rom in Friedenszeiten erst strukturbildend aktiv werden mußte, um mit der Stammesaristokratie feste Kri-

---

[99] Kehne, *Masyos*, RGA XIX 2001 (im Druck).

[100] Vgl. Luttwak, *Grand Strategy*, S. 20 f. und Kehne, *Formen römischer Außenpolitik*, S. 108 ff., 517 f.

stallisationspunkte römischer Einflußnahme zu gewinnen[101]. Entscheidenden Anteil hatte die Unzulänglichkeit römischer Kriegführung bei der Unterwerfung nicht-urbaner Gesellschaften in schwer zugänglichen Gegenden. Denn die daraus resultierende Absage an weitere großräumige Expansion verhinderte letztlich die Aufrechterhaltung jener hinreichend großen Annexionsdrohung[102], die im Osten so effektiv politischen Gehorsam erzeugte[103]. Damit entfiel jedoch der gesamte Nutzen, der in republikanischer Zeit eben gerade in der Aufrechterhaltung dieser Art von 'informeller Herrschaft'[104] lag, die vor allem darin bestand, daß sich die militärische Stärke Roms im auswärtigen Bereich schon mittels Antizipation durch *externi* in Macht umsetzte[105] — im Idealfalle sogar ohne daß Rom jemals zur realen physischen Gewaltausübung genötigt war.

Fazit: Ich hoffe verdeutlicht zu haben, daß während der ersten drei Jahrhunderte des Prinzipats weder in Britannien, noch an Rhein und Donau ein einheitlich konzipiertes System auswärtiger Beziehungen existierte[106], so daß sich die Annahme eines genuinen Randstaatengefüges römischer Kreation verbietet. Anders als es bei Klose und seinen Rezipienten zum Ausdruck kommt, standen das Römische Reich und die barbarischen *gentes* im Nordgrenzenbereich weder in kontinuierlichen noch in stets rechtsförmlich geregelten Friedensbeziehungen. Beinahe war das Gegenteil der Fall; denn fast jede einzelne der grenzunmittelbaren Völkerschaften führte zu irgendeinem Zeitpunkt während der ersten beiden Jahrhunderte mit Rom Krieg. Realiter bedrohten fast ausschließlich vermeintliche 'Klientelrandstaaten' den römischen Provinzialfrieden, weshalb der

---

[101] Kehne, *Formen römischer Außenpolitik* (wie oben, Anm. 12), S. 394 ff. 520 ff., vgl. S. 347 ff.; idem, *Instrumentarium kaiserzeitlicher Außenpolitik* (wie oben, Anm. 12), S. 40 ff.

[102] Schenk v. Stauffenberg, *Germanen im römischen Reich* (wie oben, Anm. 12), S. 78; Fitz, *Pannonien und die Klientel-Staaten an der Donau* (wie oben, Anm. 19), S. 83; Luttwak, *Grand Strategy*, S. 21, bes. 32 f.; ihnen folgen u. a. G.D.B. Jones, [in:] BRL LXI 1978, S. 115 – 144, hier 119 und W.J.H. Willems, [in:] Roman and Native in the Low Countries, Oxford 1983, S. 105 – 128, hier 106. Selbst Klose verwahrte sich gegen die These, Rom könne im Norden Königreiche beliebig einziehen (S. 133), und verkannte die Interdependenz zwischen einem handhabbaren außenpolit. Gefüge und den beschränkten Mitteln der röm. Militärmacht durchaus nicht (S. 131).

[103] Luttwak, *Grand Strategy*, S. 32: "The client rulers of the East and their subjects were, as a rule, sufficiently sophisticated to understand the full potential of Roman military power in the abstract... (they) did not actually have to see Roman legions marching toward their cities in order to respond to Rome's commands, for they could imagine what the consequences of disobedience would be." Verstärkend wirkte die kulturelle Diskrepanz, die es germanischen Fürsten anscheinend an Abstraktionsvermögen fehlen ließ. Daher reichte zum dauerhaften Gehorsam (*obsequium*: Kehne, [in:] DNP VIII 2000, S. 1036 f. s.v.) nicht schon die allgegenwärtige Drohung des röm. Militärpotentials, es bedurfte offenbar des konkreten Anblicks der Legionen.

[104] Bleicken, *Verfassung der Römischen Republik* (wie oben, Anm. 12), S. 227 und überhaupt S. 226 ff.

[105] Luttwak, *Grand Strategy*, S. 33. Ungleich ausführlicher ist hier seine Dissertation (*Force and diplomacy in Roman strategies of imperial security*, Baltimore 1975, S. 9 – 23, bes. S. 15 f. und S. 19 ff.); ebs. Willems, *o.c.*, S. 106.

[106] Ein Klientelstaatensystem hat neben Klose vor allem Luttwak, *Grand Strategy*, S. 20 ff., 36 postuliert.

Einsatz von Gewalt und diplomatischen Mitteln der kaiserzeitlichen Sicherheitspolitik im *barbaricum* in erster Linie ihnen galt.

Die Ursachen dafür dürften in den machtpolitischen Verhältnissen im europäischen *barbaricum* gesucht werden, wo Rom bis zum 3. Jh. n. Chr. kein auswärtiger Kontrahent vom Format des Partherreiches gegenüber stand, dessen Gefahrenpotential die kaiserzeitliche Grenz- und Vorfeldpolitik zum Aufbau und zur Erhaltung eines als 'Puffer' wirkenden Randstaatengefüges genötigt hätte. Im kleinasiatischen Raum war Rom an der Existenz auswärtiger Monarchien und an deren friedlicher Koexistenz untereinander interessiert. In Zentraleuropa hielt die römische Außenpolitik derartige Rücksichtnahmen offensichtlich für unnötig oder ineffektiv. Innergentile Stabilität konnte dort zwar Kristallisationspunkte für Roms Einfluß im Vorfeld schaffen. Doch war dies angesichts der potentiellen Gefahr von seiten eben dieser Randstämme kontraindiziert, was Rom dazu brachte, im inner- und intragentilen Bereich (paradoxerweise) sogar noch destabilisierend zu intervenieren[107].

Die Zurückweisung der bis dato immer noch angewandten Klientelstaatentheorie möge geläufige Fehleinschätzungen bei der Interpretation kaiserzeitlicher Außenpolitik vermeiden helfen. Die *externae gentes* im europäischen *barbaricum* agierten mehrheitlich nicht nur nicht als Klienten des Imperium Romanum, sondern waren oder wurden dessen eigentliche Gegner. Daß Rom bis zur Mitte des 2. Jh. die Umgestaltung der heterogenen Vorfeldverhältnissen zu einer politisch loyalen Sicherheitszone versäumte[108], führte über kontinuierliche Ausgrenzung, Bekämpfung und Dezimierung der traditionellen Anrainer zur Krise der Markomannenkriege und zur Herausbildung der wirklich gefährlichen Feinde des Reiches, denen es letztlich gelang, dieses im Westen zu zerschlagen. Verabschiedet man sich vom unhaltbaren Konstrukt eines Randstaatensystems, erübrigt sich jede weitere Suche nach den Aktiva der *gentes* im auswärtigen Leistungsverhältnis[109]. Nach Widerlegung des Klientelstaatenmodells wird eher verständlich, warum Rom im Regelfall für Vorfeldstämme keine aktiven Verteidigungsanstrengungen unternahm[110]; warum Außenpolitik hier häufig nicht nur Krieg bedeutete, sondern Dezimierungspolitik über die Mittel der Vernichtung, Vertreibung und Verschleppung von Vorfeldbevölkerung. Schließlich beseitigt sie die Aporie, daß Weltherrschaftsdenken und Barbarenbild einerseits gleichberechtigte Anerkennung ausschlossen[111], die 'Klientel'-These andererseits die Annahme von Nah- und Schutzverhältnissen zwingend macht.

Hannover

---

[107] Kehne, *Instrumentarium kaiserzeitlicher Außenpolitik* (wie oben, Anm. 12) S. 47 f.

[108] Kehne, *Instrumentarium kaiserzeitlicher Außenpolitik* S. 48.

[109] Klose, *Roms Klientel-Randstaaten,* S. 84, 85, 129, vgl. S. 82 f. 89; ähnl. dogmatisch Luttwak, *Grand Strategy*, S. 20 ff., seine Hochstilisierung der banalen Schutzfunktion vor 'low-intensity threats' S. 19 f. 24, vgl. S. 35, 30.

[110] Klose, *o.c.*, S. 73, 140.

[111] Klose, *o.c.*, S. 142.

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

ARMATUS:
A STORY OF A BYZANTINE GENERAL FROM THE 5TH CENTURY

By

MIROSŁAW J. LESZKA

Armatus was one of the most colorful of the Byzantine generals of the seventies of the 5th century. His military and also political career took place on the turn of the rule of Leo I and Zeno, the latter interrupted by Basiliscus' usurpation. Some sources depict Armatus as a self-conceited individual, boasting of his riches, but of negligible talents and cruel. Modern researchers often share this opinion. Thus J.B. Bury writes that he was unmasculine and cruel;[1] A.H.M. Jones presents him as a man without experience or talents which would entitle him to be a *magister militum;*[2] A. Krawczuk writes: "he pretended to be an Achilles, yet he was observed to be a Paris — cruel, conceited and cowardly".[3] Are all these so one-sided views really justified?

Little do we know of Armatus' origin. It is certain that he was related to empress Verina, the wife of Leo I, and to her brother Basiliscus. However, we do not know what type of relationship it was exactly. The sources use the term ἀνεψιός,[4] which means both a brother's or sister's son.[5] The other possibility seems more likely.[6] There is a hypothesis that Armatus' father was a certain Zuzos, whose name appears only in the *Vita S. Danieli* in the context of a plot against Zeno,[7] and his mother was an unknown sister sister of Verina and Basiliscus.

---

[1] J.B. Bury, A *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*, vol. I, New York 1958, p. 392.

[2] A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284 – 602. A Social, Economic, and Administrative Survey,* vol. I, Oxford 1986, p. 225.

[3] A. Krawczuk, *Poczet cesarzy bizantyjskich. Wczesne Bizancjum*, Warszawa 1992, p. 66.

[4] Theophanes *Chronographia* AM 5969, ed. C. de Boor, vol. 1, Lipsiae 1883 (hereafter Theoph.).

[5] A.E. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, Hildesheim-New York 1975, p. 166.

[6] M. Salamon, *Basiliscus cum Romanis suis*, Studia Moesiaca I, Poznań 1994, p. 189.

[7] *Vita S. Danielis Stylitae* 69, ed. P. Peeters, Analecta Bollandiana XXXII 1913; Salamon, *o.c.*, p. 188 – 189. No support in any sources finds J. Kulakovski's hypothesis, according to which Armatus' father was a certain Armatius, the *dux* or *comes rei militari* of Libya prior to 449, whose

Armatus descended from a family of military traditions,[8] which influenced his career. It should be noted that his name itself, indeed quite rare, has a military connotation,[9] which may make us think of the mentality of his parents and his family.

We do not know when exactly Armatus was born. He may have been born in the 40s or 50s of the 5th century.[10] Nothing do we know about his early career. The earliest remark on his life comes from the final years of Leo I rule, when he became the *magister militum per Thracias*. There are some discrepancies about the date of that event.[11] We also have too little information to know why he deserved such promotion. We may guess that he was supported somehow by his aunt, empress Verina, who often assisted their relatives, but only those who had shown some real talents.[12] It seems Armatus must have proved military abilities, and they were recognized by his relatives.

While being the *magister militum per Thracias*, Armatus suppressed the rising of Goths, and punished the insurgents by cutting off their arms.[13] It is generally believed that the uprisal was a result of the murder of Aspar, the omnipotent Byzantine general, and guarantor of Gothic interests at the court, which took

---

father in turn was Plintus, a *magister militum* (*Istorija Vizantii*, t. 1, London 1973, p. 399, note 1). The researcher did give any grounds for his hypothesis and was probably mistaken by the coincidence of names. Similarly E.P. Glušanin, *Voennaja znat' ranniej Vizantii*, Barnaul 1991, p. 142, note 12. Similarly unlikely seems the theory that Armatus was the son of Edeco, and the brother of Odovacer and Onoulphus, which some scholars suggest on the basis of an obscure relation of John of Antiochia (Ioannes Antiochenus 209.1, ed. C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum* vol. IV, Paris 1883). Such suggestions were put forward by S. Krautschick, *Zwei Aspekte des Jahres 476*, Historia XXXV 1986, p. 349 sq.; idem, *Die unmögliche Tatsache. Argumente gegen Johannes Antiochenus*, Klio LXXVII 1995, p. 332 – 338; cf. A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian (284 – 565)*, München 1989, p. 176 sq. The hypothesis was criticized by Glušanin, *o.c.*, p. 144 sq. and W. Brandes, *Familienbande? Odoaker, Basiliskos und Harmatios*, Klio LXXV 1993, p. 407 – 437; J. Prostko-Prostyński, *Fu Armato fratello di Odoacre?*, Studia Moesiaca I, Poznań 1994, p. 173 sq. The discussion was concluded by P. Speck (*Der Disput um Fragment 209.1 des Johannes von Antiocheia*, Klio LXXIX 1997, p. 479 – 483) who said that maintaining that Armatus was Odovacer's brother was unjustified (Fakten, die mit Unkenntnis von Sprachen gewonnen wurden, bereichern zwar die Diskussion, haben aber sonst keinen Wert — *ibidem*, p. 483).

[8] Salamon, *o.c.*, p. 187.

[9] A. Forcellini, *Totius latinitas Lexicon Onomasticon*, Prati 1862, p. 464.

[10] Armatus performed his first known post of *magister militum per Thracias* in the early 70s. It is unlikely that a post of that importance was granted to a teenage boy. Verina, his aunt had a daughter ca. 450 (cf. M.J. Leszka, *Cesarzowa Ariadna*, Meander LIV 1999, p. 269). Armatus might have been of equal age or, probably a little older, so he must have been born by 450. An anonymous writer describing the situation of 470s describes Armatus as a young man — Anonyma E Suda 2, ed. R.C. Blockley [in:] *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, vol. II, Liverpool 1983 (hereafter FCH).

[11] The *Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. II, Cambridge 1980, p. 148 (hereafter PLRE) dates that event to 469. Salamon thinks that date is too early. In his opinion Armatus performed that function certainly in 471 (*o.c.*, p. 189). Armatus' predecessor probably had that post still in 470, which J.R. Martindale admits too — PLRE II, p. 75.

[12] Salamon, *o.c.*, p. 180 sq.

[13] Malchus 9.4, ed. R.C. Blockley — FCH; Salamon, *o.c.*, p. 189; PLRE II, p. 148.

place in 471. It was Leo I himself to be blamed for that murder. The response was a rise of the Gothic contingent at Constantinople, commanded by Ostrys. The Goths were made leave the capital city. Yet they made their compatriots in Thrace rise too.[14] And it was probably that rising which Armatus had to cope with, using terror to pacify the people. It were these methods that made contemporary scholars call him cruel. Even if the information of cutting off the arms was true — no other source except Malchus ever mentions it — it was by no means exceptional, as identical methods were used by Theodericus Strabo as well.[15]

We do not know when Armatus stopped being the *magister militum per Thracias*. It must have happened not later than in 474, as in this year this post is known to have been occupied by Heraclius of Edessa.[16] Then Armatus, as we may think, remained at Constantinople, probably, at least until 475, as a private but still much influential person. That was probably why he was asked to aid the coup against emperor Zeno.[17]

Armatus' participation in the usurpation against Zeno was a turning point of his career. Basiliscus, who had dreamt of the throne for years, now decided to rise against the emperor.[18] Armatus became one of the plotters. As John of Antiochia says, Basiliscus staying in Heraclea, sent Armatus a letter via Illus, in which he suggested his participation in the plot.[19] We do not know the contents of the correspondence, but out of what happened next we may figure that in return for his support Armatus was promised the supreme military post — that of the *magister militum praesentalis*. Thus, the uncle recognized his nephew's both military talents,[20] and his influence and popularity in the capital.

Armatus agreed to accept Basiliscus' offer. Why did he do that? Certainly, in the case of success he could have fulfilled his ambitions of becoming the commander-in-chief of the Byzantine army. Of course participation in the plot involved some risk. As a result of staying at Constantinople Armatus knew that the position of the emperor was not strong and there was a big chance of victory. Besides, we may guess that Armatus felt loyal to his close relatives, Basiliscus and Verina, whom in a way he owed his career. The inference that he felt gratefulness and loyalty to the widow-empress is supported by subsequent events,

---

[14] On the motivation of Ostrys' actions, see Glušanin, *o.c.*, p. 132.

[15] Malchus 15.

[16] PLRE II, p. 541 sq. Cf. Salamon, *o.c.*, p. 189.

[17] Ioannes Antiochenus 210.

[18] On the beginning of the usurpation, see E.W. Brooks, *The Emperor Zeno and the Isaurians*, The English Historical Review VIII 1893, p. 216; J. Jarry, *Hérésies et factions dans l'Empire Byzantin du IVe au VIe siècles*, La Caire 1968, p. 244 – 253; Leszka, *Empress-Widow Verinas Political Activity during the Reign of Emperor Zeno* [in:] Mélanges d'Histoire Byzantine Offerts à Oktawiusz Jurewicz à l'Occasion de son Soixante-Dixième Anniversaire, Łódź 1998, p. 129 – 133 (Byzantina Lodziensia 3).

[19] Ioannes Antiochenus 210.

[20] Basiliscus had collaborated with Armatus and had been able to see military talents of his nephew — Salamon, *o.c.*, p. 189.

when he gave her his protection against Basiliscus himself.[21] It should also be noted that Zuzos,[22] most likely Armatus' father, was one of the plotters too, which may also have had some impact.

The plot was fully successful. At the beginning of January Zeno fled Constantinople, and the power was taken over by Basiliscus.[23] The time to reward his collaborators finally came. Armatus was appointed *magister militum praesentalis*.[24] It seems he replaced Marcianus, the husband of Leontia, the daughter of Leo I, on this post.[25] However strange it may seem, for Marcianus had supported the revolt as well,[26] we must not forget that Marcianus, as Leo I's son-in-law, was a potential threat to Basiliscus. Leaving the power in the hands of such a man would seem highly unreasonable. It was much wiser to hand the command to Armatus, who was not able to show up neither such splendid family relations, which would justify his attempt to seize the throne, nor the prestige that Marcianus, the son of Anthemius, the emperor of the West had. It should be added that as Marcianus had been appointed *magister militum praesentalis* by Leo I, his position at the court was seen stronger than that of Basiliscus' nominee.

Some sources say that Armatus' promotion was particularly unwelcomed by Theodericus Strabo, the other *magister militum praesentalis* (though in his case the title was of a purely honorary nature). He was supposed to get irritated by the fact the post had been handed to a young man, interested just in his hair and body.[27] It seems however that the reason of Theodericus' aversion towards Armatus lay somewhere else. First of all, he was granted the title of the great *magister praesentalis*, which set him in the hierarchy above Strabo, which would undermine the prestige of the latter. Besides, Theodericus was Basiliscus, follower too, and may have expected particular admiration from him. The aversion may also have dated back to the campaign of 471 – 473 in Thrace.

The rank of the *magister militum praesentalis* was not the top of Armatus' career during Basiliscus' reign. In 476 he was appointed consul and thus stepped in the line with the emperor himself. Of course, at that time the title of consul was of a purely honorary nature, nonetheless it was still believed to be one of the greatest honors in the empire. Some sources explain this unique position

---

[21] Candidus Isaurus, ed. R.C. Blockley — FCH, p. 466, 468.

[22] *Vita S. Danieli* 69.

[23] Brooks, *o.c.*, p. 216 sq.; Leszka, *Empress*, p. 132 sq.

[24] Ioannes Malalas *Chronographia*, ed. B.G. Niebuhr, Bonnae 1831, p. 378, 379 (p. 378 — Malalas defined Armatus post as στρατηλάτης τοῦ μεγάλου πραισέντου; on the meaning of that title — Glušanin, *o.c.*, p. 142 sq.); *Chronicon Paschale* (ed. L. Dindorf, vol. I, Bonnae 1832, p. 601) reports he was *magister militum praesentalis*, while seting off against Zeno.

[25] Glušanin, *o.c.*, p. 141.

[26] *Vita S. Danieli* 68, 69. We cannot say that Basiliscus was loyal to his allies. A good example is the fate of Patricius, Verina's friend, who would have co-ruled with Basiliscus. He was murdered at the order of the latter. Cf. Leszka, *Empress*, p. 132 sq.

[27] Anonyma E *Suda* 2.

of Armatus at the court by the affection from the emperor's wife, Zenonis. Armatus, the close relative and collaborator of Basiliscus often stayed at the court, which gave him the opportunity to meet Zenonis frequently, and evoked a strong passion in both. A source states they initially exchanged glances and smiles, then came a need for some more intimate relation. To make it possible, they entrusted their secret to the eunuch named Daniel and a certain Maria. Thanks to their assistance they could find joy in each other's arms. Zenonis kept caring for Armatus' career. He probably owed his rank and position to her influence. The Liber Suda[28] writing about their romance is very critical about Armatus. It was just this characteristics that became the reference for many negative views about him. According to this source, fame and wealth had corrupted Armatus so much that he cared solely for his own looks. He dressed the way Achilles did, to accentuate his masculinity. He often rode a horse and showed off in front of citizens of the Constantinople, who expressed their admiration and named him the Pyrrhus. The mischievious author comments that, if the mob called him like that due to his red face, they were right, yet, if they wanted to praise his masculinity, they cheated him, since he did not kill heroes like Pyrrhus, but desired women just the way Paris did.[29]

This one-sided description seems to be harmful to Armatus though. We may agree he paid too much attention to his appearance and boasted of his wealth and influence. Even then we should be careful about the words of the anonymous author, as no other source proves such conduct. He seems to be more than just a coxcomb. This may be proved by his conduct in defense of Verina, who, having fallen in Basiliscus' disfavour had, to seek refuge in a church. Armatus took her out of there,[30] and had to tame the ruler's rage. He succeeded, as Verina not only saved life, but was allowed to stay at Constantinople. Armatus action in defense of Verina may have been dangerous to him too, still he decided to undertake it, which gives a good record of him.

It seems certain too that Armatus owed his career not only to Zenonis, even if we assume the story about their romance were true.[31] We must remember that his career had commenced long before the affair started; secondly, Armatus' promotion to the *magister militum praesentalis* was the result of his support given to Basiliscus; thirdly, his title of consul may well have been granted him just for his loyalty, in the time when the forces of emperor Zeno were growing and other Basiliscus' commanders were passing on his side.

---

[28] *Ibidem.*

[29] *Ibidem.*

[30] Candidus, p. 466, 468; on the causes of Basiliscus anger — L e s z k a, *Empress*, p. 133.

[31] Besides Anonyma E Suda 2 about Zenonis and Armatus romance mentions also Candidus Isaurus (FCH, p. 469: "Armatus seduced the wife of Basiliscus..."). Candidus is the credible author (N. P i g u l e v s k a j a, *Mezopotamia na rubeže V – VI vv ne. Sirijskaja chronika Ješu Stilita kak istoričeskij istočnik*, Moskva-Leningrad 1940, p. 17 sq.; yet we must remember about his Isaurian connections). Armatus romance with Zenonis begun after Basiliscus elevation. Armatus was probably a widower. He had one son — Basiliscus; we know nothing about his wife.

Basiliscus' rule was unpopular. His pro-monophisite policy faced opposition from the side of the orthodoxes; strong fiscalism undermined his position too. In Isauria Zeno gathered the forces, with which he wanted to enter Constantinople. In such a situation Basiliscus decided to send the troops from Thrace, Constantinople and the imperial guards commanded by Armatus against Zeno's troops,[32] thus passing the power on in his hands. Prior to the campaign, Armatus was to take the oath he would not betray Basiliscus.[33] It seems the uncle did not trust Armatus on the one hand, on the other he did not have anybody else to send in that difficult situation. Handing the command to Armatus, Basiliscus counted on the family links between them and the power of the oath. Entrusting Armatus a mission of fundamental importance may also prove Basiliscus' trust in the military abilities of his nephew. Armatus probably enjoyed great respect among his soldiers. Basiliscus, himself experienced in the art of war, despite a difficult situation, would never entrust the mission to someone who would not be able to impose his will on his men. We must stress that the coming military confrontation was decisive. Armatus' opponent would not be a foreign army or hordes of barbarians, but the forces gathered around the man who had not so long ago been a recognized emperor. Basiliscus had to, or at least pretended to, believe that Armatus would lead the army to the war. The confrontation however was never to take place. The enemies met at Nicaea in Bithinia.[34] The forces of Armatus exceeded those of Zeno. The emperor understood that and was ready to withdraw to Isauria.[35] This, however, did not take place, as Zeno did another attempt to win Armatus' favour. He offered the latter the post of a permanent *magister militum praesentalis*, while, his son, named Basiliscus, just like the usurper, would obtain the title of *caesar* and the right to the throne after Zeno.[36] The proposal was accepted and Armatus found himself on Zeno's side.

---

[32] Malalas, p. 379; *Chronicon Paschale*, p. 601; cf. Theoph. AM 5969; Zonaras, *Epitome historiarum* XIV, 2. 23, ed. JP. Migne, *Patrologiae cursus completus ... series graeca*, t. 134 – 135 (mentions only Thracian troops). Cf. Glušanin, *o.c.*, p. 142 sq.

[33] Malalas, p. 379; *Chronicon Paschale*, p. 601; Theoph. AM 5969; cf. *The Chronography of Gregory Abul-Faraj 1225 – 1283 ... known as Bar Hebraeus*, transl. E.A. Wallis Budge, vol. I, Amsterdam 1971, p. 70 (hereafter Bar Hebraeus); *The Chronicle of John, Bishop of Nikiou*, 88. 38, transl. R.H. Charles, London 1916 88. 38 (hereafter John of Nikiou; here we have Armalis instead of Armatus; there also appears a certain Serbatos, who takes the oath).

[34] Theoph. AM 5969; Zonaras XIV, 2. 23.

[35] Theoph. AM 5969.

[36] Malalas, p. 379; *Chronicon Paschale*, p. 601; Procopius, *De bello Vandalico* I, 7. 21, ed. Procopius. with English Translation by H.B. Dewing, vol. II, London 1916 (the author states clearly of Basiliscus being Zeno's follower; he does not mention however if Armatus was a *magister*); Theoph. 5969; Bar Hebraeus, p. 69; Zonaras XIV, 2. 23, 27; cf. Evagrius, *Historia Ecclesiastica* III, 24 — ed. *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*, ed. J. Bidez, L. Parmentier, Amsterdam 1964. The sources point out it was Zeno who commenced the negotiations, which may be a proof of his weakness. Furthermore, Illus, who had previously drawn Armatus to the plot against Zeno would now be a go-between (Candidus, p. 468). No other source mentions who the envoy was. Still, this fact sounds likely. Illus knew Armatus and could have convinced him to support Zeno. He himself had first betrayed Zeno to Basiliscus and then betrayed the latter and joined his Isaurian compatriot again.

What was the reason of Armatus' decision? Most probably it came out of a cold calculation. Armatus realized that Basiliscus' position was weak. But that was not so important. Defeat of Zeno and his forces would certainly add to his prestige and he would keep the throne. Such a victory would, however, have to be a costly one. It would mean involvement in a bloody campaign, whose result would be uncertain, despite the supremacy of Armatus' forces. Besides, what profit would Armatus himself have in the case of victory? He was rich, he had the supreme military post and the title of consul. Basiliscus could not offer him anything else, without losing the real power in the empire and providing succession to his son, Marcus. On the other hand Zeno's proposal was tempting indeed. The post of a permanent *magister militum praesentalis* enabled Armatus to keep his influence, and the title of *caesar* for his son, gave a prospect of seizing the throne.[37] And all this was practicaly risk-free. There was no need to fight and the disposal of Basiliscus, deprived of any military support, did not seem to be a big problem either. Armatus' decision, no matter how unelegant and dishonorable, is easy to understand.

Zeno did keep his promise. The son of Armatus, Basiliscus, was proclaimed *caesar* at Nicaea. Constantinople found itself easily in Zeno's hands. Basiliscus and his family, abandoned by everyone, had to seek shelter in the Hagia Sophia. Zeno, as he did not wish to open the other phase of his rule by violating the right of church asylum,[38] decided to negotiate. Basiliscus and his family were promised personal safety. The negotiations between the emperor and the usurper were conducted by Armatus.[39] Candidus of Isauria, the only one who reports this fact, writes that Armatus drew Basiliscus out of the church by a trick. It does not seem so obvious though. We must remember that the imperial couple must have treated Armatus, the man who had betrayed them, with much reserve. Armatus' son was to become emperor, which was generally known. Thus Armatus was not a reliable envoy. On the other hand he was Basiliscus' relative and an independent man. Hadn't he defended Verina from her brother's rage? He might still have a feeling towards Zenonis and might not want her blood. His strong position by Zeno's side might guarantee keeping the imperial promise. We should not forget either that empress Ariadne was interested in the fate of Basiliscus and his family.[40] Ariadne's and Armatus' support was a chance to survive. Basiliscus and Zenonis believed that Zeno's proposal was decent and left the Hagia Sophia. The right to the asylum was not violated. Some sources state they were subsequently sent to Cappadocia. According to

---

[37] Zeno had lost his sons and Ariadne, it seems, could not have children any more. Cf. L e s z k a, *Cesarzowa*, p. 276.

[38] On the church asylum, see W. M o s s a k o w s k i, *Azyl w późnym Cesarstwie Rzymskim (confugium ad statuas, confugium ad ecclesias)*, Toruń 2000.

[39] Candidus, p. 468.

[40] L e s z k a, *Cesarzowa*, p. 271 sq.

some others, they were sent to Isauria, where deprived of food they soon died of starvation.[41]

Zeno's comeback to the throne with Armatus' help was the peak of career of the latter. Now he could enjoy his position (he was probably granted the title of patricius),[42] and the splendor of his son.[43] Unfortunately his joy did not last too long. Armatus was an inconvenient collaborator for Zeno, as his position had become too strong.[44] His ambitions might reach the imperial throne, as he had already demanded the title of *caesar* for his son, Basiliscus.[45] Not only was Armatus potentially dangerous to the emperor himself, but he had many enemies at the court as well. Of them Illus was probably the most powerful. As it has already been mentioned he had joined Zeno's side much earlier, it was also him who made Armatus do the same. It was him that Zeno owed to much extent his return to the throne. He could not stand Armatus' growing power. Evargius Scholasticus clearly points out it was just Illus who was responsible for Armatus' tragic end.[46] Armatus was murdered on his way to the Hippodrome.[47] We even know the name of his murderer. It was Onoulphus, the brother of Odovacer.[48] It seems the murder of Armatus took place at the consent if not order of Zeno himself. The mission was charged to Illus who had insisted that his rival should be done away with. Thanks to that Illus would become the most influential person at the court. It should be noted that Armatus was not the sole victim of Illus. Some time later due to his intrigues widow-empress Verina had to leave the court too.[49]

The exact date of Armatus' death remains unknown. According to Theo-

---

[41] Malalas, p. 380; Marcellini v.c. comitis *Chronicon* a. 476, ed. Th. Mommsen, Monumenta Germaniae Historica (hereafter MGH), Autores Antiquissimi (hereafter AA), t. XI, Berolini 1894; *Chronicon Paschale*, p. 602; Victor Tonnennensis Episcopi *Chronica* A. CCCCXLIV – DLXVII, a. 476, ed. Th. Mommsen, MGH, AA, t. XI, Berolini 1894; Iordanis, *Romana*, MGH, AA 5.1, ed. Th. Mommsen, Berolini 1961, p. 44; Theoph. AM 5969; Evagrius III, 8; Procopius, *De bello Vandalico* I, 7. 24 – 25; Candidus, p. 468; *Incerti Auctoris Chronicon Pseudo-Dionysianum*, ed. J.B. Chabot, Corpus Scriptores Christianorum Orientalium, Scriptores Syri, t. 66, Louvain 1949, p. 170; Bar Hebraeus, p. 70.

[42] Malalas, p. 382. Cf. Hartmann, *Armatus* [in:] Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (hereafter RE) 2, 1896, col. 1179.

[43] Croke, *o.c.*, p. 87 sq.

[44] John of Nikiou 88. 45.

[45] Some sources clearly point out the emperor's apprehension concerning Armatus' loyalty. Zeno was to conclude that if Armatus had betrayed Basiliscus, he might batray him as well. To avoid this he ordered Armatus to be executed. Perjury was the official reason of that (Malalas, p. 381 sq.; *Chronicon Paschale*, p. 603; Theoph. 5969; Zonaras XIV, 2. 27; Bar Hebraeus, p. 70). This version, repeatedly occurring in the sources, does not seem convincing though. Didn't Illus, who betrayed first Zeno and then Basiliscus, do exactly the same?

[46] Evagrius, *HE* III, 24.

[47] Theoph. AM 5969.

[48] Malchus 1; 9, 4 (= Suda A 3968). It is mentioned there that Onoulphus owed his career to Armatus. His crime is presented as en example of a barbarous treachery.

[49] Leszka, *Empress*, p. 133 – 134.

phanes the Confessor, the only source that let us at least roughly set the date, it must have happened at the end of 476 or at the beginning of 477.[50]

Armatus' death meant also the end of the career of his son, Basiliscus. Deprived of the title, he saved life thanks to Ariadne's influence. He became a cleric at a Constantinople church and later on a bishop of Cyzicus. He still lived in the times of Justinian I.[51] After Armatus' death Zeno was supposed to take over his enourmous wealth.[52]

The splendid career of Armatus lasted for some 7 or 8 years. We know the posts he occupied, yet we have no account of how he managed them. As *magister militum per Thracias* he is known to have the arms of the rebels cut off. As *magister militum praesentalis* he became a traitor. He is known to have an affair with empress Zenonis, to boast of his wealth, clothes and beauty. Still, he seems to have been a man of a great personal power. Both Basiliscus (while trying to seize the throne and then fighting Zeno), and Zeno himself sought his assistance at the crucial moments. All this, as well as Armatus' death itself show clearly he was a man of power, influence and talents, which made him suitable to take up the top military posts of the country.

Łódź

---

[50] Theoph. AM 5969 (= 476/477). On the chronology in Theophanes, see — *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History*, Transl., Introd. and. Comment. C. Mango, R. Scott, Oxford 1997, p. LXIII – LXXIV. Cf. A. Lippold, *Zeno 17*, RE, X A, 1972, col. 165; *Chronicon Paschale* 284 – 628 AD. Transl. with Notes and Introduct. Michael Whitby and Mary Whitby, Liverpool 1989, p. 95, note 307.

[51] Croke, *o.c.*, p. 85.

[52] *Chronicon Paschale*, p. 603.

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

SPRACHLIČHE BEMERKUNGEN ZU THEODOR BEZA

Von

BENGT LÖFSTEDT

Der folgenden Untersuchung zugrundegelegt wurde Bezas Ausgabe, Übersetzung und Kommentar des Neuen Testaments, das sog. Novum Foedus. Meine Edition wurde 1642 in Cambridge gedruckt; sie ist ein Neudruck der vierten grossen Ausgabe v.J. 1598; die erste Edition kam i.J. 1557 heraus. Bezas Ausgabe enthält, ausser einem sehr ausführlichen Kommentar, den griechischen Text, die Vulgata-Übersetzung und Bezas eigene Übersetzung in klassisches Latein. Die Bedeutung dieses Werkes kann nicht überschätzt werden; in seiner klassischen Biographie *Theodore de Bèze* (Genève 1967) S. 71 bemerkt Paul-F. Geisendorf: „l'édition de Bèze deviendra et restera pour plusieurs siècles la base de toutes les Bibles protestantes, le socle solide et de bon aloi sur lequel on peut s'appuyer pour bâtir à nouveau".

Da Beza ein Humanist war, der die volkssprachliche Vulgata durch seine eigene Übersetzung ins klassische Latein ersetzen wollte, fällt es auf, dass er selbst bisweilen unklassisches Latein schreibt. Einige Beispiele (ich verweise auf die Seite meiner Ausgabe und Kapitel und Vers der betreffenden Bibelstelle; fast sämtliche Belege sind dem Kommentar entnommen):

Ortographie. S. 333 *act.* 13,2 *mistum* für *mixtum.* Vgl. P. Stotz, *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, Bd. 3 (München 1996) § 282.3 Anm. 223; weitere Belege bei Verf., Arctos XXIII 1989, S. 134 und XXVII 1993, S. 75; Kungl. Humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala, Årsbok 1991 – 92, S. 118.

S. 31 *Matth.* 9,8 *vendicare* für *vindicare*; auch S. 729 *I Ioh.* 2,19. Vgl. Verf., Acta Classica XII 1969, S. 92 f.; Arctos XIV 1980, S. 43; *Tradition und Wertung*: Festschrift Fr. Brunhölzl (Sigmaringen 1989), S. 298; *The Scriptures and Early Medieval Ireland,* ed. O'Loughlin (Turnhout 1999), S. 46.

Formenlehre. S. 391 *Rom.* 2,27 *in duobus* (für *duabus*) *illis tabulis.* Vgl. Stotz a.A. Bd. 4 (München 1998) § 87.1 Anm. 11; auch Verf. in der Ausgabe des Anonymus ad Cuimnanum (*CC* 133 D) S. XXVIII.

S. 54 *Matth.* 15,22 *extrinsecus* als Adjektiv; auch S. 730 *I Ioh.* 2,29. Vgl.

Verf., Vetenskapssocieteten i Lund, Årsbok 1983, S. 40 Anm. 12; Maia XL 1988, S. 289 f.; Mlat. Jb. XXVIII 1993, S. 92; Orpheus XV 1994, S. 209.

S. 387 *Rom.* 2,2 *penitissime*, Superl. von *penitus*. *ThLL* 10,1, 1084, 12 f. verzeichnet zwei Belege aus Sidonius; R.E. Latham, *Revised Medieval Latin Word-List* (London 1965 = *MLWL*) belegt die Form 1537; s. auch Sedulius Scottus in *Don. mai.* (*CC* 40 B) 250, 34 ff.

S. 327 *act.* 10,36 *unis* (für *solis*) *Iudaeis*; auch S. 329 *act.* 10,46[1].

Syntax. S. 17 *Matth.* 5,23 *illatas etiam injurias obliviscitur*. Zur *oblivisci* mit dem Akk.s. *ThLL* 9:2, 110,71 ff.

S. 353 *act.* 19,4 *licet ... vixerunt*. Zu *licet* mit dem Ind. s. J.B. Hofmann & A. Szantyr, *Lateinische Syntax* (München 1965) S. 605[2].

S. 3 *Matth.* 1,20 *ne metue* (so in Bezas Übersetzung; die Vulgata hat *noli timere*); auch S. 9 *Matth.* 3,9 *ne putate vobis dicendum* (so Beza gegenüber der Vulgata *ne velitis dicere intra vos*); S. 80 *Matth.* 24,28 *ne credite*; usw. Leena Löfstedt, *Les expressions du commandements et de la défense en latin* (Diss. Helsinki 1966) S. 62 schreibt: „Dans la prose classique et postclassique l'impér. prés. nié est très rare".

Wortschatz. Wie die meisten Neulateiner kümmert sich Beza was den Wortschatz betrifft besonders wenig darum klassisch zu schreiben. Er scheint vielmehr ein gewisses Vergnügen darin zu finden, neue Wörter und Ableitungen zu bilden. S. 306 *act.* 3,21 lesen wir z.B. *Omnimajestaticam sive Ubiquistaticam chimaeram*; nur das Wort *omnimaiestas* ist im *Novum glossarium mediae Latinitatis* (Kopenhagen 1957 ff.) belegt. — S. 312 *act.* 6,1 hat er die Ableitung *Graeciensis* erfunden: *Libenter Graecienses istos appellassem sicut salem Romanensem vocat Cato, qui Romae venalis erat.* — S. 331 *act.* 11,26 finden wir die Ableitung *Ignatianus* von *Ignatius (Loyola)*; vgl. das von R. Hoven, *Lexique de la prose latine de la renaissance* (Leiden 1994) verzeichnete *Iesuitanus.* — Gewagt ist die wörtliche Übersetzung von σκωληκόβρωτος *vermivorus passiva significatione* S. 333 *act.* 12,23, 'von Würmern gefressen'; die wenigen Ableitungen auf *-vorus carnivorus, monstrivorus, omnivorus* haben ja alle aktivische Bedeutung.

Ich gebe ein Verzeichnis anderer Wörter (und Ausdrücke), die unklassisch sind, aber in anderen späten Texten begegnen.

S. 83 *Matth.* 25,16 *cauponator* (für *caupo*). — S. 382 *Rom.* 1,16 *certioratio;* auch bei A. Bartal, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae* (Leipzig 1901), C. Du Cange, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis* (Paris 1883 – 87), M. Kostrenčić, *Lexicon Latinitatis medii aevi Iugoslaviae* (Zagreb 1969 – 79), R.E. Latham, *Dictionary of Medieval Latin from British Sources* (London 1975 ff.), M. Plezia, *Lexicon mediae et infimae Latinitatis Polonorum* (Warszawa 1953 ff.) — S. 329 *act.* 10,46 *disertulus* (Dim. von *disertus*); ein

---

[1] S. 379 *Rom.* 1,4 *solae veri Deitati essentiali* ist wohl Druckfehler für *soli verae...*

[2] Den dort angeführten Belegen ist hinzuzufügen *Epigr. Bob.* 57,10 *amicus est licet.*

Beleg im *ThLL*; ein Beleg bei Hoven. — S. 295 *act.* 1,8 *enthusiasta*; auch bei Bartal und Hoven. — S. 714 *I Petr.* 4,6 *fons ac origo*; nicht im *ThLL*, aber der Ausdruck ist schon patristisch, s. Verf., ALMA L 1991, S. 113. — S. 55 *Matth.* 15,36 *frustulatim* (aus *frustum, frustulum*); auch bei Hoven und im *Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum* (Prag 1980 ff.). — S. 301 *act.* 2,27 *cum sanguinis grumos sudaret.* Im älteren Latein bedeutet *grumus* 'Erdhaufen', das ital. und span. *grumo* bedeutet aber — ebenso wie *grumus* an unserer Stelle — 'Tropfen von geronnenem Blut'; das entsprechende frz. *grume* wird in dieser Bedeutung von v. Wartburg, *Frz. etym. Wb.* Bd. 4 S. 289 Anm. 7 seit dem 16. Jh. belegt. — S. 305 *act.* 3,12 *Hebraissare;* auch bei J.W. Fuchs & O. Weijers, *Lexicon Latinitatis Nederlandicae medii aevi* (Leiden 1977 ff.) und Hoven. — S. 395 *Rom.* 3,25 *languefactio*; das Verb *languefacio* einmal bei Cicero. — S. 30 *Matth.* 8,29 *praecise*; dieses Adverb oder das Adjectiv *praecisus* begegnet mehrfach in der Bedeutung 'präzis', z.B. auch S. 55 *Matth.* 15,36; S. 91 *Matth.* 26,54; S. 125 *Marc.* 8,31; usw.; vgl. Verf., Maia XXXIII 1981, S.47; Mlat. Jb.XVIII 1983, S. 280; Acta Classica XXX 1987, S. 79 f. — S. 350 *act.* 18,5 *praesentiscere;* auch bei Fuchs & Weijers und bei Hoven. — S. 91 *Matth.* 26,53 und S. 106 *Marc.* 3,8 *provocabulum* (für *pronomen*); auch bei Bartal. — S. 329 *act.* 10,46 *soloecissare* 'Schnitzer machen'; auch bei Bartal und Hoven. — S. 27 *Matth.* 7,15 und S. 43 *Matth.* 12,25 *translatitius* 'metaforisch'. — S. 705 *I Petr.* 2,2 *vafrities* (für *vafritia*); auch im *MLWL* a. 1518 und bei Hoven. — S. 90 *Matth.* 26,39 *vix ac ne vix quidem;* auch S. 294 *act.* 1,4: vgl. Verf., Orpheus IX 1988, S. 371; Svenska Linnésällskapets Årsskrift 1990 – 91 S. 59; Arctos XXVII 1993, S. 77. — S. 377 *Rom.* 1,1 *vocatitius*; dies wird auch eine Neubildung Bezas sein; er schreibt: „*vocatus*"..., *id est ipsius Christi voce ad hoc ministerium adscitus, ac si* „*vocatitium*" *dicas.*

Los Angeles

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

DE NUPTIIS LATINITATIS ET SERMONIS ANGLORUM

By

MARCIN MORAWSKI

Although in recent years one could observe a growth of interest in medieval studies, it is rather the work of historians which has revealed new aspects of the Middle Ages. Especially in Poland, medievalism is the domain of historians and very few philologists deal with this fascinating period in their research. To fill this gap even in part, I would like to analyse three medieval lyrics which can shed some light on the use of languages in 15th century England.

The old stereotype is, that the only language of medieval Europe was Latin and vernacular literature did not break out until the Renaissance. Such an idea is entirely wrong; at the time when Christianity was brought to Poland, elaborate alliterative poetry in Old English[1] had flourished in the British Isles for at least 200 years, and in some monasteries chronicles were maintained for a hundred of years — and they were not Latin ones![2] Nonetheless, Latin literature existed, especially in the liturgical and ecclesiastical fields, though even there one can find rich resources in the vernacular. From the 7th to the 15th centuries, in Old and Middle English times, "there was no specially privileged foreign class of Latin speakers. Ignorance of Latin may have been a spiritual disadvantage but it carried no social or political stigma".[3] The truth is, that after the Norman Conquest (1066), French — or its Norman dialect, rather — invaded England to become the dominant language of the upper classes, but even then literature in English did not die. The 13th and 14th centuries saw a surprising outbreak of vernacular lyrics, despite French influences. Some poets, e.g. John Gower (d. 1408), wrote in three languages: English, French and Latin. As R.T. Davies

---

[1] Generally speaking, Old English is the earliest stage of English language, dated ca 700 – 1100; next comes Middle English — ca 1100 – 1500; and Modern English — 16th-20th centuries.

[2] Cædmon, the earliest Anglo-Saxon poet known by name (mentioned by Bede in his *Historia ecclesiastica* IV, 24), lived in Whitby while Hild was abbess, i.e. 675 – 680; *Anglo-Saxon Chronicle* was inspired by King Alfred the Great ca 890.

[3] D. B r e w e r, *The Language of English Medieval Literature*, [in:] Medieval Literature: Chaucer and the Alliterative Tradition, ed. B. Ford, London 1991.

notices, "... French was the language of Court and ruling class and Latin that of Church and learning, and to many medieval Englishmen two or three languages were as natural as one".[4]

The interesting co-existence of languages can be seen in 15th-century lyrics which are an excellent example of macaronic poetry. Although the term 'macaronic' used to be considered as an equivalent of mediocre, not to say bad style, in my opinion the lyrics I want to analyse — a masterly woven web of Latin and English verses — prove to be quite subtle and sophisticated. From the bulk of medieval English (or Anglo-Latin) macaronics I have chosen three, all based on liturgical texts.

The first of them, "A Hymn of the Incarnation",[5] is an anonymous translation (ca 1450) of a Latin Christmas sequence "Laetabundus". The sequence is dated ca 1100; Davies ascribes it to St Bernard of Clairvaux though in Raby's opinion it is an anonymous work.[6] The Middle English text is, to be frank, only partial translation; I would rather say, it is a kind of bilingual play on words by an unknown poet. For comparison, I present both versions, Latin and English:

Laetabundus
exsultet fidelis chorus,
alleluia;

Regem regum
intactae profudit torus:
res miranda.

Angelus consilii
natus est de virgine,
sol de stella,

Sol occasum nesciens,
stella semper rutilans,
semper clara.

Sicut sidus radium,
profert virgo filium
pari forma;

Neque sidus radio
neque mater filio
fit corrupta.

---

[4] P. 44; see next note.

[5] Title is editor's: R.T. Davies, *Medieval English Lyrics. A Critical Anthology*, Northwestern University Press, 1964 (abbreviated as: Davies); all discussed lyrics quoted from this edition.

[6] Davies, p. 351; F.J.E. Raby, *The Oxford Book of Medieval Latin Verse*, Oxford 1959.

Cedrus alta Libani
conformatur hyssopo
valle nostra;

Verbum, mens altissimi,
corporari passum est
carne sumpta.

Isaïas cecinit;
synagoga meminit,
nunquam tamen desinit
esse caeca;

Si non suis vatibus,
credat vel gentilibus
Sibyllinis versibus
haec praedicta.

Infelix, propera,
crede vel vetera;
cur damnaberis,
gens misera?

Quem docet litera,
natum considera;
ipsum genuit
puerpera.[7]

What can be noticed is a sequence form with its specific use of rhythm and rhyme. Except for the two first stanzas, the number of syllables in the first two verses of every stanza is the same; the last four stanzas, i.e. 9 – 12, have the first three lines parisyllabic; in all the stanzas the last verse consists of four syllables.

The English text reads as follows:

Glad and blithe mote ye be,
All that ever I here nowe se,
Alleluia!
Kinge of kingis, Lord of alle,
Borne he is in oxe stalle,
Res miranda.

---

[7] R a b y, *o.c.*, No 113.

The angel of consel now borne he is,
Of a maide full clene, iwis,
Sol de stella.
The sunne that ever shineth bright,
The sterre that ever yeveth his light,
Semper clara.

Right as the sterre bringth forth his beme,
So the maide here barn teme
Pari forma.
Nother the sterre for his beme,
Nother the maide for here barne-teme
Fit corrupta.

The cedur of Liban that groweth so hie
Unto the hysope is made lie
Valle nostra.
Godis sone of Heven bright
Until a maide is he light,
Carne sumpta.

Isaye saide by prophecye.
The Synagoge hath it in memorye,
Yit never he lynneth maliciusly
Esse caeca.
If they leve not here prophetis,
Then lete hem leve hethen metris,
In Sibyllinis versiculis
Haec praedicta.

Unhappy Jewe, come thu nere,
Beleve ellis thine eldere.
Why wolt thu, wretch, idampned be?
Whomme techeth the letter —
Beholde the childe the better —
Him bare a maide-moder, Marye.[8]

From the very first reading one can observe that all the Latin verses are the same as in the original text of "Laetabundus", except one: in the last but one stanza we have 'in Sibyllinis versiculis' instead of 'Sibyllinis versibus'. (Perhaps this is a hint of a different version of "Laetabundus"; we must bear in mind that this sequence was a very popular carol during the Middle Ages, and

[8] Davies, No 117. I have unified Latin spelling.

it survives in over 200 manuscripts). Further careful reading brings us to the conclusion that an anonymous translator tried to preserve the sequence-metre, though the peculiarity of the English language made the verses longer in comparison to the brief lines of the original. Even so, the structure of the sequence is rendered in masterly form which proves the poetic skill of the translator.

Let us now analyse the English text. Since 15th-century language is a little different from today's English, I will try rendering it into a form more suitable for a modern reader.[9]

The first stanza of Middle English text, made out of two Latin ones, is more of a subtle paraphrase than a literal translation, rather: »May glad and blithe be all of you whom I can see here and now, alleluia; the King of kings, the Lord of the universe, is born in an ox's stall, matter for wonder.« Instead of the contemplation of Mary's virginity in the Latin text ('intactae torus'), the poet-translator evokes a picture of the stable which Christ was born in, according to the Gospel — a picture which was popular in the 15th century. If we assume that this English hymn was used in liturgy (like its Latin source), or at least in paraliturgical ceremonies — cf. phrase "all that ... I here nowe se" — it was probably sung at Christmastide when the faithful were gathered around the "manger".

The second stanza is quite an accurate translation of the Latin text: »The Angel of Counsel[10], now he is born of a pure Virgin, indeed, sun from star; sun that ever shines bright, star that ever gives its light, always bright.« One can only wonder if 'star' in the last verses signifies Christ who would be, then, the shining sun and star at the same time: Middle English 'sterre' is masculine, as a descendant of the Old English 'steorra'. Actually, both symbols can be connected with Christ, according to biblical texts, interpreted by the Church Fathers, e.g. Luke 1:78; Numbers 24:17 or Revelation 22:16. But from my point of view, based on the parallelism of the Latin text, 'stella semper rutilans' is the Blessed Virgin; she is greeted as 'star' also in the famous hymn "Ave maris stella", probably contemporary to "Laetabundus", and in the antiphon "Alma Redemptoris Mater", to mention only the most well-known examples.[11] So I think that the translator simply kept the grammatical gender of 'sterre', attributing this symbol to Our Lady. Such an understanding is strengthened by the next stanza: »As the star brings forth its beam, so the maid brought forth her child, of like nature. Nor was the star corrupted by its beam nor was the maid by her child-bearing.« It is clear here, that 'star' signifies the Virgin Mary. The poet-translator again indulges himself with 'licentia poetica' and — despite 'mater' in the Latin text — he calls Mary 'maide', a virgin. Perhaps it is a reference to earlier verses, in which he gave up his contemplation of Christ born of a virgin, describing instead the place of his birth.

---

[9] I use Davies's notes from his edition.

[10] 'Angelus consilii' is Christ's title derived from Isaiah 9:5 in the Vulgate version. This title can be found also in the Introitus of third mass on Christmas Day.

[11] R a b y, *o.c.*, No 94 and 114.

To explain picture in the next stanza, i.e. the symbol of a Lebanon cedar, both Davies and Raby point out 1 Kings 4:33 in the Vulgate version: "[Salomon] disputavit super lignis a cedro quae est in Libano usque ad hysopum quae egreditur de pariete". Raby comments on this verse with the following: "The great cedar (Christ in His incarnation) has been conformed to the lowly hyssop in our valley (i.e. in our flesh)".[12]

The Middle English translation of this passage is again a paraphrase, rather: »The cedar of Lebanon which grows so high is made to lie with the hyssop in our valley. The Son of God from bright heaven has descended upon a maid, having taken flesh.« 'Valles nostra' is, of course, our world as compared to heaven.[13] It seems that the poet-translator avoids complicated Latin theological terminology (perhaps lack of 'intactae profudit torus' in the first stanza was a sign of this?) and prefers the plain 'Godis sone of Heven bright' to the rather abstract 'Verbum, mens altissimi'. He copes with 'corporari passum est' in a similar way. In my opinion, these two lines are an echo of a Latin hymn, used in Lauds, which must have been known to the poet: "Aeterna caeli gloria, / beata spes mortalium, / celsitonantis unice, / castaeque proles virginis."[14]

The next stanzas of the sequence now consist of four verses. The English version follows the Latin text of "Laetabundus" in only one more stanza; the last lines are entirely different from the Latin text and its rhythm.

»Isaiah foretold, the Synagogue bears it in mind but, wickedly, never ceases to be blind. If they do not believe their prophets, then let them believe heathen poems, which were prophesied in sibylline verses.« As I have mentioned before, the Latin verse woven into the English text differs from that of the "Laetabundus" textus receptus. It is worth noting, however, that the 'he' used in Middle English in reference to the Synagogue is not a masculine form of the pronoun but feminine one, which originates in Old English 'hēo'. The Synagogue is here the personification of the Jews as opposed to the Church — *Ecclesia*.

The last stanza, though it lacks Latin fragments and does not imitate the original metre, in its first part faithfully renders the sequence: »Unfortunate Jew, come near, or believe the Ancients of your race. Why are you to be condemned? Him whom the Scriptures show — behold that child better — him a maiden-mother, Mary, bore.« The only change the poet indulged himself with, is calling Mary not only mother ('puerpera' in original) but also virgin.

Latin liturgical texts are imitated and used in another way by the author of "The Nativity".[15] This anonymous work, from the late 15th century, consists of interchanging English and Latin verses:

---

[12] Raby, *o.c.*, p. 475. Davies refers also to pseudo-Rabanus' *Allegoriae in Sacram Scripturam*, PL CXII, 891.

[13] Cf. 'in hac lacrimarum valle' in *Salve Regina* antiphon.

[14] This hymn can be found in, e.g., *The Canterbury Hymnal*, ed. G.R. Wieland, Toronto 1982. It was appointed for Friday's Lauds.

[15] Davies, No 120.

Jesus, almighty King of Blis,
Assumpsit carnem virgine.

As Holy Kirke makes mind,* *As Holy Church reminds
Intravit ventris thalamum,
Fro* Heven to erthe, to save monkind, *from
Pater misit Filium.

Of Mary milde Christe wolde be borne,* *Christ wanted to be born of gentle Mary
Sine virili semine,
To save monkind that was forlorne* *utterly lost
Prime parentis crimine.

To Mary come a messenger,
Ferens salutem homini:
She answerd him with milde chere,* *with mild (humble) face
'Ecce ancilla Domini'.

Mekely on thee the Holy Ghoste
Palacium intrans uteri:
Of all thing meknes is moste* *meekness... most
In conspectu Altissimi.

When he was borne that made all thing,
Pastor, creator omnium,
Angelles they began to sing
'Veni, redemptor gencium'.

Thre kinges come on goid* twelfth day, *good
Stella mycante previa;
To seche* that childe they toke tho** way, *to seek; **then
Portantes sibi munera.

A sterne forth ladde theis kinges all,* *A star led all these kings
Inquirentes Dominum;
Lying in an asse stall
Invenerunt puerum.

For he was King of kinges heghe,* *high
Rex primus aurum optulit;
And also Lorde and King full right,
Secundus rex thus protulit;

For he was God, Mon and King,
Myrra mortem retulit:
He us all to Heven bring,
Qui mortem Cruce voluit.

Davies mentions that the Latin fragments in this poem are taken from liturgical texts of Christmastide. Generally he concludes that we have here a poem "incorporating lines from services in Latin, e. g. ll. 8, 20, 22, all of which are from Christmas services".[16] I think that more careful identification could be interesting.

If we analyse the Latin quotations in this poem, we will see that almost all of them are written in iambic metre, actually iambic dimetre, also called Ambrosian metre. It was the favourite verse for Christian hymns from the time of St Ambrose. So, it is not surprising that three lines woven by the poet into this text are taken directly from breviary hymns.

'Sine virili semine' in the second stanza is from a hymn which has different titles: "Audi, redemptor gentium" (as in, e.g., *The Canterbury Hymnal*) or "Veni, redemptor gentium" (this version is suggested by Raby). The quotation is a little changed but the sense remains unchanged:

> Non ex virili semine
> sed mystico spiramine
> verbum Dei factum est caro,
> fructusque ventris floruit.[17]
>
> (Or *The Canterbury Hymnal* version:
> Christe, virtutum Domine,
> non ex virili semine,
> divinitatis unius
> consorsque Sancti Spiritus.)[18]

Raby ascribes this hymn to St Ambrose and gives it the title "For Christmas Eve". Wieland in his edition of *The Canterbury Hymnal* does not mention an author; but he informs us that — according to the rubric of the manuscript — the hymn was appointed for Christmas Lauds. It is not easy to say what Christmas office this hymn was used for in 15th-century England; perhaps the breviary of Sarum Rite[19] could help but that is not available to me. Nonetheless, we can be sure that this hymn was connected with the liturgy of 25th December.

In presenting one of the possible titles for this hymn, I have also indicated where the quotation in the fifth stanza of the English poem is from — 'Veni, redemptor gencium'. The same stanza contains another hymn-verse, taken from Sedulius' alphabetical poem which starts 'A solis ortus cardine'. The seventh stanza of this hymn reads as follows:

---

[16] Davies, p. 351.

[17] Raby, *o.c.*, No 12.

[18] *The Canterbury Hymnal*, hymn 39.

[19] Rite of Church in Salisbury, different from Roman liturgy; very popular in late Middle Ages in England. Editions [quoted by Davies]: *Breviarium ad usum insignis ecclesiae Sarum*, ed. F. Procter and C. Wordsworth, Cambridge 1879 – 86; *The Sarum Missal*, ed. J.W. Legg, Oxford 1916.

Gaudet chorus caelestium
et angeli canunt Deo,
palamque fit pastoribus
pastor, creator omnium.

Wieland ascribes this hymn to Vespers of Epiphany (6th January)[20]. In a later tradition the first part of it was used in Christmas Lauds (25th December) though a few further stanzas were adapted for 6th January Vespers. Unfortunately, only the breviary of Sarum Rite can answer the question of what day Sedulius' poem was appointed for, in the 15th century.

Identification of the other quotations is a hard task; as I mentioned, Davies connects them with the Christmastide liturgy, but in my opinion, the author of "The Nativity" used texts from other periods of the liturgical year, too.

'Pater misit Filium' in the first stanza and 'prime [= primae] parentis crimine' in the second one allude, perhaps, to a hymn about the Holy Cross — "Pange, lingua" — by Venantius Fortunatus. Written when relics of the Holy Cross were sent to Poitiers, where Venantius was a bishop, in later liturgy it was assigned to the Passion weeks, i.e. the two weeks before Easter. Fragments of "Pange, lingua" could have inspired the English poet:

De parentis protoplasti fraude factor condolens,
(...) ipse lignum tunc notavit, damna ligni ut solveret.
Quando venit ergo sacri plenitudo temporis,
missus est ab arce Patris natus orbis conditor
atque ventre virginali carne factus prodiit.[21]

To be precise, the Latin lines in the English poem are not exact quotations — nor even quasi-quotations — nevertheless lexically, they resemble Venantius' verses. Even more, such phrases as 'Pater misit Filium' and 'missus est ab arce Patris natus' derive from the Scripture: "misit Deus Filium suum factum ex muliere" (Galatians 4:4). On the other hand, we can see a phrase describing original sin in Prudence: "[Christus] corporis formam caduci... induit, ne gens periret primoplasti ex germine"[22] which bears a strong resemblance to lines in "The Nativity".

Also of biblical provenance are the words 'Ecce ancilla Domini' (Luke 1:38) — they are the words of the Virgin Mary at the Annunciation. They were repeated by the faithful in a prayer, popular in the western Church since the 14th

---

[20] The *Canterbury Hymnal* is from the 10th century.

[21] R a b y, *o.c.*, No 54.

[22] *Hymnus omnis horae*, ll. 17 – 18. [This and other fragments from Prudence quoted from edition: *Aurelii Prudentii Clementis Carmina*, CCSL, Turnholti 1966.] This hymn can be found in breviary, also; it was a popular Christmas carol during the Middle Ages — vide: R a b y, *A History of Christian Latin Poetry*, Oxford 1953.

viary. Unfortunately, as I mentioned, this edition is not available to me; so, let us look at some hymns. Prudence begins his "Hymnus Epiphaniae":

Quicumque Christum quaeritis
oculos in altum tollite!

In the English poem 'kinges all' are described as 'inquirentes Dominum'; they are also 'portantes munera'. They are led to the Child by a star: 'stella mycante previa'. In my opinion this is a reference to Sedulius' hymn in which we can read:

Ibant magi qua venerant
stellam sequentes praeviam;
lumen requirunt lumine,
Deum fatentur munere.[27]

Both quoted hymns pattern the motive of seeking the Messiah (requirunt — quaeritis); the same motive can be noticed in the Middle English poem. The phrase 'invenerunt puerum' originates from the Gospel — St Matthew noted: "intrantes domum invenerunt puerum cum Maria matre eius" (2:11). In the second part of this verse we read: "et apertis thesauris suis obtulerunt ei munera: aurum, tus et murram". These gifts are also mentioned by Prudence: "Eoa promunt munera / stratique votis offerunt / tus myrram et aurum regium" (ll. 62 sqq.). The English poet, following Church tradition and the Church Fathers' interpretation, ascribes mystical meanings to the three kings' gifts: gold is a sign of Christ's kingship, incense of His Divinity, myrrh, used for burial, is a sign of Christ's mortal, i.e., human nature. Here Davies has a reference to the "Sarum Breviary".[28] I hope it would not be different to that used in the Roman Church: "Tria sunt munera pretiosa quae obtulerunt magi Domino in die ista; et habent in se divina mysteria: in auro ut ostendatur regis potentia, in thuro sacerdotem magnum considera, et in myrrha Dominicam sepulturam".[29] This idea is present in many texts for Epiphany, e.g. one of antiphons explains the mystical gifts of the Magi in this way: "...pretiosa munera obtulerunt: aurum sicut regi magno; thus sicut Domino vero; myrrha sepultura eius".[30] Also Prudence interpreted the three gifts (ll. 65 – 72):

Agnosce clara insignia
virtutis ac regni tui,
puer o cui trinam pater
praedestinavit indolem.

---

[27] Raby; *The Canterbury Hymnal* has 'qua viderant'.

[28] Davies, p. 351.

[29] PL 78, 742; *responsorium in tertio nocturno*.

[30] As above; *antiphonae in Evangelio*. The same idea can be found in some English texts, too, e.g. in the *Ormulum*.

century, to celebrate Christ's Incarnation; from the opening words, the prayer was called *Angelus*.

Since the Incarnation was seen as a mystic marriage of God and human nature, in hymns and antiphons one can often find references to the bridegroom, bride, marriage feast etc. They have their source in the Canticle of Solomon as well as in Psalm 18 (Vulgate) used in the office of Christmas night.[23] Jesus, as the English poet says, 'intravit ventris thalamum'. The womb of the Blessed Virgin is compared, here, to a marriage chamber where Christ — the King and Bridegroom — comes in. The reverse picture can be seen in an Advent Vespers hymn:

> [Christus] vergente mundi vespera,
> sicut sponsus de thalamo,
> egressus honestissima
> virginis matris clausula.[24]

The "Magnificat" antiphon for the first Vespers of Christmas could be a source of inspiration for the 15th-century poet, too: "Cum ortus fuerit sol de caelo, videbitis Regem regum procedentem a Patre, tamquam sponsum de thalamo suo".[25] Once more, Mary's womb is pictured as a royal chamber: in the fourth stanza the Holy Spirit 'palacium intrans uteri' descends on the Virgin. Sedulius' "A solis ortus cardine" which I mentioned before, describes the scene in these words:

> Clausae parentis viscera
> caelestis intrat gratia (...)
> Domus pudici pectoris
> templum repente fit Dei.[26]

The last four stanzas of "The Nativity" deal with the feast of Epiphany, celebrated on the twelfth day after Christmas. It is held to commemorate the homage of the Magi — who were transformed by Christian tradition into kings, and were numbered as three due to their three gifts offered to Jesus. Prudence is the author of a hymn used in this day's office; and, as I wrote, part of Sedulius' "A solis ortus cardine" was adapted for the liturgy of Epiphany, too. Nonetheless, we cannot give exact quotations, only remote allusions can be hinted at. Davies points out responsories in Matins (midnight prayer) in the *Sarum Bre-*

---

[23] "In sole posuit tabernaculum suum, et ipse tamquam sponsus procedens de thalamo suo" (18,6 Vlg).

[24] *The Canterbury Hymnal,* No 33.

[25] PL 78, 733. Cf. another verse in this office: "Tamquam sponsus Dominus procedens de thalamo suo".

[26] R a b y, *o.c.*; *The Canterbury Hymnal* has 'casta' instead of 'clausae'.

Regem deumque adnuntiant
thesaurus et flagrans odor
turis Sabaei, at myrreus
pulvis sepulcrum praedocet.

To conclude: this English poem, as a kind of play on words with liturgical and biblical texts, must have been written by someone well-versed in breviary hymns and antiphons. Perhaps the author was a clerk: maybe a priest, deacon or monk (or nun!). "The Nativity" is — I think — a poetic meditation upon the mystery of the Incarnation.

The third macaronic poem — and the last which I want to analyse — differs from those discussed above. First of all, it does not deal with Christmas; its subject is more solemn. Then, it is dated around the beginning of the 16th century, and its use of Latin is not the work of a translator (as it was in "Laetabundus") nor quotation of liturgical texts (as in "The Nativity"). Here, we have conscious Anglo-Latin poetry, although with some allusions to e.g. the Scripture. Davies in his edition entitled this work (anonymous, again) "Fearful death":[31]

Alas, my hart will brek* in three:	*heart... break
Terribilis mors conturbat me.	
Illa iuventus, that is so nise*,	*nice
Me deduxit into vain devise:	
Infirmus sum, I may not rise.	
Terribilis mors conturbat me.	
Dum iuvenis fui, litill I dred,*	*little... dread
Sed semper in sinne I ete my bred,*	*in sin I ate my bread
Iam ductus sum into my bed.	
Terribilis mors conturbat me.	
Corpus migrat in my soule;*	*my body parts from my soul
Respicit demon in his rowle* —	*roll
Desiderat ipse to have his tolle.	
Terribilis mors conturbat me.	
Christus se ipsum, whan he shuld die,	
Patri suo his manhode* did crye:	*manhood
'Respice me, Pater, that is so hye.*'	*high
Terribilis mors conturbat me.	
Queso iam the Trinite	
Duc me from this vanite	
In celum, ther is joy with thee.	
Terribilis mors conturbat me.	

[31] Davies, No 170.

The refrain 'Terribilis mors conturbat me' is a variant version of the well-known phrase in medieval poetry, 'Timor mortis conturbat me'. This phrase derives, as do many other popular sentences in the Middle Ages, from the liturgy, particularly from the Office for the dead. The Office was connected with *commemoratio omnium defunctorum*, celebrated on 2nd November.[32] One of the responsories in Matins starts: "Peccantem me quotidie et non me poenitentem timor mortis conturbat me..."[33] The refrain 'Timor mortis..' can be also found in William Dunbar, a Scottish poet who died ca 1520.

In the opening stanzas of "Fearful death" one can notice echoes of Psalm 40. The psalmist laments before God: "Ego dixi: Domine, miserere mei, sana animam meam, quoniam peccavi tibi. (...) adversum me susurrabant omnes inimici mei, adversus me cogitabant mala mihi: »Numquid qui dormit non adiciet, ut resurgat?«" (vv. 5,7,8 lg) In a previous verse, the psalmist praises a man who helped the poor: "Dominus opem ferat illi super lectum doloris eius". The picture is, then, of a sick man, lying on his bed, who asks God for healing — at the same time seeing the source of his misfortune in his sins. In the fifth stanza there is a reference to the Gospel: Jesus dying on the cross prays to His Father: "»Pater, in manus tuas commendo spiritum meum.« Et haec dicens exspiravit." (Luke 23:46) The symbol of eating of bread which signifies man's life also originates from the Scripture (e.g. Psalms 41:10; 80:6; 102:10; 127:2 [numeration of Hebrew text]; Proverbs 4:17; Ecclesiastes 9:7).

Another important source for the English lamentation is "Ars moriendi", popular books in the 14th and 15th centuries.[34] Instead of the Last Judgement scene (common in, e.g., the 12th c.) the iconography of "Ars moriendi" depicts the very moment of death. As Philippe Ariès notices, this drama is not in the world to come, it draws near and can be watched in a dying man's room.[35] There are men present as well as supernatural beings: almighty God, angels, often the Virgin Mary, and in opposition the devil with his register of sins.[36] For a dying man it is a final test; for the angels and devils it is last battle for his soul. Not only the fine arts of the late Middle Ages dealt with such themes. Morality plays, popular in England, such as *Everyman, Mankind, Castle of Perseverance* (the last two are from the 15th c.), describe — in allegories — the very moment

---

[32] In Cluny ca 1000 a day of prayer for the departed was held. In *Ordo Romanus XIV* (ca 1311) *anniversarium omnium animarum* is placed on 2nd November. Cf. T. Sinko, *Zarys liturgiki* Gościkowo 1988.

[33] PL 86, 981 (*Officium mortuorum*).

[34] E.g. *Miroir de la Mort* (1460); Dutch *Ars moriendi* (1466); Savonarola's *Arte del bene morire* (1497).

[35] Cf. *Człowiek i śmierć*, Warszawa 1992. [P. 114: „Dramat opuścił obszary pozagrobowe. Przybliżył się i rozgrywa się teraz w izbie chorego, wokół jego łoża".].

[36] Shift of meaning is interesting: in apocalyptic texts the Judgement book is the book of life, the names of those who are saved are written in it; during the Middle Ages, the book became a book of sins, a register, or record book which was the basis on which were condemned the wicked. Such a picture can be seen in *Dies irae:* Liber scriptus proferetur, / in quo totum continetur, / unde mundus iudicetur.

of death. Perhaps they were the inspiration for our anonymous poet. "Everyman", written probably ca 1485 though not published until 1528, in its last scene depicts Everyman's death: Good Deeds accompanies him to the grave, Knowledge, Five Wits and Beauty are also present. While dying, he prays:

> Have mercy on me, God most mighty;
> And stand by me, thou Mother and Maid, holy Mary.
> Here I cry God mercy.
> Into thy hands, Lord, my soul I commend.
> Receive it, Lord, that it be not lost.
>
> As thou me boughtest, so me defend,
> And save me from the fiend's boast,
> That I may appear with the blessed host
> That shall be saved at the day of doom.
> In manus tuas — of mights most
> For ever — commendo spiritum meum.[37]
> (ll. 874 sqq.)

We can observe here, again, the motive of commending oneself into God's hands in the moment of death — as Christ did on the cross — and of the hope of everlasting happiness amongst the blessed in heaven. "Everyman" also — and in a more exact way the famous opening of Ecclesiastes — gives the inspiration for 'duc me from this vanite' in the last stanza of "Fearful death". Good Deeds addresses the dying Everyman in such a way: "All earthly things is but vanity" (v. 870).

I must confess that I find the first line of the second stanza to be especially interesting: 'Dum iuvenis fui, litill I dred'. On the first reading I classified the Latin part of it as an allusion to the Psalms; e.g. 36:25 (Vulgate) reads: "iunior fui et senui". But a better parallel can be found in *The Vision of Piers Plowman*, a poem by William Langland (b. ca 1330). Piers is taught by an allegorical person, who introduces herself as the Holy Church, about Truth and the destiny of the saved:

> But those that work well, as Holy Writ* tells, *the Scripture
> And end — as I ere said — in Truth that is best,
> May be sure that their souls shall wend* to Heaven, *go
> Where Truth is in Trinity and enthrones them all. (...)
> Learn it to these lewd* men, for lettered men it know: *simple
> That Truth is treasure, the triest* on earth.[38] *finest
> (passus I; ll.119 sqq.)

---

[37] *Everyman*, ed. by W. W. Greg [in:] The Oxford Anthology of English Literature, Vol. I, 1973.

[38] *The Vision of Piers Plowman. Text B.* ed. W.W. Skeat [in:] The Oxford Anthology of English Literature. Vol. I, 1973.

When Piers refuses to go and tell people what Church wants him to, the latter reproves him:

'You dotard daff'*, said she, 'dull are your wits; *idiot
Too little Latin you learned, lad, in your youth:
Heu michi, quod sterilem duxi vitam iuvenilem!
(ll.137 – 139)

The Latin quotation used here corresponds with the idea expressed in our macaronic poem: a regret for wasted, sinful youth. Unfortunately, the editor of *The Vision of Piers Plowman* was not able to identify the quotation. In my opinion, it could be taken from religious writing as well as from goliards poetry[39] or, even, from motets which often called the hearers to penitence for their sinful youth (cf. Philipp de Vitry's *Impudenter circumivi*).

I quoted deliberately a long fragment of *Piers Plowman*; it can help us to understand the last petition of author of discussed macaronic poem: the happiness of the saved before the Most Holy Trinity was also described in *Everyman.* This so-called *visio beatifica* is a common element in death-scenes; it brings hope — and contrasts with earthly *vanitas* which the dying man wants to escape from, even *per fretum mortis*.

I have discussed three different macaronic lyrics of the late English Middle Ages. They show the co-existence of Latin and Middle English, co-existence originating from different sources: sometimes it was through translation, sometimes by use of Latin fragments woven (perhaps rather mechanically at times) into the English text; sometimes, finally, it was the author's own work, when the author was skilled in both languages and in their literature. I would say that the former two examples, compared to the latter, are a pure form of macaronics — if only a macaronic could be so easy classified.

Warszawa

---

[39] E.g. 'Archpoet' in his confession: "Via lata gradior / more iuventutis, / implico me vitiis, / immemor virtutis." Walter of Chtillon: "Iuventutis levia / redimo per seria". Peter of Blois: "Dum iuventus floruit, / licuit et libuit / facere, quod placuit, / iuxta voluntatem".

SUMMARIA DISSERTATIONUM INAUGURALIUM

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

LE LOGOS AUX ORIGINES DE LA PENSÉE GRECQUE. ÉTUDE SÉMANTIQUE ET PHILOSOPHIQUE*

Par

KRZYSZTOF NARECKI

Le but de notre dissertation est une étude sémantique et philosophique de l'évolution de la notion de λόγος aux origines de la pensée grecque. Plus que tout autre, ce terme se caractérise par une étonnante gamme de différentes significations. Le lecteur averti est tout d'abord frappé par le dualisme sémantique du logos, puisque cette notion recouvre deux sens fondamentaux: „parole" et „raison". Nous les classons selon deux valeurs fondamentales: expressive (ou déclarative) et rationnelle, et d'autre part formés d'une part par les premières significations (chez Homère) du substantif λόγος, et d'autre part par l'étymologie du mot λέγειν. Notre objectif est de: (1) retrouver le sens originaire du logos à travers l'analyse étymologique, (2) interpréter et déterminer son évolution sémantique, en particulier les nouveaux sens, (3) étudier attentivement les sens philosophiques du logos, c'est-à-dire ceux où domine un élément rationnel: λόγος en tant que manifestation, résultat et instrument de l'activité de l'intellect humain, et enfin en tant que „intellect, raison".

Notre étude est basée sur les textes et les fragments des poètes et des premiers philosophes que nous avons interprétés et présentés dans trois parties intitulées:

1. Epopée et la poésie lyrique (Homère, Hésiode et les poètes: Archiloque, Tyrtée, Sémonide d'Amorgos, Stésichore, Alcée, Xénophane de Colophon, Ibycos, Théognis de Mégare, Anacréon, Hipponax, Simonide de Céos, Bacchylide, Pindare, Ion de Chio),
2. L'idée de Logos chez Héraclite d'Ephèse,
3. Le logos dans les fragments des philosophes présocratiques: Epicharme, Parménide d'Élée, Zénon d'Élée, Melissos de Samos, Empédocle

---

* Le texte est un résumé de la thèse d'habilitation *Logos we wczesnej myśli greckiej*, KUL, Lublin 1999 [*Le logos aux origines de la pensée grecque. Etude sémantique et philosophique*], soutenue le 12 avril 2000 à la Faculté des Sciences Humaines de l'Université Catholique de Lublin.

d'Agrigente, Philolaos de Crotone, Archytas de Tarente, Anaxagore de Clazomènes, Diogène d'Apollonie, Leucippe de Milet, Démocrite d'Abdère.

Nous nous sommes limités à la première et plus intéressante période de l'histoire de la littérature grecque (du VIIIe au Ve siècle avant J-C), au moment où la notion de λόγος se formait (dans l'épopée et dans la poésie lyrique) et acquérait de nouveaux sens sémantiquement extraordinaires et riches, si bien qu'ils devinrent au Ve siècle des termes dominants dans la pensée de certains philosophes présocratiques. La date de la mort de Socrate (399), clôturant la première étape du développement de la philosophie grecque, est considérée comme *terminus ante quem* de notre étude.

A côté du sens étymologique (c'est-à-dire distributif-rationnel) du mot λόγος, une nouvelle valeur, déclarative, du logos apparaît déjà dans les textes d'Homère. Elle désigne l'action de „parler" et son résultat — „parole", qui en tant qu'instrument de communication et de transmission du message, sert désormais:

— soit à induire en erreur, à dissimuler la vérité ou même à tromper (comme le fait par exemple la nymphe Calypso dans l'Odyssée, cherchant par des mots doux et rusés à détourner Ulysse lors de son retour à Ithaque),
— soit à convaincre quelqu'un pour ses propres raisons (persuasion), ce qui anticipe indubitablement les principes de l'argumentation rhétorique des sophistes,
— soit à transmettre des enseignements et à fournir des sensations esthétiques (fonction ludique et didactique) indépendamment de leur source: la mythologie, la tradition (la sagesse des aïeux), ou encore l'invention du poète.

On peut donc légitimement poser la question: comment la transition de „recueillir" à „parler' s'est-elle opérée, c'est-à-dire comment est-on passé de la valeur distributionnelle-rationnelle des mots λέγειν et λόγος à la valeur déclarative. Il est très probable que la transmission du sens de l'activité physique à l'activité de l'esprit humain a joué un rôle décisif. Tout comme quelqu'un peut „recueillir" et „ajuster" de manière physique (en se servant des jambes et des mains) un certain nombre d'objets, on peut faire de même de manière discursive, et, à l'aide de sa seule raison, associer à une certaine suite de mots-noms les éléments recueillis, afin de les assembler dans un acte de „parler" ordonné et sélectif. A partir d'Homère, chaque énoncé devient un acte synthétique réunissant en lui la valeur étymologique du verbe λέγειν, c'est-à-dire distributionnelle-rationnelle, et une valeur tout à fait nouvelle, déclarative, du mot λόγος, que nous appelons valeur expressive (logos en tant que „énoncé").

Bien évidemment, dans cette dernière, l'élément rationnel ne peut pas être absent, car il se trouve déjà à l'origine du substantif λόγος pris au sens de „parole — énoncé verbal". Le niveau de présence de cet élément dans le logos articulé est également important puisque, comme le démontrent nos recherches, il est chargé dans l'histoire de la pensée grecque de beaucoup de sens, et ce aussi

bien dans le langage familier que dans les productions inventives des premiers poètes et philosophes. La présence de l'élément rationnel dans les sens déclaratifs de la notion de λόγος, apparaissant notamment dans l'épopée et la poésie lyrique, n'est pas aussi visible que dans les fragments des philosophes présocratiques.

Pour que le processus d'un „détachement" définitif du logos de la valeur expressive de ses sens puisse s'accomplir, plusieurs siècles ont dû s'écouler. Car ce n'est qu'au terme d'un long processus, déterminé dès le départ par l'ambivalence étymologique du logos, que sont apparus les sens „autonomes" du mot logos en tant que „pouvoir intellectuel", „Raison" ou „Principe" de l'existence du monde. Dans la première période de ce développement a même eu lieu une explosion de nouveaux sens expressifs, ce qui est visible de manière particulière dans l'épopée et dans la poésie lyrique. Aux premiers sens expressifs du substantif λόγος tels que „mot", „histoire", „discours" (dont la fonction consiste à convaincre quelqu'un par le moyen de lui révéler ou cacher la vérité) se joignent successivement de sens nouveaux, élaborés par des premiers poètes lyriques:

— »conversation« (communication interpersonnelle) — chez Sémonide d'Amorgos,
— »nouvelle, tradition« (message mythologique), »phrase = sentence« (révélation de la vérité sur les normes sociales en vigueur) chez Alcée,
— »thème = histoire« (fonction didactique) chez Xénophane,
— »objet — problème« (communication universelle) — chez Théognis,
— »poèmes — oeuvres poétiques« (fonction ludique-didactique) chez Anacréon,
— »convocation, appel« (fonction communicative et persuasive) — chez Bacchylide,
— »vérité, prophétie, enseignement« (fonction de révéler la vérité, d'enseignement), »éloge, chant de louange« (fonction élogiense), »sentence« (instrument de la justice sociale), »sermon« (rendu véridique par l'autorité divine), »histoires = prose« (transcription littéraire de l'histoire) — chez Pindare,
— »oeuvre = traité« (fonction didactique) chez Ion.

Toutefois, c'est aussi dans ces premiers textes de littérature grecque qu'apparaissent, bien que rarement, de nouvelles nuances sémantiques dans lesquelles l'élément rationnel devient supérieur ou dominant en annulant même la valeur expressive, comme le prouvent de nouveaux sens et leurs fonctions comme:

— »valeur« (évaluation éthique de l'homme) — chez Tyrtée,
— »arguments« (persuasion) — chez Stésichore,
— »calcul, bilan« (supériorité du poète exprimée selon les critères mathématiques), »capacité de penser« (fonction cognitive) — chez Théognis,
— »pensée« (souci de quelqu'un), »thème, objet«, »essence de l'énoncé«, »justification, raison« (fonction démarcative-distributive), »nombre« (fonction mathématique) — chez Pindare.

A partir de Tyrtée et Théognis, c'est-à-dire de la fin du VIe siècle avant J-C, nous pouvons parler ouvertement de deux directions dans lesquelles évoluait le mot λόγος, expressif et rationnel, en cherchant dans la première l'énoncé verbal au sens large, et dans la deuxième non seulement les bases rationnelles de cet énoncé que sont les actes „de calcul, de pensée, de déduction, de preuve" opérés par l'intellect humain, mais aussi la plus haute faculté intellectuelle et capacité cognitive de l'homme (p.ex. chez Parménide).

Comment en est-on arrivé à une si radicale redéfinition de la valeur du logos et à un détachement de la fonction expressive, communément présente avant Héraclite? La réponse à cette question se trouve dans les textes littéraires écrits entre le VIIIe et le Ve siècle avant J-C. C'est là qu'apparaît la genèse de la pensée rationnelle des Grecs antiques, brièvement définie comme le passage du *mythe* au *logos*, c'est-à-dire de la conscience mythologique et émotionnelle des poètes à une réflexion matérialiste des premiers philosophes de la nature. En effet, la fonction fondamentale du logos dans l'épopée et dans la poésie lyrique grecque était constituée par l'expression verbale, qui prenait le plus souvent la forme d'un „discours, conte, histoire, fable, légende, poème ou prose (p.ex. cours, oeuvre, traité), appel, louange, sentence, enseignement". Chacun de ces sens peut être défini comme un message verbal tout court, qui a pour but de communiquer certains contenus sous différentes formes comme celles que nous venons d'énumérer, en fonction de l'intention du locuteur, qui est un poète. Cette lutte du *mythe* avec le *logos* trouve sa meilleure expression au niveau langagier justement car, dans de nombreux textes, λόγος signifie soit „message verbal" mythologique et fabuleux, soit, chez les premiers penseurs grecs, un essai de preuve et de description de la réalité telle qu'elle est, bien que dans ces essais de pionnier se rencontrent encore des éléments mythiques. Il en est ainsi de la pensée d'Empédocle dont le „logos" didactique, tout en étant un »conte« poétique, exprime en même temps des notions philosophiques contenues dans un »cours« scientifique, divisé en »motifs« séparés. C'est dans le logos, bien présent encore dans la tradition poétique, qu'Empédocle voit le meilleur instrument de l'éducation et du développement intellectuel de l'homme.

Dans la pensée d'autres philosophes présocratiques apparaît toutefois une tout autre vision du monde, car il le regardent non plus avec les yeux du „logos-tradition" mais par un „logos-raison", y trouvant le meilleur et indispensable instrument d'une nouvelle pensée rationnelle. C'est Héraclite d'Éphèse, le philosophe probablement le plus ancien et le plus „innovateur", dont la doctrine était entièrement centrée sur le logos, qui en est l'ancêtre. Cette doctrine était si extraordinaire et novatrice pour l'époque que les penseurs successifs se sont référés à elle soit pour l'interpréter (Epicharme), soit pour polémiquer contre elle (Parménide), soit encore pour se servir de ses conclusions (Empédocle).

Le mérite indiscutable d'Héraclite fut de centrer l'attention sur le sens rationnel du mot λόγος. Ce qu'a fait l'Ephésien avec la notion de logos peut

être défini comme un tournant historique dans l'évolution de cette notion (seuls les résultats „logiques" d'Aristote sont analogues en ce qui concerne leur importance historique). Dans la conception d'Héraclite, λόγος devient une »Intelligence« cosmique, indépendante (autonome) et divine, et en même temps une »base et principe« ontologique de toute existence, et aussi »raison« de l'homme, c'est-à-dire sa puissance intellectuelle de raisonner. C'est la doctrine philosophique de l'Ephésien qui constitue le couronnement de la première période de l'évolution de la »rationalisation« de la notion λόγος.

Les successeurs d'Héraclite, inspirés par une impulsion si vive, cherchèrent à approfondir et à utiliser dans leurs réflexions la charge „rationnelle" du logos, présente également dans la sphère de ses valeurs expressives. Ainsi, soit apparaissent de nouveaux sens du mot λόγος, soit ses sens existants déjà reçoivent une nouvelle qualité; il s'agit de:

— »conscience« donné par Epicharme,
— »raison« critique de Parménide, remplissant le rôle de la faculté intellectuelle suprême et de la capacité cognitive (= intelligence individuelle) de l'homme; »intelligence-raison« chez Démocrite en tant que critère et instrument de la connaissance de la vérité sur le monde,
— »mode de raisonnement« purement technique (non donné directement) de Zénon,
— »méthode de preuve« image-empirique chez Melissos,
— »raisonnement (= pensée)« mathématique pour Philolaos,

pour ne citer que les sens les plus importants. D'autres qui méritent une attention ce sont:

— »mesure, proportion« — initié par Héraclite et développé en mathématiques par les Pythagoriciens, Philolaos et Archytas;
— une »cause« nécessaire chez Leucippe, non celle qui explique un fait isolé (comme chez Pindare) mais celle qui constitue la raison mécanique des principes du mouvement dans le cosmos.

Malgré les différences, parfois radicales, dans la perception et l'explication du monde (notamment de sa constitution ontologique), ce qui unit tous les grands philosophes présocratiques c'est l'amour de la sagesse (φιλο-σοφία). Ils donnent la priorité unanimement au logos (parmi d'autres facultés psychiques de l'homme) sur le chemin menant à la vérité. D'où une pénétration universelle de la „raison", la découverte de son potentiel de recherches scientifiques et de possibilités cognitives illimitées, ce que traduit le mieux — selon nous — l'image héraclitéenne de „logos de l'âme s'approfondissant et s'amplifiant" (cf. B 45: βαθὺς λόγος, B 115: ψυχῆς ἐστι λόγος ἑαυτὸν αὔξων). Le succès final est seulement possible quand l'homme, laissant de côté ses propres sens, se concentre sur sa »raison« et lui donne le pouvoir total dans le processus de la connaissance de soi (en tant que microcosme). Il en est ainsi de la structure complexe de »l'Intelligence« divine, c'est-à-dire du Logos cosmique.

Une conception analogue est présentée par Parménide, appelant par la bouche

d'une Déesse sans nom à préparer le »logos-intellect« du disciple à recevoir la pensée divine de la Vérité (= logos sur l'Etre) qui lui a été révélée, afin qu'après l'avoir connue et acceptée, il puisse se servir de sa raison de manière justifiée et „critique" (κρῖναι λόγῳ — B 7) pour rejeter le faux (= le non-être) et les opinions des mortels.

Les successeurs éléates de Parménide, par contre, se limitent à la défense de la thèse de leur maître, en retrouvant dans le logos des méthodes de lutte avec leurs adversaires soit sous forme »d'argumentation« indirecte chez Zénon, soit sous forme d'une »méthode de raisonnement, d'argumentation« empirique-rationnelle chez Melissos.

La rationalité du logos est exprimée avec une plus grande précision par les Pythagoriciens. Le monde est basé sur le principe-nombre — ἀριθμός, certes, mais selon Filolaos, ce sont ses composantes mathématiques, c'est-à-dire les »relations, rapports« arythmétiques-géométriques (c'est-à-dire les dimensions individuelles, concrètes) et les dépendances fixes (»proportions« = »analogies« parmi les moyennes mathématiques) découvertes parmi elles (par Archytas) qui déterminent aussi bien les choses concrètes que tout un cosmos, et même le caractère des rapports humains, dont la vie d'un homme.

Ce retour vers l'homme dans la pensée des Pythagoriciens, initié déjà par Héraclite et portant le trait de l'utilitarisme caractéristique des Grecs, se manifeste de manière plus forte encore dans les écrits de l'éminent atomiste Démocrite d'Abdère qui compare la condition morale de l'homme avec la sagesse de l'âme, car c'est elle qui est responsable du tout psycho-physique de chacun de nous. De même, les Pythagoriciens excluent la justice sociale si les hommes ne mettent en pratique les principes établis par une mesure mathématique adéquate. Ainsi, pour Démocrite, l'homme ne deviendra pas bon (ἀγαθός) tant qu'il ne donnera la première place à la »raison« et ne créera pas l'harmonie entre ses pensées, paroles et actes (cf. B 2: εὖ λογίζεσθαι → εὖ λέγειν → πράττειν ἃ δεῖ). Seul le logos, fournissant à l'homme un savoir théorique sur la structure „atomique" du macrocosme, devient la source des actes pratiques qui — si l'on respecte les conseils du philosophe — doit apporter le plus grand bien, sous la forme de la perfection morale — ἀρετή.

Ainsi se termine la première étape de l'histoire de la notion de λόγος, histoire exceptionnellement riche, car se déroulant presque dès les débuts sur deux chemins parallèles l'un à l'autre, sur lesquels nous avons rencontré beaucoup de sens regroupés conventionnellement autour de *oratio* et *ratio*. En observant pourtant les sens „rationnels" du logos, nous pouvons conclure que l'évolution du mot λόγος est en fait l'histoire de la première période de la pensée philosophique grecque.

Aux conclusions formulées ci-dessus, ajoutons-en encore une, inspirée par l'enseignement de Démocrite. A notre avis, ce dernier est le penseur le plus universel de l'époque présocratique. Tout en changeant l'horizon des intérêts de la philosophie, il applique pleinement le sens de certaines notions importante,

dont le logos. Car c'est dans le logos qu'il retrouve le lien entre la science sur la connaissance du monde physique (épistémologie) et l'aptitude à appliquer cette théorie dans la vie et à atteindre ainsi le bonheur parfait sur le plan moral. Le logos, cessant d'être un instrument exclusivement aux mains des philosophes théoriciens, réunit en lui deux fonctions fondamentales en tant que centre de pensée et source du langage (= le dire), et dirige les actions de l'homme, de sorte qu'en définitive il fait naître le bien moral — la seule vraie source du bonheur humain. Cette dimension anthropologique du logos exprime les changements survenant dans la mentalité grecque au Ve siècle av. J-C, car c'est avec elle que commence l'époque de Socrate et de ses héritiers, époque dans laquelle les penseurs ultérieurs tels que Platon, Aristote, les stoïciens, Plotin, continueront à exploiter la notion de λόγος, voir même en chercher de nouveaux sens et fonctions.

Lublin

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

UTRUM SCIENTIA NOSTRA IN RATIONE VERBISQUE OMNIS POSITA SIT? (DE „THEAETETO" PLATONIS)*

Scripsit

ZBIGNIEW DANEK

[I] Intra Platonis dialogos quem locum „Theaetetus" obtinere debeat?

Dialogo, qui „Theaetetus" inscribitur, in omni opere Platonico maius aliquod studium curaque debetur ob hanc iam causam, quod in illo sermone summa ad cognitionem nostram mundi notio „scientiae" consideratur („scientiae" vox maxime visa est mihi idonea, qua Platonicum nomen „episteme" redderetur). Quam notionem hoc in opere Platonis cum duobus mathematicis agens Socrates definire studet. Tres ponuntur ac examinantur definitiones illius „epistemes", quae primum ad sensus corporis (αἴσθησις), tum ad opinionem veram (δόξα ἀληθής), denique ad eandem opinionem confirmatam verbis rationis (δόξα ἀληθὴς μετὰ λόγου) refertur. Nulla tamen de tribus definitio severam Socratis inquisitionem damnansque eius iudicium effugere potest omnesque reiciuntur deinceps. Utrumque (tam ipsum definiendi propositum ut finalis inopia argumenti — „aporia" haec notabilis Socratica) vestigio fieri potest, quod „Theaetetus" dialogus iuvenilibus scriptis Platonis adnumerandus est. Opus id prioribus Platonis dialogis ascribi potest hac quoque de ratione, quod colloquentium imagines ipsaque sermocinatio vivida variaque coloribus depinguntur. Constat enim aetate provectum non iam curare Platonem sermocinandi tempora imaginesque sermocinantium, continentem omnem dialogum in scrutandis quaestionibus.

Re vera notandum est tamen sermonem ac ipsum studium auctoris progrediente Socratis cum duobus illis disputatione conspicue esse commutatum et iam secunda de tribus considerata definitione curam omnem suam retinentem in logicis tractandis abstinere se Platonem ab ulla narratione de temporibus locisve. Congruit equidem dialecticus hic tenor cum multis tam tempestive co-

---

* Summarium dissertationis scriptae in honorem habilitati doctoris obtinendum, q.i. Myślę więc jestem. Próba interpretacji platońskiego dialogu „Teajtet", Łódź 2000, 257 pp.

gitatis, ut a nonnullis etiam Aristotelis propria habeantur (imaginem dico massae cereae [κήρινον ἐκμαγεῖον — Tht. 191c8] positae ab auctore dialogi in anima cognoscentis, seu alteram „columbarii" imaginem [Tht. 197c4], ubi facta ab Aristotele distinctio inter scientiam in actu eandemque in potentia facile animadverti potest).

Commixtis senilibus tot cum Platonis iuvenilibus effectum est, ut summa sit difficultas huius dialogi collocandi in operis Platonici ordine constituto. Et hoc in negotio difficili non est aliquod auxilium, quod in „Theaeteto" nulla prope facta est a Platone mentio idearum (praeter verba, quae facit de regione caelesti, ubi ipsa iustitia regit [Tht.176e3 ss.], verum enim vero declinans de cursu argumentationis consciusque eius culpae [177c1 ss.]), nam haec eius abstinentia ambiguum in modum explanari potest, cum rei studiosi viri pars taedio captum Platonem decessisse iam hoc in tempus a sua de ideis doctrina, pars nondum exortam hanc disciplinam in eius mente arguant.

In tempore ortuque determinando Platonici „Theaeteti" adiumento non exiguo fore potest conspiciendum in eo opere studium Platonis in verba, de quibus mentis actio iudiciaque nostra exstruuntur. Constat enim auctum iam admodum annis Platonem summam posuisse curam in scrutanda ac definienda structura verborum, quibus continetur humana ratio, cuius est nomen logos. Hoc in tempus duo scripta Platonis exorta esse a plerisque putantur. Sunt haec „Cratylus" dialogus, ubi disputatur, quantopere iuncta sint vocabula rebus quantumque in rebus cognoscendis verba valeant, et aliquot annis posterior „Sophistes", quo in dialogo decipientis illius sophistae imaginem adumbrans multa tamen agit Plato de ratione verbisque, id est logo, per quem iudicia errantium ac decipientium exprimi possunt. Duobus his operibus „Theaetetus" dialogus, quo studium Platonis in verba rationemque humanam usque vigens comprobatur, iuste interici idemque — praeter aliqua iuvenilia, quae tamen iterum accessisse senescentem iam Platonem ad quondam conceptum opus idque conficere denique testari videntur — sera frux ingenii Platonici haberi potest.

[II] Quid sit logos secundum „Theaetetum" Platonis?

Logos, quo nomine verba ratioque humana appellatur, consilio a „Theaeteti" scriptore declarato scientiae definiendae non est tamen hoc in dialogo studii Platonici pars posthabita illi scientiae („episteme"). Diligens huius operis inquisitio multa adfert testimonia, quibus Plato non tam scientiae definiendae quam illius scientiae cum logo comparandae curiosus fuisse convincitur. Manifesta fiunt haec studia eius „logica" in dialogi parte finali, ubi ter nititur Plato ad definiendum, quid sit logos (206c8 ss.), possunt tamen animadverti etiam in antecedente disputatione, cum exempli gratia opinio vera (ad quam opinionem reducta est scientia in secunda Platonica definitione) atque ipsa pergens ad eam opinionem actio mentis „logos" a Platone appellantur (189e6 ss.), seu hoc in

tempus, cum corporis sensibus scientia ulla negatur ob hanc causam, quod sensibus omnia separatim sine ratione colligente (συλλογισμῷ — 186d3) excipiamus. Haec et cetera multa indicant non minorem a Platone positam esse curam in solvendis iis de logo, id est de ratione et ratiocinatione, quam in iis de scientia et sciendo quaestionibus.

Quid est logos hoc in opere Platonis? Est hic primum (contra multorum opinionem, qui adsueti sunt separare rationis verba ab ipsa ratione, id est ipso ordine rerum ac nostra de iis cogitatione) structura omni in casu de verbis composita neque exsistens aliter nisi verbis compactis. Nam — et hoc notandum alterum — unius separatimque dicti vocabuli ope numquam logos efficeretur. Exstruitur is tunc primum, cum vocabulo, quo res nominatur, altera quaequae vox, cuius est actionem statumve rei comprendere, adnectitur. Ea demum complexio nominis et verbi (ὀνόματος καὶ ῥήματος συμπλοκή) logos haberi potest.

Logos, qui est rationis structura in verbis consistens, ut nostrae rerum cognitioni respondere possit, usque properans actio mentis remanere debet, quod numquam ex sententia multorum est huic logo concessum, qui traditus litteris mutus ac exanimis factus sit. Quod inter conscriptas et voce pronuntiatas sententias discrimen in Platonico „Theaeteto" (nec non in Platonis „Phaedro" ceterisque eius operibus) non tam grave — ex mea opinione — reperitur, ut per id diiudicetur verbi utilitas ad scientiam concipiendam. Uterque enim logos — nil interest, scriptus seu voce sonans — vixdum sicut cuiuscuius oraculi formula concreverit, eundem in modum exanimis omnique spiritu carens redditur. Is solum probandus videtur Platoni logos vivus, qui animi quaerentis actio assidua remanens continuo labori studioque cognoscentis par esse poterit.

Vivus hic sermo in Platonico „Theaeteto" late diffusus variansque formis cum studio singulari ab auctore dialogi producitur. [a] Est logos hoc in opere Platonis mutua actio animorum de re aliqua adversis rationibus concertantium atque hoc in certamine — sicut in agonibus athleticis — alter alterum prosternere studentium. Quae animorum contentio non procedit tamen, ut mos est saepe, per orationes coram certamini praeposito arbitro habitas, sed Socratica consuetudine loquendi crebris perficitur quaestionibus brevibusque responsis alterum alteri interiectis continuo, dum sententia de duabus probata fortior vincat. [b] Huic studio vincendi in sermone — qui „agonalis" logos appellari potest — obstat tamen Socratis longe alia animi affectio, qui se praestat semper promptum ad opem ferendam collocutori non ita perito in scientia investiganda. Quae propria Socratis cura de iunioribus veri inquisitoribus perducit eum ad excolendam laudabilem illam rationem investigandi veri, cuius est nomen „maieusis" seu ars „maieutica" docendi. Hac „maieuseos" voce, quod est vocabulum apud Graecos in obstetricio munere appellando usitatum, comprenditur cura Socratis suis de collocutoribus, quos crebris adloquens interrogationibus ducit Philosophus denique ad partum edendum scientiae verique, quo partu iamdudum gravidi per se tamen liberari onere nequiverunt. Verum enim vero Socratica in „Theaeteto" Platonis ratio docendi non ea agnoscitur disciplina, quae ad veri-

tatem apprehendendam extensa sit; quodque enim responsum iuvenis Theaeteti, quod ut partus in lucem editus cum cura excipi alique debeat, sine ulla miseratione a Philosopho confunditur et abortus existimatum reicitur. Attentior „Theaeteti" Platonici investigatio efficit clarum, quod non est Socratis propositum ultimam rei notionem exprimere verbis, sed fit eius sermo quaestio de rebus assidua, quae numquam resistere debeat. [**c**] Cui existimationi dialogi Socratici in speciem tantum adversatur tertia de Platonicis imaginibus illius dialogi naturam reddentibus, qui ab auctore „Theaeteti" sicut permetiendum sermocinantibus iter saepenumero exponitur, cum viatores illi responsa dare positis quaestionibus indubitabilia conantes ad finem certum industriae suae opere summo tendere videantur. Omnes enim, quibus modo sit cura in Socratis sermonem diligentius inquirere, vestigia non dubia reperient eius de ultimo exitu sermonis neglegentiae. Tam se enim praebet philosophus ille loquendi avidum, ut nullum prope sit ei studium pergendi ad responsum aliquod irrevocabile quaestionibus illis, quibus usque sollicitatur, ferendum, quod esset responsum sermonis conclusio idemque rationis „investigantis" — haec est mihi appellata logos „z e t e t i k o s", id est quaerens — conclusio sententiaque finalis. Cui pro conclusione valenti sententiae nomen dedi logos „a s s e r t i v u s", id est iudicium aliquod adfirmans.

Finalis hic logos — cui devota est ultima de quaestionibus, quas ad „logum" pertinentes disceptabam — certus et non dubitabilis, ad quem hanc ob causam scientia referri possit, non est tamen praeter speciem forma verbis expressae rationis „quaerenti" illi „logo" praevalens tam numero quam ipsa gravitate. Quaeque enim pro conclusione dicta sententia, a Socrate Platonico, simul ac enuntiata est, ita commutatur, ut fiat quaestio de re modo confirmata. Et brevis haec sententia confestim ab eo tali cum incremento exstruitur, ut quaestionibus responsisque multiplicatis de paucis vocabulis mox sermo explicetur immensus. Hunc inter sermonem Philosophus illam in initio enuntiatam sententiam tam strenuus examinat, ut contraria arguens falsam fuisse eam denique convincat. Omnis adfirmatio dogmaque demonstratur a Platone nihil adeo firmum esse, ut retineri possit, omnis igitur logos actio tantum assidua mentis et sine ullo fine investigatio usque remanere convincitur.

[III] Utrum scientia Platonica ullum in modum definiri possit?

Platonicae rationi de logo agendi — qui varius et multiplex cum magno augmento producitur — longe adversatur initum a Platone in „Theaeteto" consilium scientiam („epistemen" illam) exponendi, quae praeter multos conatus studiaque de sua definitione verbis idoneis, quibus comprendi possit, usque ad finem nullis describitur et idcirco ad nihilum prope reducta esse videtur. Nulla enim notio certa illius „scientiae" emergit iam de tribus eius definitionibus, quae a Platone proferuntur ac deinde contrariis rationibus temptantur. Demonstrat Pla-

to non posse eam haberi idem ac per sensus factam rerum perceptionem (αἴσθησιν), quoniam sensibus omnia quasi fluentia et a ceteris separata excipimus, cum vera de rebus scientia, semper firma et stabilis, rerum per genera conexionem comprendere debeat. Cum tamen agit Socrates de secunda et tertia definitione — ex quibus est scientia iudicium ratione aliqua confirmatum (δόξα ἀληθὴς μετὰ λόγου) — studet is e contrario convincere rationem expressam verbis (quae natura sua communia tantum comprendentes generatim de rebus tractant) non esse veram ullius rei scientiam, cum sit necesse iustam rei cognitionem omni in casu propriam esse indoli ingenioque uniuscuiusque cognoscentis, cui res quaeque semper se cognoscendam offerat varia ab omnibusque ceteris separata, non igitur alicubi repetenda nec ideo comprendenda verbis seu ratione aliqua. Tam contrariis prae illa scientia positis condicionibus nullum haec, nimirum, in modum definiri potest et Platonica de ea investigatio finitur famosa hac „„aporia" Socratica, quae nihil est aliud quam argumenti inopia insuperabilis.

Huic finali „aporiae" non pauci tamen credunt inesse admonitum quoddam Platonis, qui saeptis falsis ad scientiam definiendam itineribus, hunc demum in modum ad veram eius notionem comprendendam suum lectorem ut dirigeret, animum induxerit. [I] Arguunt itaque nonnulli — princeps F.M. Cornford commemorandus — ex praeparato vitare Platonem in „Theaeteto" mentionem vel minimam suae de ideis doctrinae faciendam, docentem, cum sit i d e a condicio iustae cognitionis cuiuslibet rei necessaria, nullam de scientia investigationem omissis ideis bene succedere posse. Qui ita opinantur, falsi tamen iam in eo videntur, quod mentis statum internum (eiusmodi enim status scientia nostra est) per rem ipsam definire student, ad quam rem cognoscendam mens se scientiae cupida convertit. Non est enim a Platone suscepta quaestio de iis, quae sciremus quaeve scire nequiremus, sed quaerit is poscitque ipsum actum definiendum, ubi in animis nostris rei cuiuscumque indubitabilis cognitio dilucescat. [II] Et quoniam in animo expressa rei cognitio ac hac de re m e m o r i a a „Theaeteti" scriptore in unum persaepe conferuntur et meminisse ullius rei ac ipsum id scire idem fere ab eo ducuntur, non temerarium videtur Platonicam scientiae notionem in eo statu animi quaerere, qui „meminisse" nominatur. Eiusmodi definitioni illius scientiae obstat tamen exposita in „Theaeteto" Platonis disciplina de memoria nostra rerum, cum ea, quae in mentibus reservemus, similia effingantur signorum in cera impressorum extrinsecus, nullo cum studio nullaque conscientia eius, cuius memoriae retinenda tradita sint. Scientem inscium scientiae suae putare perabsurdum videtur. [III] Conscius multaque animo agens is sine dubio haberi debet, qui iudicium aliquod hunc in modum firmare studet, ut designet c a u s a m, qua de causa hoc iudicium existimandum sit verum. Haec demum ratio prodenda causae (λογισμός αἰτίας) una et vera remanere condicio Platonica iustae de rebus scientiae atque recta illius scientiae definitio nisi per hanc causam adductam exstrui non posse a nonnullis creditur (J.H. Randall, W.K.C. Guthrie). Diligentior Platonici dia-

logi indagatio facit tamen manifestum huius generis definitionem parum aptam esse scientiae Platonicae, quae non iudicium nec opinio vera aliqua de re comperitur, sed eius rei notitia intellectusque omnium simplicissimus. Cui notioni uniuscuiusque rei principali nulla umquam causa ratioque adduci potest. [IV] Animi eiusmodi simplex capacitas magis quam causam sententiamve ullam, qua confirmetur, aptum tenendae in animo rei n o m e n desiderat, quae vulgo tunc demum nota loquenti creditur, cum ab eo nominata sit. Cui vulgari opinioni respondet ultima periclitanda scientiae Platonicae definitio, secundum quam definitionem est scire idem ac rem nominare (seu eius saltem nomine potiri). Attamen et ea scientiae notio sustentari non potest, quoniam est apud Platonem res omnis tum primum nominanda, cum exstiterit iam in animo eius, qui hanc rem esset vocaturus, aliquod de ea iudicium ratioque. Hunc in modum omni nomini (alterive cuivis vocabulo), in speciem simplicissimo, inest semper sententia aliqua nominantis de re nominata, quae sententia — ut vera probari possit — causa rationeque ulla firmanda esse videtur. Non est igitur Platonica scientia in verbis — singulis conexisve — quaerenda, ceterum quae alium in modum definiri accuratiusve describi omnino non potest. Recte igitur reducta a Platone prope ad nihilum existimata est

Non determinata hac scientia neque descripta aliquo modo ab auctore „Theaeteti" manet tamen non refutandum ultimum eius de scientia quaerenda admonitum, ex quo simplex haec rei notitia infra verba de verbisque structas sententias indagari debet. Non se enim praebet Plato studiosum explanandae scientiae eius, qua ordinata et ratione probata iudicia omnisque humana de mundo experientia continentur ab eruditisque collegiis sacrosancta hereditas custodiuntur. Studium est eius hanc in lucem proferre scientiam, quae omnibus subest notitiae nostrae rerum speciebus disciplinisque mentis status principalis, respondens iis casibus omnibus, qui „sciendi" verbo comprenduntur. Huius ad ima cognitionis descendentis scientiae speciem notionemque in „Theaeteto" suo Plato describendam consequitur unam integramque, multum distans ab eius hodierna divisione, ex qua duo — seu etiam tria — sciendi genera distinguuntur, cum notio simplex rei („knowing a thing") longe alia existimetur ac illa scientia, quae iudicio verbisque contineatur („knowledge that"), seiungendo insuper nonnullis tertio genere sciendi, quod habetur sollertia aliqua agilitasque in rebus gerendis („knowing how"). Platoni, ab illa sciendi divisione procul qui remanet, est scientia — "episteme" notio comprehensioque rei simplex adeo, ut cum ave, quae prendi tantum emittive possit, ab eo conferatur, usque immutata immutabilisque nec ullas in partes distribui ullumve in modum amplificari quae possit. In „Theaeteto" Platonis scientia — animis nostris necopinato cadens excidensque simplex notitia rei — neque ipsa definiri nec ulla in definitione consistere arguitur.

[IV] Quem ad modum se Platonica scientia ad rationem verbaque habeat?

Tota supra exposita argumentatio „Theaeteti" Platonici fert ad finem iudiciumque, quo ex iudicio scientia — „episteme" et logos, id est verba rationis nostrae, evidentissimum in modum alterum ab altero seiungi debent. Non reconciliandum reperitur inter utrumque discrimen, quoniam:

A. Logos, cum duobus saltem de vocabulis conectatur, agnoscitur omni in casu structura de partibus suis composita in easque reducenda, Platonica autem scientia („episteme") constat contactu animi cum re cognoscenda adeo simplici, ut individuum quod appareat. Haec scientia est Platoni rei comprehensio directa atque confestim incidens cognoscenti, cum logos — qui semper exstruatur de verbis nitentibus in prius facta rei cognitione — iam quid alterum, sequens priorem illam rerum comprehensionem, ipsa natura sua habendus sit;
B. In „Theaeteto" Platonis reperitur logos semper mentis actio assidua, quae in vero investigando numquam tamen ad ultimam ullius rei notionem finemque pervenit. Scientia autem Platonica est rei comprehensio exacta et, vixdum capta, confestim finem assecuta suum. Quam ob causam nullus ab ea locus datur mentis actioni alicui, qua amplificari seu transformari haec scientia possit. Platoni incipit logos tunc demum, cum egredimur ex eo statu mentis, qui scientia ab eo habetur, et contra, cum ad eum certum sciendi statum pervenimus, finis imponitur implacabilis animi actioni quaerenti, quae in Platonis „Theaeteto" logos vocatur.

Investigationem de scientia Platonica hunc in modum concludere refutandum fortasse multis videbitur, adversatur enim supra exposita conclusio inveterato pluribusque accepto iudicio de necessaria — ex Platonis sententia — conexione scientiae cum verbis et ratione, id est cum logo. Est tamen praeter hoc iudicium sententia mea cum summa levitate defendenda, cum scientia (quam esse ultimam ac perfectam rei notionem intellego) et cognitio rerum (quam ipsam cognoscendi actionem teneo) altera ab altera separatae sint. Logos enim Platonicus (ceterum qui nullo in opere Platonis enucleate idem quid genus esse ac scientia — „episteme" dicitur), cum sit numquam finita rei cognitio, quam scientiam esse censeo, actio tamen mentis, ad hanc cognitionem quae pergit necessaria, usque remanet. Platoni praebet se logos viam cognitionis ipsius cuique ingrediendam ad summam veritatem contendenti.

Łódź

C E N S U R A E L I B R O R U M

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012-7825

Robert A. Sucharski, Posejdon w świetle tekstów tabliczek w greckim piśmie linearnym B, Archiwum Filologiczne LV, Warszawa 2000, ss. 133. ISBN 83-85618-51-1.

Niniejsza praca wypełnia istotną lukę tak w polskiej, jak i światowej nauce, albowiem przedstawia nam greckiego boga Posejdona widzianego poprzez pryzmat najstarszych greckich tekstów pisanych (dokumentów z XIV – XII stulecia zapisanych pismem linearnym B). Autor tej publikacji — dr Robert A. Sucharski, młody i utalentowany mykenolog, stara się dotrzeć do szerszego odbiorcy i dlatego dodaje wprowadzenie (*Mykenologia — historia i zadania*, s. 5 – 16) oraz użyteczny, choć chyba zbyt zwięzły aneks (*Reguły mykeńskiej „ortografii"*, s. 124 – 126).

Zasadnicza część pracy rozpoczyna się wraz z rozdziałem pierwszym (*Posejdon — po-se-da-o*, s. 17 – 61), omawiającym atestacje rozpatrywanego teonimu w dialektach greckich (s. 20) i w tekstach mykeńskich. Zdaniem Sucharskiego, imię Posejdona daje się sprowadzić do dwóch zasadniczych struktur tematycznych, które dodatkowo dzielą się na warianty nieasybilowane (A) i asybilowane (B):

[1] A **poteidāhōn* (dor. Ποτειδάων, Ποτειδάν, korynckie ΠοτειδάϜων, z wtórnym digamma; tessal. Ποτειδοῦν; eol. Ποτοίδαν, Ποτειδάων); skąd B **poseidāhōn* (myk. *po-se-da-o-ne* dat. sg.; epic. Ποσειδάων, joń. Ποσειδέων, att. Ποσειδῶν; eol. Ποσείδαν, Ποσειδάν, cypr. Ποσοιδάν i ark. Ποσοιδᾶν z ujednoliceniem wokalizmu; lak. Ποhοιδάν z zanikiem sigmy, charakterystycznym dla dialektu lakońskiego).

[2] A **poteidāhās* (dor. Ποτειδᾶς; Ποτιδᾶς u Epicharma i Sofrona); skąd B **poseidāhās* (Ποσειδέης *Etym. Magn.*; Ποσιδέης u Herodiana).

Sucharski zwraca uwagę na fakt, iż w niektórych dialektach greckich (m.in. w mykeńskim, attycko-jońskim, arkadyjskim, cypryjskim i lesbijskim) gr. τ ulega asybilacji w pozycji przed jotą (ι), a nie przed epsilon (ε). Jej pojawienie się można tłumaczyć albo świadomym nawiązaniem do wyrazu greckiego πόσις (< πότις), albo alternacją -ει- / -ι- w obrębie paradygmatu i uogólnieniem form asybilowanych. Z drugiej jednak strony forma asybilowana pojawia się też w dialekcie lakońskim: Ποhοιδάν, co odzwierciedla dawne Ποσοιδάν. Sucharski uznaje to świadectwo za szczególnie ważne (s. 22): „Otrzymujemy oto argument na rzecz tezy, iż Posejdon nie był bóstwem, którego kult odziedziczyli Grecy z czasów prawspólnoty indoeuropejskiej; jeśli bowiem Dorowie par excellence — Spartanie — czczą Posejdona, używając zasybilowanej formy jego imienia, to znaczy, iż imię to, a zapewne i kult bóstwa, przejęli od ludności zamieszkującej tereny Lakonii (szerzej Peloponezu) wcześniej, której język charakteryzował się zjawiskiem asybilacji — a wiadomo, że byli to Grecy mykeńscy". Argument ten w pełni przekonuje, chociaż należałoby zaznaczyć, że z powodów fonetycznych łatwiej założyć, iż Spartanie zapożyczyli raczej formę arkadyjską Ποσοιδάν, która przecież charakteryzuje się podobną asymilacją samogłosek, aniżeli mykeńską[1]. Warto przy tym dodać, że dialekt lakoński jako jedyny spośród doryckich charakteryzuje się wczesną tendencją do asybilacji zębowych przed samogłoskami przednimi. Mamy zatem lak. σιός (późnolak. σιόρ) 'bóg' < θεός, lak. ἀνέσηκε (inskr. z IV w. p.n.e.) 'złożył' < ἀνέθηκε. Już Arystofanes w *Lizystracie* używa sigmy dla oddania lakońskiego θ, najwy-

---

[1] C.D. B u c k, *The Greek Dialects*, Chicago 1955, s. 58, stwierdza: „Lac. Ποhοιδάν [...] is plainly from the Pre-Doric σ-form represented by Arc. Ποσοιδᾶν".

raźniej asybilowana wymowa tego dźwięku mocno zwracała uwagę Ateńczyków w dobie wojen peloponeskich.

Całkowicie bezpodstawny jest natomiast domysł Sucharskiego, iż można rekonstruować trzeci wariant tego imienia Posejdona:

[3] **pot(e)idāheus*. Rekonstrukcja taka opiera się na bardzo wątłej podstawie, mianowicie na żeńskiej formie *po-si-da-e-ja*, zaświadczonej raz jeden na tabliczce PY Tn 316.4. Sucharski twierdzi (s. 37), że analogia typu *i-je-re-ja* (ἱέρεια) 'kapłanka' → *i-je-re-u* (ἱερεύς) 'kapłan' niejako wymusza derywację *po-si-da-e-ja* Ποσιδάheια) → **po-se-da-e-u* (*Ποσειδᾱhεύς). Jest to wniosek zupełnie niekonieczny, bowiem żeńskie postacie na *-e-ja* mogą być urabiane także od innych osnów (np. [*po*]*-ti-ni-ja i-qe-ja* PY An 1281= πότνια ἵππεια od apelatywu *i-qo* = gr. ἵππος 'koń', co akceptuje sam Sucharski na s. 91; podobnie teonim *ko-ma-we-te-ja* objaśniony przezeń jako żeńska formacja, urobiona od przydomka Posejdona **komā-went-s*, a nie rzekomej prapostaci **komā-went-eus*, s. 69). Lepiej zatem wywodzić żeński teonim *po-si-da-e-ja* jako derywat na *-eja* od formacji bezsufiksalnej **posidāh-*. L.A. Stella zestawiała daną boginię mykeńską z Amfitrytą o przydomku Ποσειδωνία, co autor recenzowanej pracy stanowczo odrzuca, podnosząc fakt „zupełnie innej budowy morfologicznej obu imion" (s. 73). Być może czyni słusznie. Ale warto zauważyć, iż u Spartan spotykamy święta ku czci Posejdona τὰ Ποhοίδαια, obchodzone w lakońskiej miejscowości Helos i w messeńskich Turiach (= att. Ποσιδεῖα). Te same święta gdzie indziej noszą nazwę Posejdonia (τὰ Ποσειδώνια). Czy i w tym przypadku powiemy: „inna budowa morfologiczna", skoro taki sam jest sens obu słów, taki sam sufiks i ta sama podstawa derywacyjna (imię boga). Jest to raczej wariantywność „zależna": Jeśli imię boga występuje w dwóch odmianach, to i formacje pochodne mogą się opcjonalnie różnić między sobą.

W rozdziale II (s. 62 – 96) Sucharski rozpatruje dwie tabliczki odnalezione w Pylos Tn 316 i PY Fn 187. Nie występuje wprawdzie na nich imię samego Posejdona, ale pojawiają się takie formy, które bez wątpienia są od tego teonimu pochodne, mianowicie:

1. „sanktuarium Posejdona" zwane *po-si-da-i-jo* (PY Tn 316.1v; allativus *po-si-da-i-jo-de* PY Fn 187.2);
2. izofoniczna partnerka boga *po-si-da-e-ja* (PY Tn 316.4);
3. kapłani (lub po prostu urzędnicy świątynni?) zwani **po-si-da-i-je-we* (dat. pl. *po-si-da-i-je-u-si*, PY Fn 187.18).

Te trzy formacje pochodne są o tyle ciekawe, że wszystkie one zgodnie reprezentują postać **posidāh-*. Godny odnotowania jest tu wokalizm *-i-* (nie zaś *-ei-*) oraz przynależność tej postaci do tematów spółgłoskowych (tj. zakończonych na *-h-*, nie na *-ā-*). Sucharski zbyt mało uwydatnia ten stan rzeczy. Gdyby przyjąć jego punkt widzenia, iż mykeńska nazwa boga brzmiała **poseidāhōn*, to nazwę „kapłanów" należałoby raczej powiązać ze świątynią aniżeli wprost z Posejdonem. Wyraz **po-si-da-i-je-we* (dat. pl. *po-si-da-i-je-u-si*) mógłby być zatem pojmowany jako ogólne określenie wszystkich osób przypisanych do „świątyni Posejdona", tak jak pod terminem *di-wi-je-u* figuruje jakiś wysoki urzędnik kultowy ze „świątyni Dzeusa" *di-wi-jo* (być może ktoś podobny do rzymskiego kapłana zw. *pontifex maximus*). Jest to istotne rozróżnienie, gdyż w takich świątyniach czczono też bóstwa poboczne, a służba świątynna niekoniecznie składała się z samych kapłanów i kapłanek (zwanych *i-je-re-we*, *i-je-re-ja*). Przecież teksty mykeńskie wymieniają także heroldów kultowych (*ka-ru-ke*), odźwiernych (*o-pi-tu-ra-jo*), niewolników przypisanych bogu lub bogini (*do-e-ro*), ludzi przeznaczonych do ofiary (**po-re-ne*, acc. pl. *po-re-na*, dat. pl. *po-re-si*) i wiele innych osób występujących w religijnym kontekście (wiązkę nazw określających zapewne reprezentantów kultowych omawia Sucharski w kilku miejscach recenzowanej pracy).

Rozpatrując serię tabliczek Es z Pylos, dotyczących corocznych kontrybucji zwanych *do-so-mo* [*dosmos*], Sucharski dochodzi do ważkich wniosków. Otóż tabliczki te wyróżniają stale czterech beneficjentów, mianowicie:

a) Posejdona (dat. sg. *po-se-da-o-ne*), występującego jako opiekun królestwa i reprezentant władzy królewskiej;
b) grupę osób, dbających o pomnożenie dobytku, uprawę roli (dat. pl. **34-ke-te-si*)
c) dowódcę wojska (dat. sg. *we-da-ne-we*);
d) kapłana zw. **diwijeus* (dat. sg. *di-wi-je-we*), troszczącego się o zagadnienia kultu (państwowego).

Sucharski stawia interesującą hipotezę, że coroczna danina była składana (w takiej właśnie kolejności!): dla Posejdona-władcy, dla kasty producentów-rolników, kasty wojowników i kasty kapłanów (s. 41, 50). Widzi tu trójdzielny podział społeczności, typowy dla większości ludów indoeuropejskich (według teorii G. Dumézila). Wydaje się, że władca Pylos podpierał swoje panowanie i rządy boskim autorytetem Posejdona, a może nawet identyfikował się z bogiem. Omówione przez Sucharskiego obrzędy „zaścielenia łoża" (*re-ke-e-to-ro-te-ri-jo* = *lekhehesstrōtērion*) oraz „przynoszenia szaty" (*to-no-e-ke-te-ri-jo* = *thornohelktērijon*) wyraźnie wiążą się z „ubóstwionym królem" (*wa-na-ka-te*) i „boskimi królowymi" (*wa-na-so-i*). Relacje między tabliczkami PY Fr 1219.2 (*wa-no-so-i*, *po-se-da-o-ne*), PY Fr 1227 (*wa-na-ka-te*, *wa-na-so-i*) i PY Fr 1235.1 (*wa-*]*na-so-i*, *wana-ka-te*...) są na tyle uderzające, iż łączenie Posejdona z Wanaksem („Władcą") nie podlega dyskusji. Problem polega na tym, czy bóg tu nosi przydomek *wanaks* (gr. ἄναξ), czy też ziemski władca utożsamia się z bogiem i czy w uroczystościach kultowych gra rolę Posejdona, być może mitycznego przodka dynastii panującej w Pylos[2]. Sucharski optuje za pierwszym rozwiązaniem, podczas gdy do mnie przemawia raczej druga interpretacja. Oczywiście, możliwe są rozwiązania pośrednie.

Rozdział trzeci (s. 83 – 96) poświęcony jest objaśnieniu przypuszczalnych przydomków Posejdona. Trzy z omówionych nazw, mianowicie **e-ne-si-da-o* (dat. sg. *e-ne-si-da-o-ne*), *wa-na-ka* (dat. sg. *wa-na-ka-te* / *wa-na-ke-te*) oraz **qo-u* (dat. sg. *qo-we*), uznaje Sucharski za prawdopodobne przydomki Posejdona. Rozważa także inne formy typu *i-da-i-jo*, *i-qo*, *pe-re-ku-wa-na-ka*, konkludując, iż nie można stwierdzić ich związku z Posejdonem. Szczególnie interesująca jest nazwa *e-ne-si-da-o-ne* pojawiająca się tylko i wyłącznie na Krecie (KN M 719; w niepełnej lub wręcz dwuznacznej formie na tabliczkach KN Gg 704, 705, 717, 5185)[3]. Forma mykeńska znajduje bliski odpowiednik w przydomku Posejdona Ἐννοσίδας (zob. Pind. *Pyt.* IV 33, 173) i jego wariantach Ἐν(ν)οσίγαιος (zob. Hom. *Od.* XX 20) oraz Ἐν(ν)οσίχθων. Tradycyjnie tłumaczy się te epitety jako 'wstrząsający ziemią', wtedy oczywiście należy przyjąć, że domniemane *δᾶ, stanowiące końcowy człon wyrazu Ἐννοσίδας, oznacza 'ziemię' i jest synonimem terminów γαῖα i χθών. Sucharski godzi się z takim wnioskiem dopiero po głębszym przeanalizowaniu faktów w rozdziale IV (s. 102 – 107), tu zaś wskazuje na niewątpliwy paralelizm pomiędzy formami *e-ne-si-da-o-ne* / *po-se-da-o-ne* oraz Ἐννοσίδας / Ποτιδᾶς, podkreślając, iż taka zgodność formalna odgrywa istotną rolę przy ustalaniu etymologii i pochodzenia imienia Posejdona (s. 85 – 86).

Sucharski twierdzi, że „przy obecnym stanie badań można założyć, że Dzeus nie był bóstwem szczególnie znaczącym w czasach mykeńskich (taki wniosek można wysnuć przynajmniej w odniesieniu do Pylos)" (s. 86). Z taką opinią nie mogę się zgodzić. Owszem, Posejdon jako boski opiekun „królestwa Nestora" cieszył się w Pylos wysoką popularnością i renomą, ale teksty linearne B z Pylos bynajmniej nie dowodzą, iż Dzeus był tam mało znaczącym bóstwem. W osobnej pozycji wykazaliśmy, że całkowitym nieporozumieniem jest obniżanie lub negowanie naczelnej pozycji Dzeusa w panteonie kreteńskim[4]. Polemizowaliśmy tam ze zdaniem B. Rutkowskiego: „Zeus jest bogiem greckim, mającym w panteonie mykeńskim nieznaczną rolę, a co więcej — nie poświadczonym w tabliczkach linearnych znalezionych w Knossos"[5]. Zarówno pierwsza, jak i druga część tej opinii nie zgadzała się z rzeczywistością. Ponieważ Rutkowski nie negował doniesień z Pylos, argumentację ograniczyliśmy do atestacji kreteńskich i do wykazania naczelnej pozycji Dzeusa w panteonie ogólnogreckim (tj. zarówno na Krecie, jak i na kontynenencie greckim). Nie spodziewałem się, że taki gołosłowny argument zostanie powtórzony przez Sucharskiego, wytrawnego skądinąd filologa i mykenologa. Przecież tabliczka Tn 316, wymienia w Pylos zarówno świątynię Posejdona (*po-si-da-i-jo*), jak i Dzeusa (*di-wi-jo*). W obu

---

[2] Zob. s. 17 – 18, gdzie Sucharski wspomina o Nestorze, synu Neleusa, jako o wnuku Posejdona (z powołaniem na Homera, *Od.* XI 235 – 259).

[3] Te niepełne zapisy (a przynajmniej niektóre z nich) można by alternatywnie traktować jako atestację imienia Posejdona. Sucharski tego nie czyni, co uznaję za słuszne posunięcie badawcze.

[4] E. Kaczyńska, K.T. Witczak, *Studia nad religią kreteńską w epoce mykeńskiej*, DO-SO-MO 2. Fascicula Mycenologica Polona, Olsztyn 2000, zwł. s. 9 – 22.

[5] B. Rutkowski, *Wyspy wiecznego szczęścia. Zarys religii wczesnogreckiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 151.

tych sanktuariach, jak dowodzi sam autor recenzowanej pracy (s. 72), czczono triadę bóstw (w jednej — Posejdona, Bowię i ich córkę Komawenteję, w drugiej — Dzeusa, Herę i ich syna Drimiosa). Wszystkie inne bóstwa miały jakieś skromniejsze miejsca kultu. Widzimy zatem, że dwaj bogowie z Pylos — Posejdon i Dzeus — stoją na równie eksponowanych pozycjach. Który z nich był naczelny? Aby odpowiedzieć na to pytanie, trzeba odwołać się do zagadnienia osobistości zwanej *di-wi-je-u* [*di-wijeus*]. Podobnie jak Sucharski uważam, że był on najwyższym dostojnikiem religijnym „królestwa Nestora" (s. 39, 41), ale ja traktuję go jako kapłana ze świątyni Dzeusa zwanej *di-wi-jo* (= gr. δῖον n.), Sucharski (argumentując, iż jest to osoba związana z kultem Posejdona[6]) wywodzi nazwę od niezaświadczonego ani w dialekcie mykeńskim, ani w innych późniejszych źródłach greckich apelatywu **di-wi-ja* = *δίϝια (neut. pl.) 'to, co boskie, święte, niebiańskie; to, co należy do bogów'. Takie objaśnienie, odwołujące się do wymyślanego ad hoc źródłosłowu jest, niestety, nieprzekonujące (abstrahuję już od tego, że dla każdego Greka taki apelatyw znaczyłby 'to, co Dzeusowe'). Po prostu, trzeba się pogodzić z faktem, że kapłan świątyni Dzeusa był najważniejszą osobistością w obrębie kasty kapłańskiej, niewątpliwie dlatego, iż Dzeus był bogiem naczelnym w panteonie mykeńskim (zarówno w Knossos, jak i w Pylos).

Nieliczni zgoła mykenolodzy skłaniali się do przyjmowania hipotezy L.R. Palmera, który sugerował teriomorficzne kulty mykeńskie, np. 'psa' (*ku-ne* MY Fu 711.7), 'konia' (*i-qo* PY Fa 16; PY Ea 59.5), 'byka i krowy' (*qo-we* MY Fu 711.4v; *qo-wi-ja* PY Tn 316.3v). Sucharski podjął jednak ten kontrowersyjny pogląd, chociaż rozpatrywane przezeń teksty niekoniecznie trzeba zaliczać do dokumentów rejestrujących czynności kultowe. Jego argumentacja wygląda na tyle przekonująco, że przestałem sceptycznie zapatrywać się na taką interpretację. Warto dodać, że Aravantinos, Godart i Sacconi zasygnalizowali ostatnio, że na nowych tabliczkach z Teb spotykamy następujące zoonimy w kontekście kultowym: *e-mi-jo-no-i* [*Hēmionoihi*] 'mułom', *ku-ne* [*kunei*] 'psu' (też gen. sg. lub pl. *ku-no*) i *ku-si* [*kunsi*] 'psom', *e-pe-to-i* [*Herpetoihi*] 'wężom', *ka-si* [*khansi*] 'gęsiom' (też gen. sg. lub pl. *ka-no*), *o-ni-si* [*ornisi*] 'ptakom'[7]. Sprawa na pewno wymaga weryfikacji i solidnego przedyskutowania materiałów, toteż należy cierpliwie poczekać na zapowiedzianą edycję tekstów tebańskich odnalezionych w latach 1993 – 1996.

W rozdziale czwartym (*Posejdon = B'l 'Ar*, s. 97 – 120) Sucharski omawia rozmaite etymologie imienia Posejdona, proponowane od czasów starożytnych, by po ich przeanalizowaniu przychylić się do hipotezy Augusta Ficka, rozbudowanej i zmodyfikowanej przez Paula Kretschmera, iż dany teonim należy uznać za stwardniały vocativus (ὦ) Πότει Δᾶς („O, Panie Ziemi!"). Wołacz ten po pewnym czasie został zidentyfikowany z mianownikiem (podobnie jak łaciński vocativus *Iūpiter* przejął funkcję nominatiwu). Sucharski dostrzega istotną trudność tego objaśnienia, polegającą na tym, iż vocativus zakończony na *-ei*, który pojawia się w innych językach indoeuropejskich (w staroindyjskim, słowiańskich i bałtyckich), jest całkowicie niezgodny z formą wołacza zachowaną w języku greckim. Dochodzi zatem do wniosku, iż jest to „albo archaizm, a w zasadzie skamielina językowa, sięgająca doby wspólnoty indoeuropejskiej, albo też, co równie prawdopodobne, zapożyczenie z innego, chyba wcześniejszego niż grecki (a jednocześnie bardzo mu bliskiego), indoeuropejskiego języka" (s. 103). Wskazuje nawet na konkretny etnos, mówiąc: „tradycja grecka mówi o «Pelasgach»" (*ibidem*).

---

[6] Argument ten jest błędny, gdyż na tabliczkach grupy Es z Pylos *di-wi-je-u* reprezentuje interesy grupy kapłańskiej, a Posejdon interesy władcy (takie jest ostateczne zdanie Sucharskiego, wyrażone na s. 41). Jeśli jednak pod imieniem Posejdona kryją się kontrybucje (daniny) na rzecz władcy, to cała ewidencja brana z tabliczek pyloskich serii Es jako atestacja dla kultu Posejdona okazuje się bezużyteczna. Posejdon pojawia się tu nie jako odbiorca darów wotywnych, ale jako reprezentant władcy Pylos. Tym samym znajdujemy uzasadnienie, dlaczego imię Posejdona pojawia się tak często w tekstach z Pylos i znaczne przewyższa inne bóstwa ilością poświadczeń.

[7] V. Aravantinos, L. Godart, A. Sacconi, *Sui nuovi testi del Palazzo di Cadmo a Tebe*, „Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche dell'Accademia dei Lincei", s. IX, v. VI, 1995, s. 1 – 37 (non vidi). O tej sprawie informuje M. Negri, *Nuovi documenti egei*, [w:] Κρήτη τις γαῖ' ἔστι. Studi e ricerche intorno ai testi minoici, a cura di C. Consani, Roma 1996, s. 63.

Ze swej strony zwracam uwagę na inną, nawet bardziej oczywistą możliwość. Moim zdaniem, klasyczne postacie greckie typu (att.) Ποσειδῶν, (dor.) Ποτειδάν zawierają utrwaloną formę datiwu singularis Πόσει / Πότει (pochodną od apelatywu πόσις / πότις 'pan, władca'), a nie ślad rzekomego vocatiwu. Co więcej, Grecy mykeńscy doskonale zdawali sobie sprawę z tej derywacji. Mykeńska nazwa boga pojawia się w przeważającej ilości przypadków w celowniku *po-se-da-o-ne* (PY Es 645.1; Es 646.1; Es 647.1; Es 648.1; Es 651.1; Es 652+1453.1; Es 703.1; Es 727.1; Es 728.1; Es 729.1; Un 853+869) lub *po-se-da-o-ni* (PY Un 718.1). Wszystkie inne przypadki to formy ułamkowe (*po-se-da-o*[KN X 5560.b;]*se-da-o*[PY Xn 1439.1; *po-se-da-o*[PY Es 726.1; *po-se-da*[PY Un 6.1), błędnie zapisane (*po-se-da-o* PY Es 653.1 zamiast *po-se-da-o-ne*; *po-se-da-o-no* PY Es 649.1 zamiast *po-se-da-o-ne*). Jedynie *po-se-da-o-no*[(PY Eq 36+887), zaświadczone na mocno zniszczonej tabliczce mogłoby być brakującą formą dopełniacza, ale kontekst jest wysoce niepewny, a podobieństwo sylabofonemów *ne* i *no* znaczące. Wydaje mi się, że forma podstawowa w dialekcie mykeńskim mogła brzmieć **po-si-da-o* [**Posidāhōn*] (skąd regularne dat. sg. *po-se-da-o-ne* [**Posei-dāhōnei*] z odmianą obu członów złożenia) względnie **po-si-da*(*-a*$_2$) [**Posidā*(*hā*)*s*], jak to dokumentują wyszczególnione wcześniej derywaty: *po-si-da-i-jo*, *po-si-da-e-ja* oraz *po-si-da-i-je-u-si*. Taka jest moja opinia, może niekoniecznie w pełni uzasadniona, ale na pewno stanowi alternatywę dla interpretacji tradycyjnej.

Sucharski dowodzi dość przekonująco, że człon końcowy imienia Posejdona określał 'ziemię' (por. zrównanie Ἐννοσίδας = Ἐν(ν)οσίγαιος = Ἐν(ν)οσίχθων) i występował w alternatywnej postaci **dāhā / dāhōn*. Nazwa ta przypomina Sucharskiemu indoeuropejską nazwę 'ziemi' **dheĝhōm* (s. 105), ale woli on odwołać się do hipotetycznego frygijskiego wyrazu **gda(n)* 'ziemia', realnie nigdzie nie poświadczonego, a jedynie wydedukowanego z pojedynczego zapisu Γδανμα(υ)α. Tu warto powiedzieć, że bogini frygijska Γδανμα(υ)α, cytowana powszechnie w literaturze jako 'Ziemia-Matka' (co powtarza Sucharski na s. 104), jest fikcją naukową, a nie realnym bytem. Jak wyjaśnił Neroznak, jest to toponim o niepewnej lokalizacji i niejasnej etymologii[8]. Niestety, pośrednictwo frygijskie tylko komplikuje wywód, gdyż wymaga jeszcze uproszczenia grupy konsonantycznej -γδ-. Wydaje się, że całą sprawę doskonale rozwiążemy, jeśli odwołamy się do języków anatolijskich, w których nazwa **dheĝhōm* zachowała się najlepiej (por. het. *tekan* 'ziemia', het. hierogl. *ta-ka-mi* 'in the country')[9]. Otóż w podgrupie luwijskiej fonem **ĝh* ulega regularnemu zanikowi (zob. luw. *tijammi-* 'ziemia'), wywołując hiat pomiędzy samogłoskami. Podobnie dzieje się w dialektach greckich, które nawarstwiły się na substrat anatolijski (np. w dialekcie pamfilijskim). Można by zatem łatwo przyjąć, że **dāhā / dāhōn*, wydobyte z imienia Posejdona, wykazuje rozwój typowo anatolijski (późnoluwijski). Hipoteza o wpływach luwijskich na obszarze Grecji właściwej miała i ma swoich zwolenników, a toponomastyka poświadcza, że obszar niektórych przedgreckich sufiksów (np. nazw miejscowych zakończonych na *-ssos* i *-nthos*) obejmuje nie tylko Grecję kontynentalną i wyspy helleńskie, ale także znaczne połacie Azji Mniejszej aż po Kapadocję.

Sucharski, w ślad za P. Kretschmerem, zakłada, iż Posejdon był pierwotnie bogiem wegetacji i płodności, a zarazem męskim partnerem Demeter, bogini przedgreckiej o pierwotnej konotacji „Ziemia-Matka". Imię tej bogini objaśnia jako dwuczłonowe, zawierające w pierwszym członie termin δᾶ 'ziemia', a w drugim ogólnoindoeuropejski termin pokrewieństwa **mātēr* 'matka'. Taka interpretacja jest przyjmowana niemal powszechnie, a warianty dialektalne typu (joń.-att.) Δη-μήτηρ, (dor.) Δα-μάτηρ vs. (eol.) Δωμ-μάτηρ dają się łatwo wytłumaczyć przy pomocy Posejdonowych elementów **dāhā / dāhōn* (wywiedzionych z ie. **dheĝhōm*). Demeter wydawała się nieobecna w tekstach linearnych, ale ostatnie znaleziska zrewidowały dawniejsze poglądy. Odnaleziono jej imię zapisane w piśmie linearnym A (dedykacja *da-ma-te* odkryta w sanktuarium górskim na Kyterze, co jest wariantem graficznym wcześniej znanego zapisu *i-da-ma-te* na dwóch siekierkach kultowych z jaskini w Arka-

---

[8] P.V. Neroznak, *Paleobalkanskie jazyki*, Moskwa 1978, s. 146 (o tym stanie rzeczy Sucharski informuje w przypisie).

[9] W innych językach nastąpiła redukcja samogłoski rdzennej (por. toch. A *tkaṃ*, B *keṃ* < **dhĝhōm*) i dalsze procesy upraszczające (gr. χθών z metatezą spółgłosek, stind. *kṣáḥ* z asybilacją i asymilacją co do dźwięczności, stirl. *du*, łac. *humus*, etc.)

lochori)[10] i B (jej rzekoma grecka hipostaza pojawia się obok córki Kory na nowo odnalezionych tabliczkach z Teb)[11]. Należałoby zatem rozpatrzeć na nowo sprawę Demeter, tym bardziej że Francesco Aspesi wyprowadza daną boginię z jej prototypu bliskowschodniego *Adamma/t/-* (tak nazywała się syryjska bogini ziemi, poświadczona już w III tysiącleciu w tekstach z Ebla jako małżonka boga Rasapa; pojawia się ona też w tekstach hurryckich z Ugarit, w archiwach hetyckich z Ḫatušša i Alalaḫ). Jej imię *'aḏāmât-* (f.) pojawia się raz w *Biblii* (*Johel* I, 10) w sąsiedztwie innych bogów pogańskich, a pierwotny charakter bogini-ziemi potwierdza apelatyw, zachowany w języku hebrajskim: *'aḏāmâ* 'terra come sostanza materiale; suolo; terra fertile, fruttifera'[12]. Oczywiście, autor recenzowanej pracy zagadnienie genezy i etymologii imienia Demeter musiał z konieczności potraktować skrótowo.

Zgadzam się z Sucharskim, że w imieniu Posejdona mamy do czynienia z zapisem ciągłym jak w przypadku zestawienia *pa-si-te-o-i* (wielokrotnie na tabliczkach z Knossos) = *pansi-theoihi* 'Wszystkim-Bogom'. Taki zapis ciągły wskazuje niedwuznacznie na tradycję przedgrecką, bez wątpienia minojską. *Pa-si-te-o-i* jest bowiem translacją (kalką językową) formy linearnej A *(j)a-sa-sa-ra-me* oraz hieroglificznej *a-sa sa-ra-me* (zawsze dwudzielnie!) oznaczającej dedykację 'dla Wszystkich Bogów' (przy czym oba człony *a-sa* 'bogom' oraz *sa-ra-me* 'wszystkim' dają się łatwo interpretować na gruncie indoeuropejskim)[13]. Podobnie i klasyczna nazwa Posejdona musi być dawnym zestawieniem w celowniku liczby pojedynczej (**potei *Dāhonei* 'Panu D.'). Wysunięcie formy **potis* na czoło tego zestawienia ma charakter niegrecki, może nawet i nieindoeuropejski[14]. Chętnie zatem zgodziłbym się z Sucharskim, że mamy tu do czynienia z grecką adaptacją (pełną czy częściową translacją) jakiegoś obcego teonimu lub epitetu kultowego. Semicka hipoteza, przedłożona przez autora recenzowanej dysertacji (**potei Dāhōn* < ugaryckie *b'l 'arṣ* 'pan-mąż Ziemi'), wygląda wiarygodnie. Zastanawiam się jednak nad odmienną możliwością. Wiadomo, że tradycja hebrajska wywodziła Filistynów (przedżydowskich mieszkańców Palestyny) z wyspy Kaftor, czyli z Krety. Tradycję tę potwierdziły w pełni ostatnie znaleziska archeologiczne na terenie Palestyny, które wydobyły na światło dzienne typowo minojskie znaleziska. Wygląda na to, że Filistyni (w źródłach egipskich *Plst*, hebr. *P^{e}lištîm; tu niektórzy włączają też gr.* Πελασγοί-Πελαστοί) podbili Palestynę w burzliwym okresie wędrówek tzw. „Ludów Morza". W każdym razie, ze źródła minojsko-filistyńskiego wydają się wywodzić pewne terminy izolowane, typowe dla hebrajskiego i greki, np. hebr. *bāmâ* ~ gr. βωμός 'ołtarz', hebr. *liškâ* ~ gr. λέσχη, może też hebr. *d^{e}bîr* '*sancta sanctorum* świątyni (w Jerozolimie)' ~ gr. myk. *da-bu-ri-to-jo* (gen. sg.), gr. klas. λαβύρινθος ~ lin. A *du-bu-re*[15]. Warto tu zwrócić uwagę, że głównym bogiem Filistynów

---

[10] Y. Duhoux, *LA > B da-ma-te = Demeter? Sur la langue du linéaire A*, Minos XXIX – XXX, 1994 – 1995, s. 289 – 294; G. Owens, *New Evidence for Minoan Demeter*, Kadmos XXXV, z. 2, 1996, s. 172 – 174.

[11] Por. Negri, *Nuovi documenti egei*, s. 55 – 56 (lin. A) i 62 – 63 (lin. B).

[12] F. Aspesi, *Possibili connessioni egee di ebraico: a proposito di Lineare A (i-)da-ma-te*, [w:] Κρήτη τις γαῖ' ἔστι. Studi e ricerche intorno ai testi minoici, a cura di C. Consani, Roma 1996, s. 121 – 135.

[13] Zob. Witczak, *Minojska Wielka Bogini — istniała czy nie?*, DO-SO-MO I, 2000, s. 37 – 51, zwł. 42 – 49.

[14] Zazwyczaj mamy wyraz *potis* względnie *potnia* w drugiej części złożenia, por. *a-ta-na-po-ti-ni-ja* (KN V 52), *si-to-po-ti-ni-ja* (MY Oi 701.3). Podobnie w przypadku nazw złożonych, *u-po-jo po-ti-ni-ja* (PY Fn 187.8; Fr 1225.1; Fr 1236.1), *da-bu-ri-to-jo po-ti-ni-ja* (KN Gg 702.2; Oa 745.2). Tylko dwukrotnie wyraz *potnia* 'Pani' stoi na czele: *po-ti-ni-ja a-si-wi-ja* (*Potnia Aswia*, PY Fr 1206) oraz *po-ti-ni-ja i-qe-ja* (*Potnia Hippeia*, PY An 1281.4). Te dwa określenia odnosiły się do bogini końskiej, anatolijskiego pochodzenia. Pierwsza z tych nazw jest częściową translacją (przydomek *a-si-wi-ja* nawiązuje do hetycko-luwijskiego apelatywu *asuwa-* 'koń'), druga zaś pełną (forma *i-qe-ja* jest pochodna od myk. *i-qo*, gr. ἵππος 'koń').

[15] Zob. Aspesi, *Lineare A (-)du-pu$_2$-re : un'ipotesi*, [w:] Κρήτη τις γαῖ' ἔστι. Studi e ricerche intorno ai testi minoici, a cura di C. Consani, Roma 1996, s. 137 – 145; idem, *Greco* λαβύρινθος, *ebraico d^{e}bîr*, [w:] ibidem, s. 147 – 181, który używa terminu „substrat egeo-prafilistyński" („sostrato egeo-[pre]filisteo"). Warto dodać, że *du-bu-re* (*du-pu$_2$-re*) jest jednym z popularniejszych terminów

był Dagon (hebr. *Dagan*), a jego symbolem była ryba. Czyżby zatem Dagon był nie tylko bogiem płodności, ale i morza, a tym samym prototypem greckiego Posejdona, czyli dawnego „Pana-Dah/gona"? Problem ten wymaga stanowczego rozważenia i przedyskutowania.

Sucharski dodał czterostronicowe streszczenie swojej dysertacji (s. 121 – 124), które zawiera wszystkie najważniejsze dokonania i wnioski. Analogiczne streszczenie powinno być dołączone również w języku kongresowym.

Zanim przejdziemy do ostatecznego podsumowania, zasygnalizujemy kilka drobnych potknięć, nie zawsze zawinionych przez autora.

S. 8: Sucharski pisze: „Stopień rozwoju cywilizacyjnego, osiągnięty przez Greków mykeńskich, jednoznacznie, zdaniem A. Evansa, wskazywał na to, iż ta kultura nie mogła się obyć bez znajomości pisma". Sformułowanie jest niezbyt udane. Lepiej tu mówić o „Mykeńczykach", nie o „Grekach mykeńskich", ponieważ, o ile pamiętam, Evans nigdy nie uważał Mykeńczyków za Greków.

S. 40: Interpretując nazwę **34-ke-te-si* Sucharski zakłada aż cztery równorzędne odczyty ru_2 [= *lu*], ai_2 [= *hai*], ja_2, wreszcie *au*. Ale sylabariusz mykeński to nie pismo klinowe i jednemu sylabogramowi jest przypisana tylko jedna określona wartość. Przyjęte rozwiązanie **34-ke-te-si = *auktersi* ma kilka poważnych wad. Po pierwsze, nie można zakładać nowej wartości, bazując na jednym tylko wyrazie (Sucharski nie dyskutuje innych wystąpień znaku sylabicznego **34*). Po drugie, sylabariusz mykeński starannie unikał dubletów całkowitych, a zatem znaki transkrybowane jako a_2 [= **25*], a_3 [= **43*], a_4 [= **47*] bynajmniej nie są fonologicznymi wariantami podstawowego *a*, lecz osobnymi znakami o wartości *ha*, *ai*, ¤ Tylko w wyjątkowych sytuacjach można było użyć podstawowej wartości *a* jako zastępstwa dla tych wartości specjalnych, np. gdy przydech mocny zanikał (wtedy a_2 stawało się *a*), lub gdy *schwa* ¤ identyfikowała się z wartością *a*. Nigdy natomiast wartość podstawowa *a* nie mogła zastępować dyftongu *ai* [**43*] lub *au* [**85*], ani też znak **43* o wartości *ai* nie mógł „służyć do zapisu trzech różnych sylab (*/a/*, */ai/*, */ha/*)" (tak Sucharski, s. 40, z powołaniem na pracę M. Lejeune'a z 1956 roku). Tak można było jeszcze sądzić w pierwszych latach rozwoju mykenologii (np. w roku 1956), ale nie w dobie obecnej. Po trzecie, proponując wartość *au* dla sylabogramu **34* Sucharski nie objaśnił, czym ten sylabogram odróżniałby się od podstawowego **au* [**85*]. Pisarze mykeńscy używali tzw. „dubletów" nie po to, by urozmaicać swoje zapiski buchalteryjne dodatkowymi znaczkami, ale po to, by staranniej i dokładniej zapisać konkretny wyraz. Po czwarte, interpretując wyraz **34-ke-te-si* Sucharski odwołuje się do niezaświadczonego wyrazu greckiego. Takie postępowanie jest możliwe i konieczne, ale dopiero po wyczerpaniu możliwości interpretacji danego słowa na bazie zachowanej leksyki greckiej. W danym przypadku, gdy wartość znaku sylabicznego **34* nie została ustalona, nie można pochwalać tego typu postępowania. Należy bowiem identyfikować sylabogramy mykeńskie na bazie zestawienia wyrazów mykeńskich z realnie poświadczonym słownictwem greckim późniejszej doby.

S. 56, przyp. 75: Pol. *dziewica* nie znaczyło pierwotnie 'boginka' i nie pochodziło od apelatywu ie. **deiwos* m. 'bóg' / **deiwī* f. 'bogini'. Odpowiedniki słowiańskie wskazują na archetyp **děvica* ~ **děva* 'dziewczyna', który derywujemy z ie. **dhē-* 'ssać' (zob. *IEW* 242), tak samo jak wyraz łac. *fēmina* f. 'kobieta'. Ale przypomnienie konkurencyjnej etymologii (autorstwa Jana Rozwadowskiego) jest warte odnotowania.

S. 102: Wyraz albański *dhijame* 'pasza, furaż' jest ewidentną pomyłką. Kontekst wskazuje, że chodzi o alb. *dhjamë* m. (rzadziej f.) 'tłuszcz, słonina, smalec', którego dokładny odpowiednik grecki brzmi δημός m. 'tłuszcz'. Te dwa słowa wywodzą się z ie. **desmos*, a zatem nie należą do rdzenia **dā-* określającego 'płynącą wodę' (*IEW* 175). W ogóle ten rdzeń jest wysoce wątpliwy i nie podzielam opinii Sucharskiego, iż „istnienie takiego indoeuropejskiego pierwiastka w świetle przedstawionych przez J. Pokornego przykładów, nie powinno podlegać wątpliwości" (s. 102). Pomijając dane irańskie, rejestrujące dobrze zaświadczony termin dla 'rzeki' (np. awest. *dānuš* f. 'rzeka, strumień', oset. *don* 'woda, ciek wodny, rzeka'), oraz nazwy rzeczne typu *Don* (oset. *don*) czy *Dunaj* (< celt. **Dānuvius*),

---

tzw. „minojskiej formuły libacyjnej". Aspesi próbuje tłumaczyć ten termin minojski jako 'recesso di culto, *focus* cultuale di un santuario' w nawiązaniu do słowa hebrajskiego. Ale w językach semickich Etiopii nazwa *dāber* określa 'kościół / chiesa', koptyjskie TaBIR znaczy 'świątynia / sanktuarium', a nowoegipskie *dbr* 'cassa, scrigno per un idolo'.

cała reszta jest bezużyteczna[16]. Nie należą do tego rdzenia ani słowa albańsko-greckie o znaczeniu 'tłuszcz', ani orm. *tamuk* 'natłuszczam; nawilżam' (także pochodne z ie. **desmo-*). Z kolei wyraz staroindyjski *dānu* n. 'ciecz, kropla, rosa' może być zapożyczeniem irańskim, gdyż nie pojawia się on w żadnym, pochodnym języku indyjskim. Co więcej, apelatyw irański **dānu-* wydaje się mieć uzasadnienie werbalne w staroperskim czasowniku *danuvatiy* 'płynie' (= skt. *dhanvati* 'rusza się, płynie, ciecze' < **dhenweti*), który ewidentnie pochodzi od rdzenia ie. **dhen-* 'laufen, rennen; fließen', *IEW* 249, por. Toch. AB *tsän-* 'płynąć, ciec', łac. *fōns, -tis* 'źródło'). W przypadku akceptacji tego nawiązania forma irańska kontynuowałaby **dhŏnu-* (z regularnym wzdłużeniem samogłoski krótkiej **o* w sylabie otwartej) lub **dhōnu-*. Nazwy wodne z terenu Europy równie dobrze kontynuują indoeuropejski nagłos **dh-*, jak i **d-*.

s. 110 – 111: *Hapax legomenon* †σάπυς ἐλάτων†, pojawia się u Pauzaniasza (*Descr. Gr.* II 25, 10), jako alternatywne miano góry Arachnajon. Te dwa słowa cytuje Sucharski jako „ewidentnie niegreckie". Taki wniosek jest chyba przedwczesny. Drugi człon może być z łatwością objaśniony jako dopełniacz liczby mnogiej ἐλατῶν od rzeczownika ἐλάτη (f.) 'sosna, *Pinus picea* L.'. Człon pierwszy sprawia oczywiście kłopot, który jednak łatwo rozwiążemy, sugerując poprawkę nagłosowego σ- na κ- i odsyłając do glosy Hesychiosa (κ-749): κάπυς · πνεῦμα. κῆπος. Wyraz κάπυς (być może przynależny do osnów na *-ū-*?) jest dialektalną (zapewne dorycką) odmianką attycko-jońskiego κῆπος, doryckiego κᾶπος (m., osnowa na *-o-*), cypryjskiego *ka-po-se* [*kapos*] 'ogród, sad'. Oba człony rozpatrywanego oronimu świetnie współgrają z sobą i tworzą zwartą całość znaczącą tyle co 'ogród sosen' (κάπυς ἐλατῶν)[17]. Proponowane tu czysto greckie rozwiązanie doskonale pasuje do (zalesionej) góry i pod względem semantycznym zdecydowanie przewyższa semicką interpretację M.C. Astoura (†σάπυς ἐλάτων† = *Šapaš-'elat* 'bogini Šapšu').

S. 125: Znak pu_2 [*29] nie oddaje „wartości *phu* i *bu*", lecz wyłącznie ostatnią z nich, np. myk. *da-*pu_2*-ri-to-jo* (gen. sg.) = gr. klas. λαβυρίνθοιο. Gdyby znak **29* oddawał również *phu*, to w niektórych przypadkach byłby wariantem podstawowego *pu* [**50*], tymczasem dystrybucja tych znaków jest odmienna i nigdy się nie pokrywa. Słusznie tedy J.L. Melena proponuje osobną serię labialną pa_2 [**56*] — pi_2 [**22*] — pu_2 [**29*], odmienną od serii bezdźwięcznej *p-*. Seria ta ma charakter dźwięczny (*b-*) i należące do niej znaki sylabiczne należy transkrybować jako *ba — bi — bu*.

W niniejszej recenzji skupiłem się raczej na tych wybranych elementach, które — według mego przekonania — powinny być inaczej interpretowane. Mniej uwydatniłem te zagadnienia, w odniesieniu do których prezentuję pogląd zgodny lub zbieżny z Robertem Sucharskim, co może sprawiać wrażenie, iż nie podoba mi się recenzowana dysertacja. Nic bardziej mylnego. Praca ta jest doskonałą prezentacją trudnej i wieloznacznej tematyki, w której niełatwo się odnaleźć, a jeszcze trudniej osiągnąć jakieś znaczące sukcesy. Sucharski ma świetnie opanowany warsztat badawczy w zakresie filologii klasycznej i mykenologii, z równą swobodą podejmuje zagadnienia religioznawcze, jak językoznawcze. Zna i wykorzystuje literaturę archeologiczną. Pisze z dużą swobodą, świetnie prezentując niełatwe przecież zagadnienia i problemy; interesująco przedstawia aktualny stan badań, wyliczając i oceniając krytycznie poszczególne stanowiska badawcze; tworzy własne hipotezy badawcze, dowodzi ich czasami nazbyt impulsywnie, ale przyznać trzeba, że polemiki prowadzi ze swadą i z ogromnym zaangażowaniem, a potrafi bronić swoich racji i przekonań. Starannie formułuje wnioski po każdej jednolitej partii materiału.

Autor wykorzystuje materiał mykeński w niespotykanym wśród polskich badaczy rozmiarze. Dość powiedzieć, że praca zawiera, o ile zdołałem poprawnie policzyć, 51 tabliczek podanych w transkrypcji i sumiennie skomentowanych. Jest to dostateczny zbiór inskrypcji dla każdego początkującego interpretatora tekstów mykeńskich, zwłaszcza że komentarz do jednej z najciekawszych tabliczek PY Tn 316 jest wyjątkowo obfity. Dzięki temu praca ta może nawet pełnić rolę zastępczego podręcznika mykenologii. Szkoda tylko, że nie zamieszczono indeksu form (mykeńskich i greckich) oraz indeksu opracowanych tabliczek.

Krzysztof Tomasz Witczak (Łódź)

---

[16] Nazwy plemienne takie jak awest. *Dānavō* pl. i greccy Δαναοί są tu drugorzędnego znaczenia. Czy tu należy stind. *dānavá-* m. 'rodzaj złośliwego demona'?

[17] Por. Hom. *Od.* IV 737: κῆπον [...] πολυδένδρεον.

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

Jerzy Łanowski, Święte igrzyska olimpijskie, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2000, ss. 199, ilustracje czarno-białe.

Jest to drugie wydanie pięknej książki Jerzego Łanowskiego o sporcie greckim. Pierwsze ukazało się w roku 1981 nakładem Krajowej Agencji Wydawniczej. Trudno zrozumieć dlaczego obecny wydawca — Wydawnictwo Poznańskie — tego nie zaznaczył, wywołując wrażenie, że jest to editio princeps. Warto też podkreślić, że w stosunku do pierwowzoru „Święte igrzyska olimpijskie" zostały częściowo zmienione. J. Łanowski niemalże do ostatnich dni swego życia pracował nad tekstem. Inny jest (znakomity) dobór ilustracji, w aktualnej wersji sporządzony przez Tomasza Wujewskiego. Lepsza jest generalnie techniczna strona wydania: papier, druk, format. Wydanie z 1981 roku góruje niewątpliwie pod jednym względem: było szyte. Inny mankament obecnego wydania to zbyt wąski margines wewnętrzny książki, co zwiększa prawdopodobieństwo szybkiego jej zniszczenia.

Ze względu na walory poznawcze i znakomitą narrację, warto tę książkę przypomnieć. Składa się ona z dziewięciu rozdziałów uzupełnionych zestawieniem tekstów źródłowych, wybranych pozycji bibliograficznych, spisem ilustracji.

W pierwszym rozdziale („Atletyka i agony", s. 5 – 26) autor wyjaśnia etymologię słowa „olimpiada", słowa, które dzisiaj jest synonimem zawodów nie tylko sportowych, konkursów i szeroko rozumianego współzawodnictwa, a które używane było na określenie czasu dzielącego następujące po sobie igrzyska. Same zaś igrzyska nosiły nazwę hieròj olimpiakòj agones, lub potocznie Olympia.

Rozdział III („Zabytki świętego gaju", s. 34 – 61) Łanowski poświęcił samej Olimpii; jej rozbudowie, architekturze, pozostałościom. Opisuje świątynie czczonych w Olimpii bogów, pisze o skarbcach budowanych z przeznaczeniem na składanie cenniejszych darów — wotów. Autor z pieczołowitością mówi o budowlach, wyglądzie wnętrz, wymienia słynne posągi, płaskorzeźby, ich twórców. Intencja Łanowskiego jest aż nadto czytelna. Dzisiejsza Olimpia to przecież jedynie zarysy budowli, świątyń, porozrzucane bębny kolumn i sporo zieleni. Opowieść o tym miejscu ma za zadanie pobudzić naszą wyobraźnię, „wyczarować" obraz Olimpii, gęsto zabudowanego terenu, na którym podczas igrzysk gromadziło się 45 – 50 tysięcy osób (!).

„Sportem królów" (rozdział IV, s. 61 – 76) nazwał autor konkurencje hippiczne — sport możnych ówczesnego świata, „najbardziej chyba widowiskowy ze sportów" (s. 76) i tak niebezpieczny, że właściciele zaprzęgów dość często decydowali się na zastępstwo na zawodach.

„Małe naczyńko z oliwą i skrobaczka to po prostu znak rozpoznawczy greckiego atlety" (s. 77). W rozdziale V zatytułowanym „Siła i zręczność" (s. 77 – 106) Łanowski opisuje przygotowania, analizuje elementy technik walki, ułożenie rąk i poszczególne chwyty w zapasach, boksie i pankrationie. Chociaż retor i esteta Filostokratos nazywa pankration „czymś najpiękniejszym w Olimpii" (s. 100), to obok legend związanych z najsławniejszymi sportowcami opisana jest brutalność i niejednokrotnie tragiczny finał zmagań atletycznych.

Stając się tzw. eponimem olimpiady zwycięzca w biegu krótkim na jeden stadion miał największe szanse uwiecznienia swego imienia. Autor poświęca wiele uwagi tej najbardziej „tradycyjnej" konkurencji, analizuje techniki biegu znane dzięki malowidłom na dzbanach, przytacza legendy związane ze strojem (a właściwie jego brakiem). Obok „sprintu" rozdział ten („Szybkość i wytrwałość", s. 107 – 124) poświęcony został biegom długodystansowym i wyścigom w zbroi.

Rozdział VII („Wszechstronność", s. 125 – 143) to rzecz o jednej z najtrudniejszych konkurencji olimpijskiej, wymagającej od zawodników siły, wytrzymałości wszechstronnych umiejętności i doświadczenia — pentatlonu. Rozdział VIII — „Wieniec, posąg i pieśń" (s. 143 – 174) traktuje igrzyska jako całość, jako „ciąg czynności kultowych i rozgrywek sportowych, panoramę wszechhelleńskiego święta" (s. 144) i poświęcony jest organizacji igrzysk od momentu przybycia zawodników i trzydziestodniowego treningu poprzedzającego zawody; opisuje procesję, składanie ofiar i przysięgi, czterodniowe współzawodnictwo zakończone wieńczeniem zwycięzców. Wszystko to oczywiście w męskim gronie, kobietom, pod karą śmierci przez zrzucenie ze skały, wstęp był wzbroniony.

O igrzyskach Pytyjskich związanych z kultem Apollona w Delfach, Istmijskich w Koryncie, igrzy-

skach w Nemei i ateńskich Panatenajach pisze Łanowski w rozdziale IX („Mnogość agonów", s. 175 – 195).

Autor mówi o przebiegu poszczególnych zawodów, zamieszcza tabele wyników, ale to nie jest nudna wyliczanka. To teksty autorów starożytnych Homera, Pindara, Sofoklesa, Eurypidesa, Herodota, Pauzaniasza i Lukiana są podstawą, punktem wyjścia dla rozważań poświęconych bez wyjątku wszystkim kwestiom i wędrówce do miejsc związanych z hieròj olimpiakòj agones.

Dla Jerzego Łanowskiego, wybitnego filologa klasycznego, święte igrzyska olimpijskie stały się „pretekstem", by opowiadając przepięknym, żywym językiem o sporcie, pisać o spotkaniach filozofów, o natchnieniu dla poetów, rzeźbiarzy i polityków. To książka o rywalizacji, przyjaźni, dążeniu do doskonałości, o pokonywaniu ludzkich słabości i dyscyplinie. Autor opisuje wszystko, co łączymy z zawodami sportowymi, a więc organizację igrzysk, przygotowania sportowców, przebieg zawodów, atmosferę i miejsca. To książka o idei — idei, która narodziła się przed tysiącami lat i pozostała żywa i aktualna do dziś.

Anna Tatarkiewicz (Poznań)

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

John Boardman, Sztuka grecka, tłum. Mariusz Burdajewicz, Wydawnictwo VIA, Warszawa 1999, ss. 304, ilustracje czarno-białe i kolorowe.

„Sztuka grecka" Johna Boardmana jest jedną z wielu książek tego autora na temat sztuki i archeologii starożytnej Grecji, ale pierwszą wydaną w Polsce.

Książka dzieli się na 8 rozdziałów. W przedmowie autor przypomina o umowności i wieloznaczności terminów stosowanych w chronologii i historii sztuki greckiej. We wprowadzeniu zwraca uwagę czytelnika na błędne rozumienie pojęcia *sztuka grecka*, powstałe w czasach nowożytnych. Podkreśla różnicę w sposobie spojrzenia na sztukę współczesnych jej twórców i odbiorców, a obecnych jej obserwatorów. Tu także czytelnik znajdzie krótki zarys dziejów archeologii i metodologii historii sztuki. Każdy rozdział zawiera podrozdziały systematyzujące poszczególne dziedziny. W kolejności poświęcone są one następującym problemom:

„Początki sztuki greckiej i okres geometryczny" to rozdział I, gdzie największą uwagę autor poświęca zdobnictwu naczyń geometrycznych oraz fibulom, pieczęciom i drobnej plastyce figuralnej brązowej i glinianej.

„Grecja a sztuka Bliskiego Wschodu i Egiptu" (rozdział II) dotyczy zagadnienia zapożyczeń i oryginalności greckiej plastyki figuralnej, malarstwa wazowego oraz pieczęci i biżuterii. Podkreśla też liczne związki rzeźby greckiej ze sztuką Egiptu.

„Grecka sztuka archaiczna" (rozdział III) mówi o roli, jaką odegrało dla sztuki kształtowanie się świadomości narodowej Greków. Omawia proces powstania wielkiej architektury kamiennej, daje też krótki zarys stylów i porządków greckich. Osobno opisana jest rzeźba i dekoracje rzeźbiarskie i ich zastosowanie, malarstwo wazowe i propagandowa funkcja jego przedstawień oraz malarze i ich style. W kolejnych podrozdziałach autor opisuje drobną plastykę figuralną, pieczęcie, monety oraz techniki ich wyrobu.

„Rzeźba i architektura okresu klasycznego" (rozdział IV) obejmuje V i IV w. p.n.e., z naciskiem na Ateny i Olimpię. Autor zwraca uwagę na ewolucję sztuki greckiej, pojawienie się portretu, rolę kopii oraz rozpowszechnienie się sztuki greckiej w świecie starożytnym.

W rozdziale V „Inne dziedziny sztuki w Grecji okresu klasycznego" Boardman opisuje figurki gliniane i metalowe, przedmioty ze złota i srebra, biżuterię i monety oraz techniki ich wyrobu. Osobno potraktowane jest malarstwo i malarstwo wazowe z ich stylami i tematyką.

„Sztuka hellenistyczna" (rozdział VI) obejmuje architekturę, rzeźbę, plastykę glinianą i brązową, złotnictwo i jubilerstwo, wazy gliniane, kamee i gemmy oraz malarstwo i mozaiki tego okresu.

W rozdziale VII „Sztuka grecka a Grecy" autor zajmuje się porównaniem współczesnego spojrzenia na sztukę grecką z jej faktyczną rolą w życiu starożytnego Greka. Porusza tu ważną kwestię propagandową sztuki i jej bogatą symbolikę, a także pozycję mężczyzny i kobiety w życiu codziennym świata greckiego.

Podsumowanie stanowi rozdział VIII pt. „Spuścizna" w którym Boardman dokonał analizy roli sztuki greckiej dla innych kultur starożytności oraz przytoczył przykłady kontynuacji i nawiązań do tej sztuki w czasach nowożytnych.

„Sztuka grecka" Boardmana jest nieco „nierówna" — rozdziały 1 – 6 nie różnią się wiele od podobnych im prac na temat sztuki starożytnych Greków. Dość nowatorskie są rozdziały 7 i 8 traktujące sztukę grecką, jej twórców, współczesnych i późniejszych odbiorców w sposób znacznie szerszy. Autor rezygnuje z ukazania tworzenia historii tylko przez wielkie jednostki. Prezentuje także postrzeganie sztuki przez zwykłego Greka z jego poglądami, obyczajami, religijnością itp. Przypomina to podejście do analizowania historii przez szkołę Annales (jak chociażby F. Braudel, „Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski").

Szkoda, że autor nie rozwinął bardziej tych zagadnień, co złożyć należy na karb deklarowanej przez autora ograniczonej objętości książki. Boardman zresztą podkreśla, że jego dzieło nie jest podręcznikiem, ale jedynie próbą wyjaśnienia sztuki greckiej.

Boardman przedstawił zmiany i rozwój sztuki greckiej w sposób zwarty i interesujący. Dużą rolę odgrywa tu również bogaty materiał ilustracyjny, pomagający w zrozumieniu i przypomnieniu wielu aspektów sztuki. Mimo pewnych skrótów, książka zwraca uwagę swą wielowątkowością, próbą wytłumaczenia istoty zjawiska, jakim była sztuka Greków. Autor nie zajmuje się tylko wielkimi dziełami, ale także drobnymi przedmiotami rzemiosła artystycznego. Interesują go nie tylko dzieła uznane za wielkie i wybitne, ale również mniej znane i częstokroć, dość niesłusznie, pomijane.

Myśląc o szerokim gronie odbiorców swego dzieła autor nie ustrzegł się pewnych stwierdzeń, które bardziej krytycznemu czytelnikowi wydają się wręcz humorystyczne. Stwierdza on na przykład, że gdy zaczęto tworzyć „kolekcje odlewów starożytnych gemm (...), z których każdy kolekcjoner mógł wybrać określony typ (...) — i niby belgijskie czekoladki — przechowywać [je] w formie książek czy kabinetów" (s. 20). Porównuje kolumny świątyni Ateny w Paestum do cygar (il. 63), tłumaczy, że „kimaton joński, czyli jajownik nie ma (...) nic wspólnego z jajkami (s. 80), stwierdza, że postacie grupy figur archaicznych stoją ramię w ramię niczym drużyna piłki nożnej" (s. 96), opisuje — „jego satyrowie to ulizani fordanserzy" (s. 208), bądź (perełka dla feministek!) „figury hellenistyczne [kobiet] (...) odznaczają się prawie agresywną kobiecością" (s. 231). Jakkolwiek żywię szacunek dla popularyzatorskich poczynań autora, nie mogę oprzeć się wrażeniu, że jest to ukłon w stronę, łagodnie mówiąc, mało wymagających czytelników. Poza tymi drobnymi potknięciami trudno odmówić autorowi wspaniałej znajomości tematu. Jego narracja jest jasna i wyrazista, czytelna dla zwykłego odbiorcy, jak również interesująca dla znawcy tematu.

Wartość dzieła Boardmana podnosi świetne wydanie i wspaniały technicznie materiał ilustracyjny. Szkoda, że wydano je w oprawie broszurowej.

Niewątpliwie „Sztuka grecka" jest lekturą godną polecenia zarówno miłośnikowi starożytności, jak i zwykłemu odbiorcy.

Joanna Pałczyńska (Poznań)

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

Nicholas Hammond, Geniusz Aleksandra Wielkiego, przełożył Jacek Lang, Wydawnictwo AXIS, Poznań 2000, ss. 216, 28 ilustracji czarno-białych, 18 rysunków i map.

Choć żadna chyba postać starożytna nie przyciąga nieustannie tyle uwagi uczonych co Aleksander Wielki, najnowszą do tej pory jego biografią w języku polskim była książka P. Greena wydana

w 1978 r. (wersja oryginalna z 1973 r), od dawna już odbiegająca od aktualnego stanu wiedzy. Z tym większą więc nadzieją należy przywitać „Geniusz Aleksandra Wielkiego" — przekład wydanej w 1997 r. pracy znanego badacza dziejów Grecji i Macedonii N.G.L. Hammonda. Jest to książka przeznaczona dla szerokiego grona czytelników, pozbawiona aparatu naukowego; niemniej ze względu na osobę autora nie powinna przejść niezauważona.

Można odnieść wrażenie, że decydując się na opublikowanie książki adresowanej do niespecjalisty Wydawnictwo AXIS zbyt uwierzyło we własne siły rezygnując tak z konsultanta naukowego, jak i w ogóle z profesjonalnej redakcji. Stąd przekład obfituje w niezręczności językowe i kalki z języka angielskiego, z których najbardziej widoczną jest stała tendencja do odwracania naturalnego w języku polskim szyku wyrazów. Na przykład, o ile po angielsku naturalnie piszemy „Persian Empire", to po polsku „perskie imperium" może być stosowane tylko wyjątkowo. Brak konsultacji naukowej przekładu zaowocował np. zmianą Aleksandra z Lynkestis w Aleksandra Linkestesa, a „wojna myszy", którą zdaniem Aleksandra miał toczyć na Peloponezie Antypater z Agisem III (Plu., *Ages.* 15) stała się „wojną szczurów" (s. 123). Hammond zamieścił w swej książce liczne cytaty z autorów antycznych, z reguły nie podając ich źródła. J. Lang zapewne tłumaczył część z nich z przekładu angielskiego, gdyż niejednokrotnie wersja podana w recenzowanej pracy znacznie odbiega tak od oryginału greckiego, jak i od standardowego polskiego przekładu.

„Geniusz Aleksandra Wielkiego" jest klasyczną biografią przedstawiającą w 18 rozdziałach kolejne etapy życia i działalności Aleksandra Wielkiego, poprzedzone przedmową, zawierającą m.in. bardzo krótką informację o niektórych ważniejszych źródłach i to wyłącznie narracyjnych. W książce pomieszczona została „Skrócona bibliografia" (s. 13) wymieniająca 21 prac w języku angielskim (2 przetłumaczone na język polski). Takie ograniczenie oznacza, że pominięto fundamentalne prace napisane w innych językach takich choćby autorów, jak H. Berve, F. Schachermeyr, G. Wirth, P. Briant. Nie uwzględniono też publikacji anglojęzycznych autorów zajmujących w szeregu ważnych kwestii stanowisko odmienne niż Hammond, np. E.N. Borza, M. Errington, E. Badian. Na końcu recenzowanej książki znajduje się „Nota o artykułach autora" (s. 197 – 1978), odsyłająca czytelnika do wcześniejszych książek i artykułów Hammonda poświęconych tematyce prezentowanej — często z konieczności skrótowo — w poszczególnych rozdziałach tej pracy.

Tak jak ma to najczęściej miejsce w biografiach Aleksandra, „Geniusz Aleksandra Wielkiego" poświęca wiele uwagi sprawom militarnym. Stąd znajdziemy tam szczegółowe opisy kolejnych bitew Aleksandra opatrzone stosownymi mapkami, wyliczenia jego aktywów militarnych, i rozważania na temat, istotnych tylko dla historyka wojskowości, zmian w organizacji poszczególnych formacji armii macedońskiej. Problematyka militarna, choć w tej książce najobszerniej reprezentowana, nie wypełnia całej jej treści. Autor wielokrotnie trafnie zwraca uwagę na znaczenie religii, wyroczni, znaków w życiu Aleksandra (np. s. 65 – 66, 71, 76, 108, 162 – 163). Stara się też zauważyć dokonania cywilizacyjne władcy Macedonii, jak choćby zakładanie miast na Wschodzie, słusznie zwracając uwagę na ich rolę gospodarczą, a nie tylko militarną. Przyjmuje jednak (s. 181) bezkrytycznie podaną przez Plutarcha (*Moralia* 328e) liczbę 70 miast, choć — jak obliczył Fraser — na 57 przypisywanych mu imiennie przez źródła, część to lokacje hellenistyczne. Zupełnie bezpodstawne jest założenie Hammonda (*ib.*), że w każdym nowym mieście było od początku co najmniej 10 tys. mężczyzn. Hammond twierdzi, że te miasta miały macedońską, a nie grecką formę organizacyjną, a szkolnictwo też zorganizowano w nich rzekomego według wzorca macedońskiego (s. 106 – 107).

„Geniusz Aleksandra Wielkiego" stawia sobie za zadanie przekonanie czytelnika do prawdziwości tezy tytułowej książki. O tym, że Aleksander był genialny we wszystkim co mówił i czynił, czytelnik jest zapewniany co kilkanaście stron, a układ narracji służy idealizacji władcy Macedonii. Zapewne dlatego Hammond pomija te elementy biografii Aleksandra, które mogłyby źle temu celowi służyć, np. rzezie i rabunki dokonane za przyzwoleniem Aleksandra w mieście Persepolis, epizod śmierci Kojnosa, czy konfliktu z Antypatrem. Bierze za dobrą monetę (s. 138 – 139) zapewnienia Arriana o spisku Filotasa i Parmeniona. Uważa, że postawa Aleksandra wobec Azjatów była wyjątkowo humanitarna i oświecona (s. 121 – 122), miał on im zapewniać równe z Macedończykami prawa (s. 183 – 185), a społeczności wschodnie uzyskały samorząd w państwie Aleksandra (s. 182).

W recenzowanej pracy łatwo dostrzec tendencje dobrze znane czytelnikom poprzednich dzieł Hammonda: preferowanie przekazu Arriana przy apriorycznym zakwestionowaniu wiarygodności innych

źródeł, o ile nie są one zgodne z Arrianem, przywiązanie do pewnych kontrowersyjnych tez i nie zawsze adekwatne wykorzystanie literatury przedmiotu. Hammond omawiając metodę pisarską Arriana (s. 55 – 58) uznaje go za autora w pełni wiarygodnego, zwłaszcza że — jego zdaniem — Ptolemeusz, będący jednym ze źródeł Arriana, całą swą narrację tworzył mając dostęp do „Dziennika" Aleksandra (*Ephemerides*). Należy pamiętać, że zarówno teza o przechowywaniu tego „Dziennika" w Aleksandrii, jak i zwłaszcza o objęciu przez to (zaginione) źródło pierwszych lat panowania Aleksandra jest przedmiotem poważnych kontrowersji w nauce. Stosunek Hammonda do innych źródeł obrazuje, np. odrzucenie przekazu Plutarcha (*Alex.* 10.1 – 4) na temat afery Piksodarosa, „gdyż trzeba przyjąć przekaz Arriana" (s. 37), lub dyskredytowanie relacji Kurcjusza Rufusa (4.28) o okrutnej egzekucji dowódcy Gazy Batisa, gdyż nie ma jej u Arriana, a „Aleksander zawsze szanował dzielnych przeciwników" (s. 103). W ślad za Arrianem, a wbrew ustaleniom współczesnej nauki (zwłaszcza A. Kuhrt) opartym na badaniu źródeł wschodnich, Hammond (s.117) uważa panowanie perskie w Babilonii za okupację, podczas której bezczeszczono świątynie (Arr. 3.16.4).

Wśród kontrowersyjnych tez tej książki zwracają uwagę zwłaszcza dwie: o konstytucjonalizmie państwa macedońskiego i o królestwie Azji. Ta pierwsza, przed laty ciesząca się sporą popularnością w nauce, obecnie, za sprawą zwłaszcza M. Erringtona, została powszechnie odrzucona i podtrzymuje ją już właściwie tylko Hammond. Sądzi on, że w państwie Filipa II i Aleksandra współrządziło z królem zgromadzenie obywateli, a w praktyce żołnierzy (s. 26, 72). Miało ono dokonywać wyboru króla (s. 20), podlegało mu w sprawach finansowych Aspendos (s. 88), podejmowało decyzje polityczne (s. 185), a nawet rzekomo odmówiło przyznania Aleksandrowi czci boskiej (s. 190). Teza o królestwie Azji jest wkładem Hammonda w dyskusję o charakterze (personalnym, terytorialnym?) monarchii Aleksandra i jego stosunku do dziedzictwa irańskiego. Hammond uważa, że Aleksander od początku wyprawy na Wschód chciał zostać królem Azji i ogłosił się nim po Graniku (s. 74, 81). W tym królestwie Azji miało być miejsce dla Dariusza III jako wasalnego władcy Medii i Persji (s. 121 – 2). W polemice ze sporą grupą uczonych (w tym E. Badianem) Hammond uważa (s. 136), że Aleksander nie pretendował do dziedzictwa po Achemenidach.

Nie brak też w recenzowanej pracy istotnych błędów rzeczowych. Hammond uważa Związek Koryncki, nazywany w tej książce Związkiem Greckim, za „państwo greckie" (s. 34), podaje, że Macedończycy oddawali swoim królom cześć boską za życia (s. 39), w tym Filipowi II (s. 39, 190), sądzi, że Memnom był perskim wodzem naczelnym podczas bitwy nad Granikiem (s. 81), a Batis władcą Gazy (s. 103). Koine dla Hammonda to „dialekt attycki, zmieniony przez Aleksandra i jego otoczenie" (s. 106). Za Arrianem (3.5.2) uznaje dwóch dostojników mianowanych przez Aleksandra w Egipcie za Egipcjan (s. 108), choć według nowszych ustaleń (S. Burstein) jeden z nich był Irańczykiem. Hammond uważa (s. 138), że w Atenach w IV w. p.n.e. rozprawy o zdradę stanu odbywały się przed zgromadzeniem. Należy też odnotować dość liczne, nadmiernie modernizujące stwierdzenia na temat starożytnej ekonomii. Oto „Bardylis, król Dardanów, stworzył silną gospodarkę" (s. 25), Aleksander rzekomo miał od początku panowania niemal nieograniczony kredyt (s. 65), starał się zaprowadzić pokój na Bałkanach, aby mogła się tam rozwinąć gospodarka (s. 63), pragnął rozwijać handel morski (s. 104), a bezpośrednim następstwem jego podbojów, w tym także w Indiach, był błyskawiczny rozkwit handlu (s. 182).

„Geniusz Aleksandra Wielkiego" według deklaracji autora miał wiernie i zgodnie z prawdą naszkicować portret i dokonania władcy Macedonii (s. 10). W sumie jednak czytelnik otrzymuje książkę bardzo subiektywną i kontrowersyjną, skażoną błędami i w wielu aspektach nie odpowiadającą stanowi wiedzy z końca II tysiąclecia. Można tylko żałować, że do przełożenia na język polski wybrano chyba najsłabszą z funkcjonujących na światowym rynku wydawniczym prac książkowych poświęconych Aleksandrowi Wielkiemu.

Krzysztof Nawotka (Wrocław)

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

Włodzimierz Pająkowski, Die Illyrier. Illyrii proprie dicti. Geschichte und Siedlungsgebiete. Versuch einer Rekonstruktion, Poznań 2000, ss. 336.

Książka Włodzimierza Pająkowskiego jest niemiecką wersją rozprawy, która ukazała się w języku polskim już w 1981 r. Niestety, autor zmarł w 1992 r., stąd nowego wydania dzieła podjął się Leszek Mrozewicz. Przekładu dokonał Bolesław Mrozewicz, przejrzał go natomiast i poprawił Lothar Quinkenstein. Uzupełniona została bibliografia (s. 295 – 318) o prace, które ukazały się w ciągu ostatnich bez mała 20 lat, przygotowano indeks właściwy dla wersji niemieckiej, zamieszczono 11 map, posłowie (s. 291 – 293) napisał L. Mrozewicz. Dzięki tej pracy powiedzieć można, że bariera językowa, która uniemożliwiała dotąd właściwą recepcję dzieła w nauce światowej została przekroczona. Ma to ogromne znaczenie z tego względu, że książka Pająkowskiego nadal pozostaje nowoczesną i w pełni wartościową syntezą historii starożytnych ludów zamieszkujących zachodnią część Półwyspu Bałkańskiego. Wiele oryginalnych, niekiedy kontrowersyjnych tez przedstawionych zostanie szerszemu kręgowi badaczy i czytelników. Autor nawiązywał w niej do tradycji badań prowadzonych na początku XIX wieku przez Joachima Lelewela i opublikowanych w książce „Narody na ziemiach słowiańskich przed powstaniem Polski".

Książka zachowuje identyczną strukturę jak jej polski pierwowzór, a wydawca i tłumacz dbali, aby „keine Eingriffe in den Originaltext vorzunehmen" (s. 292).

Autor przedstawił najpierw obszernie stan badań nad historią i siedzibami Ilirów (s. 5 – 40). Niezwykle oryginalna w tej procedurze okazała się mapa (I), zwłaszcza ta jej część, na której przedstawiono, jak różnorodnie lokalizowali siedziby Ilirów tacy badacze jak N.G.L. Hammond, G. Alföldy, F. Papazoglu, M. Suić, K. Mannert i J. Lelewel. Tereny „przyznane" Ilirom przez tych badaczy różniły się nie tylko liczbą kilometrów kwadratowych, lecz także ich lokalizacją. Nie mniej kontrowersyjny pozostawał w wysuniętych wcześniej koncepcjach rozwój polityczny Ilirii, zilustrowany w tabeli (s. 21 – 24) prezentującej przynależność i pochodzenie plemienne 17 władców od Sirasa (V/IV w. p.n.e.) do Gentiosa (ok. 180 – 167 p.n.e.). W gąszczu tych koncepcji, nie pozbawionych przecież zwykle poważnej argumentacji, Pająkowski ulokował swój oryginalny dowód. W rozdziale I (s. 40 – 89) obszernie przedstawił Ilirię jako krainę i starał się „zasiedlić" ją takimi ludami jak Lotofagowie, Hyllinowie, Boulionowie, Atintanowie, Taulantiowie, Brygowie, Dalmatowie Autarkiaci, Ardiajowie. W wyniku tej procedury badawczej powstała mapa (II), która prezentuje osadnictwo Ilirów i ludów z nimi sąsiadujących na przełomie V/IV w. Pająkowski sądził, że wielu badaczy nie rozróżniało właściwych Ilirów i ludów im pokrewnych od innych grup etnicznych występujących w Ilirii. Powołując się na Strabona wskazywał na przemieszanie się ludów iliryjskich z epirockimi oraz rozpatrzył obecność komponentu frygijskiego.

W rozdziale II (s. 90 – 118) przedstawiony został zarys historii Ilirii od II tysiąclecia do końca V wieku p.n.e. Jeśli rekonstrukcja dziejów należących do II tysiąclecia traktowana jest raczej jako prehistoria, to jako moment przełomowy, także ze względów poznawczych, przedstawiona została kolonizacja grecka. Zainteresowania geograficzne i historyczne Greków rzuciły bowiem zupełnie nowe światło na ludy peryferyjne. Pozwoliło to uchwycić zagadnienie hegemonii Enchelejów, Koryntu, Ambracji i Apollonii, zidentyfikować aspiracje polityczne w tym regionie Koryntu, Aten oraz ostatecznie mówić o upadku hegemonii greckiej w Ilirii. Zakresy wpływu Imperium Achemenidów, a w kolejności Związku Peloponeskiego i powiązania z Atenami przedstawiono na kolejnej mapie (III) portretującej Ilirię od VII do końca V wieku p.n.e.

W rozdziale III (s. 120 – 132) przedmiotem studiów było państwo Pajonów. Głównym bohaterem tej epoki był Sirras, co do pochodzenia którego trwał istotny spór w nauce. Pająkowski zidentyfikował go po raz pierwszy na arenie dziejowej u boku Arrabajosa, co skrzyżowało jego dzieje z historią Macedonii. Chodziło w tym przypadku o ożenek z córką Arrabajosa. Ostatecznie autor stwierdził, że Sirras był władcą Pajonów i jednym z poprzedników Agisa, którego dotąd w literaturze traktowano jako pierwszego historycznego władcę tego ludu.

Te wnikliwe obserwacje i źródłowe rozważania prowadziły ostatecznie autora do nakreślenia zarysu historii Ilirii od Bardylisa I do upadku powstania Klejtona w roku 335 p.n.e. (rozdział IV, s. 133 – 160). Jest to jeden z najbardziej oryginalnych dowodów autora, który twierdził, że: „Fakty [...] wskazują, że

Iliria na progu IV wieku p.n.e. była widownią pewnych procesów, w następstwie których doszło tutaj do powstania niezmiennie odtąd stałego, i okresowo podmiotowego składnika bałkańskiego krajobrazu politycznego w okresie hellenizmu" (s. 133 pogląd ten cytuję tutaj za wydaniem polskim, s. 119). Podmiotowość ta miała się wyrażać między innymi walką Ilirów ze Spartą w roku 385, wyprawą ich do Epiru, walką, jaką toczyli z Dionizosem I, wystąpieniem Bardylisa przeciwko Macedonii. Celem tego ostatniego była integracja rozproszonych ludów iliryjskich, podlegających obcym dynastiom lub obcym polis. Pająkowski prześledził szczegółowo proces systematycznego włączania kolejnych ludów i ich terytoriów do zintegrowanego państwa. Upoważniło to ostatecznie autora do wysunięcia hipotezy, że „Pod panowaniem lub w orbicie wpływów Bardylisa I znalazła się chyba cała Iliria w granicach od Aoosu na południu, po okolice Salony na północy, od Adriatyku na Zachodzie, po Macedonię Dolną na wschodzie" (s. 155 cytat za wydaniem polskim, s. 137 – 138). Wagę procesu integracji podkreślał autor wskazując, że wyprzedzał on analogiczne zjawiska dziejące się w Macedonii za Filipa II. Pozwoliło to odrzucić pogląd, że proces cywilizowania Ilirii zapoczątkowany został dopiero w dobie świetności Macedonii za Aleksandra Wielkiego i jego ojca. Ponieważ jakiejś jednak roli tej monarchii nie można było zakwestionować, autor stwierdził, że przerwała ona zaawansowany już proces integracji politycznej, który miał objąć znaczną część ilirskiego etnosu. Jest to jednak nieco przynajmniej złagodzony pogląd w porównaniu do domniemanego panowania Bardylisa I „chyba nad całą Ilirią". Ten domniemany zakres władzy Bardylisa, a także inne procesy polityczne pokazano na znów znakomicie przemyślanej mapie (IV).

Proces dążenia Ilirów do niepodległości zakłócony został w wyniku ekspansji sąsiednich monarchii, tj. Macedonii i Epiru. Zagadnienia te wyjaśnione zostały w rozdziale V (s. 161 – 182). Jest to szczególnie interesujące zagadnienie, gdyż, jak autor zauważył, historia Ilirów po śmierci Aleksandra Wielkiego nie została poprawnie zrekonstruowana. Prowadziło to wprost do wyparcia Ilirów z map Półwyspu Bałkańskiego i zastępowanie ich Taulantiami, Dardanami i Ardiajami. Te wszystkie procesy znalazły swe odbicie na mapach (V i VI). Zredukowanie państwowości Ilirów miało się okazać przejściowe i prowadziło ostatecznie do renesansu, a jak ujęto to w przekładzie niemieckim do „Die Blütezeit des illyrischen Staates" (rozdz. VI, s. 183 – 222). Proces ten przerywany był jednak inwazją celtycką i wojną z Rzymianami. To ekspandujące imperium przesądziło ostatecznie o losach Ilirów, tak zresztą jak wielu innych ludów bałkańskich. Autor prześledził te procesy w rozdz. VII i VII (s. 223 – 271). W rozdz. IX (s. 272 – 276) poddał analizie status prawny Ilirów wobec Imperium Romanum i w jego ramach od roku 167 p.n.e. do r. 11 n.e. Natomiast w rozdz. X (s. 276 – 289) podjął próbę syntetycznego ujęcia charakteru państwa i społeczeństwa Ilirów w okresie hellenizmu.

Ten przegląd zawartości dzieła W. Pająkowskiego pozwala twierdzić, że jest ono ciągle nowoczesną i najbardziej kompletną syntezą dziejów Ilirów. Trafność starań o wydanie tej pracy w języku obcym nie może więc budzić wątpliwości. Szkoda, że jest to pośmiertna realizacja marzeń, które nosił w sobie sam autor. Wkład detalicznej pracy, zdolność budowania koncepcyjnej syntezy sprawia, że dzieło to na długie pokolenia może stanowić podstawę dalszych badań.

Wypada wreszcie podkreślić nienaganną staranność edytorską, z jaką książka została przygotowana do druku przez Wydawnictwo Naukowe UAM.

Kazimierz Ilski (Poznań)

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

Giampietro Dal Toso, La nozione di *proairesis* in Gregorio di Nissa. Analisi semiotico-linguistica e prospettive antropologiche. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien 1998, PETER LANG Europäischer Verlag der Wissenschaften, ss. 347.

Książka ta stanowi kolejną, piątą pozycję wydawanej pod redakcją Andreasa Spiry, Hubertusa R. Drobnera oraz Christopha Klocka serii „Patrologia Beiträge zum Studium der Kirchenväter".

W poprzednich tomach ukazały się takie prace jak: 1. Henriette M. Meissner, Rhetorik und Theo-

logie. Der Dialog Gregors von Nyssa *De anima et resurrectione*, 1991; 2. Gregor von Nyssa, *Contra Eunomium* I 1 – 146. Eingeleitet, übersetzt und kommentiert von Jürgen-André Röder, 1993; Albert Viciano, Retórica, Filosofía y Gramática en el *Adversus nationes* de Arnobio de Sica, 1993; 4. Helmut Seng, Untersuchungen zum Vokabular und zur Metrik in den Hymnen des Synesios, 1996.

Seria ta stara się ukazać współczesnym badaczom myśli Ojców Kościoła nie tylko zagadnienia związane ściśle z filologią, lecz przede wszystkim pragnie przybliżyć myśl filozoficzną autorów starożytności chrześcijańskiej.

Omawiany przez nas tom zajmuje się pojęciem wolności (προαίρεσις) w pismach Grzegorza z Nyssy (ur. 335 – zm. 394) teologa i filozofa, brata, również wielkiego Ojca Kościoła, św. Bazylego Wielkiego.

Praca Giampietro Dal Toso składa się z dwóch części poprzedzonych wstępem (s. 1 – 15), w którym przybliża sylwetkę św. Grzegorza, omawia chronologię jego dzieł, a następnie uzasadnia wybór metody analityczno-syntetycznej swych badań.

Część pierwsza (s. 15 – 135) składa się z dwóch rozdziałów. W pierwszym, poprzedzonym krótkim wprowadzeniem, autor dokonuje analizy semiotyczno-lingwistycznej pojęcia προαίρεσις w dziełach Grzegorza z Nyssy takich jak: *De virginitate, De oratione dominica, In inscriptiones psalmorum, In Ecclesiasten homiliae, De opificio hominis, De anima et resurrectione, Contra Eunomium, Antirrheticus adversus Apolinarium, Oratio catechetica magna, De perfectione, In Canticum canticorum, De vita Moysis*.

W drugiej części pracy zatytułowanej „Podstawy antropologii Grzegorza z Nyssy" nie zabrakło rozważań nad sytuacją historyczną człowieka. Autor stara się bowiem przekazać refleksje św. Grzegorza na temat upadku człowieka, relacji pomiędzy wolnością a cielesnością, ukazuje jego przemyślenia na temat namiętności, wolności rozumianej jako siła (*dynamis*), by również pokazać istniejące związki pomiędzy myślą, a wolnością oraz czasem człowieka a wolnością.

Nie pominął autor pracy tak ważnego zagadnienia, jakim jest związek pomiędzy moralnością i mistyką, czego wyrazem jest zapoznanie czytelnika z przemyśleniami św. Grzegorza na temat życia zgodnego z cnotą, zła i jego ontologicznej struktury, pragnienia dobra czy też identyfikowania się z Bogiem.

Trzecią i ostatnią część tej pracy (s. 315 – 343) stanowią podsumowanie i wnioski na temat wolności wyboru w kontekście antropologii św. Grzegorza. Tutaj autor ukazuje wyniki przeprowadzonej analizy językowej dzieł, znajdują również swe miejsce wnioski z przemyśleń na temat człowieka jako obrazu Boga, wolności Boga i człowieka, uwarunkowań człowieka pomiędzy niestałością a wolnością wyboru, relacji pomiędzy filozofią a teologią, aktem stworzenia i wolności wyboru.

Na końcu umieszczona została bibliografia.

Oceniając pracę autora od strony metodycznej należy pochwalić rzetelność i głębię przeprowadzanych analiz tak filologicznych, jak i filozoficznych. Szczególnie ważne i uzasadnione jest umieszczanie przed każdym rozdziałem a także i podrozdziałem wprowadzeń i wniosków, które ułatwiają zrozumienie poruszonej problematyki.

Pomimo tego jednak praca sprawia wrażenie mało przejrzystej. Zasadniczo bowiem składa się ona z dwóch rozdziałów i dwóch uzupełniających się zakończeń, zaś same rozdziały zawierają zbyt dużą ilość podrozdziałów. Nasuwa się więc pytanie, czy nie można było utworzyć osobnego rozdziału, co uczyniłoby pracę bardziej przejrzystą?

Kolejnym pytaniem, które się narzuca, jest to, czy zamiast przytaczania dość niekiedy obszernych fragmentów pism Grzegorza, nie lepiej by było, opierając się na ich lekturze, w sposób uporządkowany wydobyć różne aspekty pojęcia wolności i na ich podstawie ułożyć plan rozprawy, cytowane zaś dzieła podać w przypisach? Ta operacja bowiem również może zapobiec niebezpieczeństwu powtórzeń myśli i wywodów.

Również lepiej byłoby już we wstępie, a nie dopiero na końcu dysertacji, ustosunkować się do istniejących już prac Gerome Gaïth, „La conception de la liberté chez Grégoire de Nysse" oraz Tito Di Stefano, „Dialettica d'immagine e la libert à secondo Gregorio di Nissa".

Pewne zastrzeżenia może budzić też formalna strona prezentowanej pracy. Autor bowiem odwołuje się kilkakrotnie do poglądów takich filozofów, jak na przykład Platon, Arystoteles, stoicy, (s. 42, 49, 154, 171, 186, 269), ale niestety nie podaje miejsc z tekstów źródłowych, w których one się znajdują. Także w wykazie bibliograficznym trudno się doszukać wspomnianych myślicieli. Z kolei w podanej

na końcu rozprawy bibliografii (s. 347) autor cytuje dzieło św. Hieronima pt. *Commentarium in Ecclesiasten*, które jako dzieło źródłowe należało umieścić w wykazie źródeł a nie opracowań.

Oceniając merytoryczną stronę pracy należy z uznaniem zauważyć, iż jej autor podjął się opracowania trudnego, ale i dziś aktualnego zagadnienia, jakim jest wolność jednostki. Współczesna bowiem socjopsychotechnika z całym bogactwem swych możliwości, jak również środki masowego przekazu poprzez swój ogromny wpływ na człowieka usiłują często zunifikować sposób jego życia. Jest to jedno z niebezpieczeństw tendencji globalistycznych narzucanych dzisiaj ludziom. Rodzi się więc uzasadnione pytanie o miejsce wolności osobistej, jej źródła i zagrożenia. Wobec ujawniających się dążeń do globalizacji życia człowieka powstaje także problem możliwości oceny i działania człowieka jako jednostki. Globalizacja bowiem usiłuje pozbawić człowieka jednostkowego jego osobistej odpowiedzialności za to, co czyni, sprawia, że znajduje on umotywowanie swych działań w działaniu innych, a nie w tym, co jest wynikiem jego osobistej decyzji (s. 336).

Dokładnie przeprowadzona przez autora rozprawy analiza tego pojęcia, zwłaszcza na tle pojęć pokrewnych i przeciwstawnych, ukazuje całe jego bogactwo znaczeniowe. Oznacza ono impuls natury ludzkiej, wolność rozumną będącą w posiadaniu człowieka na wzór Boga, która umożliwia dysponowanie samym sobą, bycie panem siebie samego (s. 318), co stanowi o istocie jego wolności (s. 128). Różni natomiast człowieka od Boga to, że człowiek jest tylko stworzeniem. Innymi słowy, fakt bycia stworzonym uwypukla różnicę ontologiczną pomiędzy Bogiem a człowiekiem, gdyż oznacza, w przypadku człowieka, przejście od niebytu do bytu (s. 318).

Po przeprowadzeniu analizy filologicznej pojęcia προαίρεσις, autor w drugiej części swej rozprawy (s. 135 – 315) dokonał refleksji nad podstawami antropologii w ujęciu Grzegorza z Nyssy. Omówione zostały tutaj takie zagadnienia, jak stworzenie człowieka, relacje pomiędzy boską προαίρεσις a aktem stworzenia, zagadnienie wolności wewnątrztrynitarnej, natura Boga, które to stanowią wprowadzenie do rozważań na temat προαίρεσις człowieka w jej wymiarze duchowym oraz kondycji ontologicznej człowieka jako bytu stworzonego.

Dla Grzegorza z Nyssy wolność nie ma jednak tylko wymiaru racjonalnego, ale stanowi podstawę samookreślenia się człowieka. W kontekście tych stwierdzeń autor rozprawy zauważa, iż wolność myślenia jest fundamentem wolności działania (s. 127). Człowiek nie może być wolny w swym działaniu, jeśli nie doświadcza wolności rozumu. Tak więc wolność dana człowiekowi od Boga jest dla niego zdolnością samookreślenia się, a ta opiera się na jego rozumności.

Na szczególną uwagę w tej pracy zasługuje dostrzeżenie przez jej autora prawdy, iż człowiek wtedy jest naprawdę wolny, kiedy wybiera dobro (s. 325), a więc podejmuje proces upodabniania się do Boga (s. 327). Mamy więc tutaj do czynienia z moralnym, etycznym i teologicznym wymiarem wolności człowieka. Uleganie z kolei złu nie świadczy o wolności, lecz niewoli człowieka, który z natury powołany jest do czynienia dobra (s. 325), jest odrywaniem wolności od wyboru autentycznego dobra (s. 327).

Oceniając pod kątem merytorycznym pracę należy również z uznaniem zauważyć, iż jest to dzieło świadczące o samodzielności badawczej jej autora, wnikliwości nie tylko filologicznej, ale i filozoficznej. Wydaje się więc, że osiągnął on postawiony sobie cel, jakim było przybliżenie nauczania św. Grzegorza na temat wolności.

Podsumowując, należy stwierdzić, iż pomimo pewnych braków natury formalnej, praca ta jest wartościowa i aktualna. Porusza bowiem zagadnienie, które interesuje także i współczesnego człowieka, pokazuje, iż pomimo odległości czasowej, Ojcowie Kościoła a także starożytni autorzy niechrześcijańscy mają dużo jeszcze do powiedzenia nam współczesnym, mogą niejednego nas nauczyć, ale też przed niejednym przestrzec.

ks. Antoni Swoboda (Poznań)

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012-7825

Alexander Demandt, Prywatne życie cesarzy rzymskich, Gdynia, Uraeus, 1997, ss. 295, tłumaczenie Barbary Tarnas.

Prezentowana publikacja jest polskim przekładem książki „Das Privatleben der römischen Kaiser", która ukazała się w wydawnictwie C.H. Becka w Monachium w 1996 roku. Aleksander Demandt jest profesorem historii starożytnej na Wolnym Uniwerytecie (Freie Universität) w Berlinie. Inspiracji do napisania niniejszej pracy dostarczyły autorowi wykłady i seminaria na temat prywatnego życia cesarzy rzymskich, które prowadził na uniwersytetach w Berlinie, Innsbrucku, Tybindze, Rzymie oraz Budingen.

Książka składa się dwunastu rozdziałów, które z kolei dzielą się na mniejsze paragrafy. Dwa pierwsze rozdziały mają charakter wstępu. W pierwszym, pt. „Temat niepoważny" (s. 9 – 21), autor dokonuje prezentacji i oceny źródeł oraz literatury naukowej dotyczących prywatnej sfery życia imperatorów rzymskich. Podstawowy trzon bazy źródłowej stanowią teksty literackie, które dostarczają obfitych i przesyconych pikanterią informacji na temat życia prywatnego, upodobań i przyzwyczajeń cesarzy. Taki charakter źródeł narzuca konieczność ostrożnej interpretacji. W rozdziale drugim, pt. „Prywatne i państwowe" (s. 23 – 39), Demandt próbuje rozwiązać frapujący problem oddzielenia prywatnej sfery życia władców od państwowej. Dokonując takiego rozgraniczenia autor dowodzi, iż pewne dziedziny życia cesarzy, wbrew opinii części badaczy, nie mieściły się w ramach oficjalnej działalności publicznej. Uzasadnienie znajduje w prawie rzymskim, które wyraźnie przeciwstawia *privatus — publicus* oraz *res privata — res publica*. Dla autora termin *privatus* oznacza zatem "wszystko, co nie jest bezpośrednio związane z najważniejszymi obowiązkami urzędowymi cesarza, jako naczelnego wodza i sędziego, ustawodawcy i kapłana" (s. 32).

W porządek dnia, świat uczt, upodobań kulinarnych oraz obyczajów przy stole cesarzy, wprowadza nas rozdział trzeci pt. „Porządek dnia i kultura jedzenia" (s. 42 – 70). Autor dowodzi, że na dworze cesarskim nie istniała oficjalna etykieta regulująca rozkład dnia. Każdy z panujących indywidualnie ustalał porządek zajęć. Z przytoczonych w tym rozdziale przekazów źródłowych wyłania się obraz luksusu, towarzyszącego ucztom organizowanym przez cezarów, który przejawiał się w doborze wykwintnych dań i trunków, ekskluzywnej oprawie oraz kosztownej zastawie stołowej. Demandt zwraca ponadto uwagę na ciemną stronę uczt cesarskich, tj. na towarzyszące im trucicielstwo. Zjawisko to w konsekwencji doprowadziło do powstania specyficznych kolegiów pregustatorów (*praegustatores)*, odpowiedzialnych za degustację potraw przed ich spożyciem przez cesarza.

W rozdziale czwartym pt. „Przyjaciele, goście, ulubione zwierzęta" (s. 71 – 91), autor ukazuje wzajemne relacje między princepsem a jego najbliższym otoczeniem. Przedstawia rolę i pozycję przyjaciół cesarskich (*amici Augusti*) na dworze, wskazując na ich ogromną rolę polityczną i wpływ na rządy w państwie. Demandt podejmuje również kwestię stosunku cesarzy do zwierząt. W wielu przypadkach miał on charakter emocjonalny. Znamy przykłady pośmiertnej honoryfikacji zwierząt, poprzez wystawienie im pomnika lub nagrobka.

Relacje rodzinne oraz życie erotyczne cesarzy prezentuje rozdział piąty pt. „Małżeństwo i miłość" (s. 94 – 120). Konieczność ostrożnej interpretacji i zachowania dystansu wobec źródeł, dotyczących intymnej sfery życia władców powoduje, że obraz, jaki otrzymujemy w tym rozdziale, jest hipotetyczny. Autor, bazując na relacjach pisarzy antycznych, prezentuje bujne życie seksualne cezarów, eksponując zjawisko pederastii, które obok miłości heteroseksualnej stanowiło podstawę cesarskiego życia erotycznego.

Rozdział szósty, pt. „Pielęgnacja ciała i zdrowie" (s. 121 – 140), omawia toaletę oraz kondycję zdrowotną imperatorów. Ważnym elementem codziennej pielęgnacji ciała były kąpiele, podczas których do wody dodawano wyszukane substancje zapachowe i lecznicze. Wielką wagę przykładano ponadto do ułożenia fryzury. Źródła ikonograficzne dają nam wyobrażenie na temat wyglądu cezarów i rodzaju stosowanego przez nich uczesania, który naśladowali następnie pozostali mieszkańcy Imperium.

Stroje cesarskie, wygląd i wyposażenie pałaców omawia rozdział siódmy pt. „Ubrania, mieszkanie, służba" (s. 141 – 170). Na garderobę cesarską składało się wiele elementów. Ubranie, w jakim pojawiał

się władca, było dopasowane do okoliczności. Rozróżniano strój urzędowy (*vestis publica*), w którym princeps występował publicznie, codzienny (*vestis privata* lub *domestica*), *vestis venatoria*, zakładany na polowania, wojskowy (*vestis castrensis*) i *vestis regia*, noszony przy okazji oficjalnych uroczystości państwowych. Nieodzownym elementem garderoby cesarskiej były ponadto ozdoby, wykonane z drogocennych metali.

Wystrój oraz powierzchnia mieszkań władców zależały natomiast od indywidualnych wymagań i gustów lokatora. Nie wszyscy cesarze wznosili sobie rezydencje. Często zdarzało się, iż wprowadzali się do pałaców swoich poprzedników. Obok rezydencji, znajdujących się w stolicy, istniały liczne, zbudowane z ogromnym rozmachem, wille wiejskie, w których władcy zażywali odpoczynku od codziennego zgiełku stolicy. Do najokazalszego kompleksu willowego zaliczyć należy willę Hadriana w Tibur (dzis. Tivoli).

Trudno wyobrazić sobie rezydencje cesarskie bez odpowiedniego personelu. Autor przedstawia wzajemne relacje cesarzy ze służbą. Dowodzi, iż służba na dworze cesarskim stanowiła świetną okazję do zgromadzenia bogactwa i zdobycia prestiżowych stanowisk państwowych.

Ogromną rolę w życiu codziennym społeczeństw antycznych odgrywał sport. Rodzaje ćwiczeń fizycznych uprawianych na dworach cesarskich oraz zainteresowania sportowe władców, prezentuje autor w rozdziale ósmym pt. „Sport i polowanie" (s. 172-192). Do najczęściej uprawianych dyscyplin należały: piłka nożna, lekkoatletyka, pływanie, jazda konna oraz fechtunek — dwie ostatnie dziedziny stanowiły podstawę ćwiczeń wojskowych. Obraz sportu uległ w okresie późnego antyku pewnym modyfikacjom. Ćwiczenia fizyczne zostały zdominowane przez trening wojskowy.

Cesarz mógł zaprezentować swoje umiejętności fizyczne także podczas polowań. Stanowiły one świetną okazję do podkreślenia walorów bojowych poprzez wyeksponowanie *virtus*. Liczne źródła ikonograficzne przedstawiają władców w heroicznych zmaganiach z dzikimi zwierzętami.

Szczególnie lubianą i popularną formą spędzania wolnego czasu były igrzyska. Stanowiły w rękach władzy świetny instrument oddziaływania na opinię publiczną. Fronton pisał: "Rozdawnictwo zboża i igrzyska trzymają lud w posłuszeństwie". O stosunku cesarzy do tej formy rozrywki, a także o ich podróżowaniu po świecie traktuje rozdział dziewiąty zatytułowany „Widowiska i podróże" (s. 193 – 215). Obok przedstawień teatralnych, zawodów hippicznych i walk gladiatorów wyjątkowym zainteresowaniem władców cieszyły się wyścigi rydwanów. Wielu z nich było zapalczywymi zwolennikami jednej z czterech rywalizujących ze sobą fakcji cyrkowych (dzis. fanklubów).

Ważną rolę w życiu każdego władcy odgrywały podróże. Ich cele były niezwykle zróżnicowane. Podróżowano dla przyjemności i wypoczynku, a także z powodu ciekawości świata i chęci poznania jego osobliwości. Do peregrynacji skłaniały cesarzy również bieżące obowiązki państwowe. Wyruszali oni do prowincji w celu przeprowadzenia inspekcji. W okresie późnego Cesarstwa pojawiła się nowa, ściśle związana z religią chrześcijańską forma podróży, pielgrzymka.

W rozdziale dziesiątym pt. „Literatura i oświata" (s. 217 – 246), autor podejmuje problem edukacji i poziomu wykształcenia cesarzy. Stwierdza, iż z wyjątkiem kilku cesarzy-żołnierzy, zasiadających na tronie w III w. n.e., poziom cesarskiego wykształcenia stał na wysokim poziomie. Władcy kształcili się w zakresie literatury greckiej, łacińskiej oraz retoryki, prawa i filozofii. Wielu z powodzeniem stawiało kroki na polu literackim. Pewnym zainteresowaniem cieszyła się również muzyka i sztuki piękne. Nauki przyrodnicze i techniczne były w edukacji władców traktowane marginalnie.

Autor podkreśla ogromną rolę mecenatu artystycznego, który narodził się w czasach Augusta, z inicjatywy jego bliskiego współpracownika i przyjaciela, Gajusza Mecenasa. Od tej pory prawie wszyscy cesarze roztaczali pieczę nad elitą intelektualną Imperium, skupiając w swoim otoczeniu wybitnych poetów, filozofów, retorów i prawników.

Problem religijności cesarzy, ich stosunku do kultów oficjalnych, wróżbiarstwa, magii i astrologii omawia autor w rozdziale jedenastym pt. „Religia i wiara w zabobony" (s. 247 – 273). Pewnego rodzaju formą manifestacji własnych przekonań religijnych była identyfikacja władców z bogami oraz mitycznymi herosami. Liczne posągi i reliefy przedstawiają cesarzy w strojach lub z atrybutami rozmaitych bóstw i postaci mitologicznych. Autor postrzega taką postawę jako przejaw autogloryfikacji.

Ogromną popularnością wśród władców cieszyły się religie Wschodu. Demandt zwraca uwagę na szerokie rozpowszechnienie na dworach cesarskich kultów egipskich, syryjskich, a także judaizmu.

W rozdziale dwunastym pt. „Eksperyment antropologiczny" (s. 275 – 282), który stanowi formę

podsumowania, autor stwierdza, iż życie prywatne cesarzy nie było ograniczone żadnymi normami, ani oficjalną etykietą dworską. Sposób spędzania wolnego czasu zależał tylko i wyłącznie od indywidualnych upodobań panującego, a także od jego moralności. Ekscesy erotyczne i szaleństwa niektórych cezarów autor postrzega jako przejaw upadku obyczajów i moralności elit rządzących.

Na końcu książki czytelnik znajdzie wykaz cesarzy i cesarzowych rzymskich z latami ich panowania oraz bibliografię.

Pomysł napisania książki na temat życia prywatnego cesarzy, wobec braku literatury kompleksowo ujmującej zagadnienie, uznać należy za słuszny. Podjęcie przez A. Demandta takiego wyzwania niosło jednak z sobą pewne ryzyko. Trzeba bowiem zastanowić się, czy możemy w ogóle uchwycić granicę między życiem prywatnym a państwowym cesarza. Autor zdaje sobie sprawę z takiego dylematu. Dowodzi, iż niektóre formy spędzania wolnego czasu przez cesarzy mogą mieć, w zależności od kontekstu, charakter prywatny lub państwowy. Z metodologicznego punktu widzenia moje zastrzeżenia budzi włączenie w zakres tematu problemu religijności władców. Ze względu na ścisły związek religii z polityką w świecie antycznym, traktowanie zachowań religijnych rzymskich cezarów jako jednego z aspektów życia prywatnego, jest nieuzasadnione.

Nie przekonuje również ogólny układ książki. Autor nie pokusił się o stworzenie syntetycznego ujęcia tematu, nie formułuje również ogólnych wniosków. Podział rozdziałów na liczne paragrafy, w których podaje mnóstwo szczegółów może być dla czytelnika nużący. Autor przytacza wiele relacji źródłowych, ale nie ma do nich krytycznego stosunku. W książce pojawiają się również błędy, które są efektem zbyt swobodnej interpretacji źródeł.

s. 46: „Autorem opisu jest G. Petroniusz, Lukullus czasów cesarstwa, który za Nerona piastował urząd arbiter elegantiae, co znaczy „minister dobrego smaku". W cesarskim Rzymie nie było takiego urzędu. Petroniusz uchodził w kręgach arystokracji za znawcę dobrych manier i wykwintnego smaku.

s. 174: „Rzymianie kąpali się w Tybrze, w akweduktach i w morzu. Ten zwyczaj powrócił dopiero w naszym stuleciu". Tacyt, do którego odsyła autor, wspomina o świętokradczej kąpieli Nerona w źródle wody Marcyjskiej [Tac. *Ann.* XIV. 22]. Nie ma tutaj mowy o kąpieli w akwedukcie. Ze względów technicznych byłoby to zresztą niemożliwe. Z drugiego zdania wynika ponadto, iż mieszkańcy Rzymu ponownie zaczęli zażywać kąpieli dopiero w dwudziestym stuleciu.

s. 208: „W czasach późniejszych [późne Cesarstwo] pojawiły się lektyki, które nosiły zwierzęta". W praktyce trudno to sobie wyobrazić.

s. 239: „Julian, którego matka Bazylina kształciła się na wierszach Homera i Hezjoda, studiował od siódmego roku życia u swego pedagoga, gockiego eunucha Mardoniosa". Mardoniusz, wychowawca cesarza Juliana był zhellenizowanym Scytą, nie Gotem.

Na zakończenie chciałbym poruszyć kwestię polskiej edycji pracy A. Demandta. Książka roi się od błędów, które są efektem fatalnego przekładu B. Tarnas. Także pod względem stylistycznym tłumaczenie pozostawia wiele do życzenia. Nie zamierzam wyliczać wszystkich wpadek tłumaczki, ograniczę się jedynie do zasygnalizowania najbardziej rażących.

S. 13: „Cesarze pragnęli być rozpoznawalni, jednak często stylizowali swój wizerunek: Augustyn zawsze był pokazywany jako młodzieniec..." — Chodzi oczywiście o cesarza Augusta, a nie o św. Augustyna.

S. 35: „Eutrop sławi cesarza" — skrót Eutrop można zastosować w przypisie. W tekście powinno być Eutropiusz.

S. 43: „Po obiedzie — jak podaje Germanik — władcy odbywali przejażdżki konne..." — Powinno być: Po obiedzie niektórzy książęta — tak jak Germanik — odbywali przejażdżki konne.

S. 101: „Inskrypcje przypominają również wyzwoloną położną Antonii, żonę Druzusa Starszego". Żoną Druzusa była Antonia, a nie jak wynika z tekstu wyzwolona położna.

S. 104: „Wreszcie cesarz wysłał Othona jako namiestnika do Luzytanii na Atlantyku". Prowincja Luzytania (dzis. Portugalia) nie była wyspą i znajdowała się nad Atlantykiem.

S. 155: „Opisy domów Lukullusa pokazują, że cesarz kontynuował senatorską kulturę życia codziennego również w swoich willach". Z tekstu wynika, iż M. Lukullus, znany polityk i wódz, działający w okresie późnej Republiki, był cesarzem.

S. 170: „Dobra koronne..." — użycie terminu funkcjonującego w odniesieniu do dóbr królewskich w średniowieczu jest niewłaściwe.

S. 195: „Podziwiali oni ... podczas wyścigów gladiatorów". Przeznaczeniem gladiatorów była walka na arenie. Nie posiadamy żadnych źródeł, które informują o wyścigach gladiatorów.

S. 279: „Wzorców postępowania sami cesarze jak również ich doradcy życiowi szukali u magnatów schyłku republiki, wśród Licyniuszy i Metellich..." W literaturze przedmiotu nie stosuje się w odniesieniu do elit arystokratycznych okresu schyłku Republiki, nowożytnego pojęcia magnat. Tłumaczenie w dopełniaczu nazwy jednego z rodów rzymskich jako „Metellich" jest niewłaściwe, powinno być „Metellusów".

Fatalnie zostały sporządzone przypisy. Niektórych informacji pojawiających się w tekście w ogóle nie ma w źródłach, do których autor odsyła czytelnika w przypisach. Nieujednolicenie pisowni spowodowało, iż w pracy pojawiają się tytuły dzieł antycznych w języku niemieckim, angielskim, polskim, a także w oryginale. Prawdziwą zmorą są liczne literówki, które w wielu partiach książki doprowadziły do powstania nieistniejących nazw geograficznych oraz postaci historycznych. Wszystkie zasygnalizowane powyżej niedociągnięcia poważnie obniżają wartość polskiej edycji książki. Dlatego zalecałbym dużą ostrożność w trakcie lektury.

Paweł Sawiński (Poznań)

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012-7825

Studia nad kulturą antyczną, Praca zbiorowa pod redakcją Joanny Rostropowicz, Opole 1997, ss. 170.

Tom „Studiów nad kulturą antyczną" stanowi pokłosie konferencji naukowej zorganizowanej przez Polskie Towarzystwo Filologiczne i Uniwersytet Opolski we wrześniu 1996 roku w Kamieniu Śląskim[1]. Nieco wcześniej ukazał się drukiem plon tej części konferencji, która poświęcona była tradycjom kultury antycznej na Śląsku[2]. Recenzje tego obszernego tomu przedstawili niedawno Krzysztof Pawlik na łamach Eos oraz Aneta Chmiel w periodyku Pallas Silesia[3]. Warto w tym miejscu również przypomnieć, że w roku 1994 ośrodek opolski zorganizował konferencję poświęconą morzu w kulturze starożytnych Greków i Rzymian, co także rychło zostało utrwalone w bardzo interesującej książce, która ukazała się już w roku następnym[4].

Wszystkie trzy tomy zostały wydane pod redakcją Joanny Rostropowicz, profesora z Uniwersytetu Opolskiego oraz Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, której zainteresowania naukowe koncentrują się na literaturze greckiej okresu hellenistycznego[5]. Bardzo często wykraczają one jednak poza ramy kultury greckiej i inspirują do badań nad szeroko rozumianym antykiem i jego recepcją. Oprócz tych nurtów badawczych znane są również śląskoznawcze pasje J. Rostropowicz[6].

---

[1] Zob. D. Rott, S. Włodarczyk, *Tradycje kultury antycznej na Śląsku*, [Sprawozdanie z konferencji], Pallas Silesia I 1997, s. 92 – 93.

[2] *Tradycje kultury antycznej na Śląsku*, Praca zbiorowa pod red. J. Rostropowicz, Opole 1997, ss. 357.

[3] Zob. rec.: K. Pawlik, Eos LXXXV 1998, s. 324 – 326; A. Chmiel, Pallas Silesia II 1998, s. 90 – 93.

[4] Zob. *Morze w kulturze starożytnych Greków i Rzymian*. Praca zbiorowa pod red. J. Rostropowicz, Opole 1995, ss. 349.

[5] Por. np.: Rostropowicz, *Odbicie rzeczywistości politycznej, społecznej i gospodarczej w poezji aleksandryjskiej*, Warszawa – Wrocław 1983, ss. 125; eadem, *Apolloniosa z Rodos epos o Argonautach*, Opole 1988, ss. 125; eadem, *Król i poeta, czyli o „Fajnomenach" Aratosa z Soloj*, Opole 1998, ss. 235.

[6] Zob. np. J. Scholtysek, *Kronika Kamienia Śląskiego, Chronik der Pharrei Gross-Stein*, Przełożyła, objaśniła i wstępem opatrzyła J. Rostropowicz, Opole 1994, ss. 135.

Omawiany tom „Studiów nad kulturą antyczną" ma charakter *silva rerum*, zawiera piętnaście artykułów, które dotyczą różnych problemów kultury antycznej[7]. Po krótkim „Wstępie" Joanny Rostropowicz (s. 5) cykl artykułów związanych z literaturą grecką otwiera tekst Krystyny Bartol „Rydwany Słońca: Mimnermos, Stezychor i inni" (s. 7 – 17). Autorka zwraca uwagę, że Grecy stworzyli zaskakująco mało mitów, w których Helios odgrywałby centralną rolę, choć źródła literackie poświadczają, że już w epoce archaicznej wyobrażano go sobie jako woźnicę powożącego złotym rydwanem. Potwierdzeniem tej opinii są opisy przedstawione w homeryckim hymnie do Demeter oraz w utworze Mimnermosa. W poematach Homera jest wprawdzie mowa o drodze, którą pokonuje Słońce, ale nie został w nich nakreślony wspomniany wizerunek Heliosa. Dopełnieniem artykułu jest analiza opisów przedstawiających nocną podróż Słońca z zachodu ku wschodowi. Zachowane świadectwa Stezychora i Mimnermosa świadczą, iż obaj autorzy wyobrażali sobie, że Helios pokonywał tę drogę przez Okeanos, żeglując lub przepływając swego rodzaju łodzią podwodną.

W kolejnym artykule Jerzy Danielewicz przedstawił „Sporne problemy w interpretacji pieśni Anakreonta" (s. 19 – 29). Autor zajął się trudnościami interpretacyjnymi, które wynikają ze sposobu konstruowania wypowiedzi przez poetę, zwłaszcza posługiwania się aluzjami, dwuznacznikami i niespodziewaną puentą. Analiza trzech pieśni Anakreonta (358, 356, 395 PMG), pozwala podzielać opinię, tych uczonych, którzy uważają, że starość i miłość nie stanowią dla Anakreonta przeciwstawnych biegunów. Mimo upływu lat, życie jest wciąż słodkie i ciągle jeszcze dostarcza radości. Tę interpretację dodatkowo poświadcza tradycja biograficzna poety, któremu w Hadesie miało brakować nie blasku słońca, lecz dawnych kochanków. Erudycyjny artykuł J. Danielewicza dopełnia bardzo bogaty „Wykaz cytowanych opracowań".

Elwira Kaczyńska w artykule „Kallimach, Epimenides i kreteńska Arkadia" (s. 31 – 40) przedstawiła analizę prowadzącą do wyliczenia pięciu przesłanek, które świadczą o tym, że w kallimachejskim *Hymnie do Dzeusa* można wykryć elementy przejęte od Epimenidesa. Autorka, konkludując swój wywód, podkreśliła, że Epimenides pisał zapewne o Arkadii kreteńskiej jako miejscu narodzin Dzeusa. Kallimach natomiast obficie korzystał z dzieł poprzednika, imitując go, streszczając i przerabiając wedle wymogów poetyki aleksandryjskiej. Jako pierwszy przeniósł on także narodziny Dzeusa z Arkadii kreteńskiej do Arkadii peloponeskiej.

Joanna Rostropowicz, redaktor naukowy tomu a zarazem autorka najnowszej książki o *Fajnomenach* Aratosa z Soloj[8], przedstawiła artykuł „O gwiazdach w utworach Teokryta" (s. 41 – 51). Właśnie poemat Aratosa o gwiazdach jest punktem odniesienia w poszukiwaniu odpowiedzi na pytania o obecność problematyki astronomicznej u Teokryta i o jej ewentualne związki z *Fajnomenami*. Kwestia jest tym bardziej interesująca, że obaj autorzy żyli w tym samym czasie. Przeprowadzona analiza utworów Teokryta i relacji między trzema twórcami aleksandryjskimi — Aratosem, Teokrytem i Apolloniosem z Rodos prowadzi do następujących wniosków. Najpierw powstały *Fajnomena*, następnie *Argonautyki* Apolloniosa, a dopiero potem *Hymn na Dioskurów* Teokryta. W konsekwencji autorka udowadnia, że w *Hymnie na Dioskurów*, w opisie gwiazd Żłobu i Osłów, mamy do czynienia z nawiązaniem do *Fajnomenów*.

Artykuł Anny Lipok poświęcony jest „Analizie czynności magicznych w *Czarodziejkach* Teokryta" (s. 53 – 61). *Czarodziejki* zawierają opis dziewięciu aktów magicznych, poprzez które porzucona Simaitha pragnie odzyskać miłość niewiernego Delfisa. Bohaterka posługuje się magią antypatyczną, choć poszczególne rytuały związane są z magią sympatyczną. Postępowanie Simaithy nie jest wolne od pomyłek w sztuce magicznej. Autorka tłumaczy ten fakt świadomą decyzją Teokryta, który celowo wprowadził je do utworu, aby podkreślić tragizm sytuacji, w jakiej znalazła się bohaterka. Simaitha nie może zmienić swojego przeznaczenia za sprawą czarów, ponieważ w harmonii świata greckiego człowiek nie mógł równać się z bogami.

Problematyki greckiej dotyczy także artykuł Małgorzaty Wróbel „Źródła XVII księgi *Geografii* Strabona" (s. 63 – 68). Autorka podkreśliła, że w całym dziele Strabona znajdują się cytaty z prac

---

[7] Zob. rec. T. Aleksandrowicz, Pallas Silesia III 1999, s. 167 – 170.

[8] Por. Rostropowicz, *Król i poeta, czyli o „Fajnomenach" Aratosa z Soloj*, Opole 1998; zob. także rec. N. Widok: Eos LXXXVI 1999, s. 372 – 375.

kilkudziesięciu autorów. Głównymi źródłami były dzieła Eratosthenesa, Posejdoniosa, Polibiusza i Artemidora. Ponadto korzystał z traktatów autorów zajmujących się poszczególnymi krainami. Powoływał się także na poematy Homera. Opisując Egipt, Etiopię i Libię wykorzystywał również doświadczenia wyniesione z własnych podróży oraz wiadomości uzyskane od innych osób. Był jednak autorem, który krytycznie i zazwyczaj ostrożnie podchodził do swoich źródeł. Dzięki Strabonowi przetrwało do naszych czasów sporo fragmentów z pism Eudoksosa z Knidos, Eratosthenesa, Hipparcha, Posejdoniosa. Nie był jednak wolny od konfabulowania geografii.

Swego rodzaju wprowadzeniem w krąg kultury rzymskiej jest artykuł Józefa Sieronia „Inspiracje filozoficzne w *Georgikach* Wergiliusza" (s. 69 – 83). Autor przypomina okoliczności, w jakich powstały *Georgiki* podkreślając, że Wergiliusz zamierzał ukazać Rzymianom idee i wartości, bez których życie jednostki i całego społeczeństwa zmierza ku katastrofie. Istotą utworu jest aspekt moralny i ogólnofilozoficzny. Celem Wergiliusza było przekonanie Rzymian, że udziałem ludzi uprawiających rolę są wartości moralne i możliwość życia szczęśliwego. Poeta łączył więc elementy życia społecznego z moralnością i etyką. Autor podkreślił w konkluzji artykułu, że idee filozoficzne *Georgik* nie są ściśle związane ani z epikureizmem, ani ze stoicyzmem bądź filozofią Platona czy innymi kierunkami filozoficznymi. Zdaniem J. Sieronia, Wergiliusz po prostu przedstawił w *Georgikach* własne stanowisko, był bowiem poetą i myślicielem, podobnie jak Platon był myślicielem i poetą[9].

Elżbieta Wesołowska w artykule „Neron i opozycjoniści" (s. 85 – 95) ukazała postawy i przybliżyła motywacje, jakie kierowały osobami, które przeszły do historii jako znak sprzeciwu wobec panowania bezwzględnego cesarza. Autorka po przedstawieniu kalendarium działalności Nerona nakreśliła sylwetki postaci, które stanowiły krąg jego opozycjonistów. Oprócz Pizona są wśród nich Seneka, Lukan, Petroniusz, a także Trazea Petus, satyryk Persjusz, historyk Lucjusz Anneusz Kornutus. W wizerunkach tych indywidualności wyeksponowane zostały ich walory intelektualne, talenty literackie i postawy moralne.

Artykuł ks. Remigiusza Popowskiego „Θεωρία w ekfrazach Filostrata Starszego" (s. 97 – 106) dotyczy późnego antyku greckiego, czyli epoki Cesarstwa Rzymskiego. Pod względem genologicznym autor przedstawił ekfrazę jako samodzielny gatunek literacki podkreślając, że w swej istocie polega ona po prostu na opisie. Filostrat uczynił z ekfrazy nowy gatunek literacki, związany z retoryką. Dominującym przedmiotem jego wiedzy była jednak teoria malarstwa. Zdaniem autora był on człowiekiem wykształconym, który dążył do oddania słowem rozmaitych odcieni myśli i uczuć postaci namalowanych na obrazach. Od dobrego malarza oczekiwał umiejętności realistycznego przedstawiania rzeczy i osób.

Z kolei Marian Szarmach w artykule „Dyskusje i uwagi estetyczno-literackie Filostrata w *Żywocie Apolloniusza z Tyany*" (s. 107 – 111) przedstawił wywód, w świetle którego Filostrat był przede wszystkim sofistą. Jego utwór przybliżał jednak czytelnikowi zagadnienia dotyczące estetyki i teorii literatury. Uczynił to w sposób bardzo przystępny dla swoich współczesnych. Autor podkreślił także, iż *Żywot Apolloniusza z Tiany* jest poza tym bardzo pomocny w rekonstruowaniu myśli estetycznej zawartej w zaginionych traktatach starożytnych, z których Filostrat korzystał.

Wieloaspektowy obraz zainteresowań historycznych św. Augustyna ukazał ks. Augustyn Eckmann w pracy „Historia w świetle pism św. Augustyna" (s. 113 – 120). Autor ukazuje św. Augustyna jako pisarza, który znał dzieła historyków, zwłaszcza łacińskich, i często z nich korzystał. Ponadto zabierał także głos na temat istoty historii, którą wyprowadzał z gramatyki. Jego pisma świadczą o poczuciu odpowiedzialności za prawdę historyczną. Uważał, że przeszłość można badać z powodzeniem, jeśli pod wieloma prawdami szuka się Opatrzności, ponieważ procesy historyczne wyjaśniają się dopiero w świetle planu Bożego.

Gabriela Wcisło przedstawiła artykuł „Salwian z Marsylii — sylwetka twórcy w świetle jego dzieł a zwłaszcza listów" (s. 121 – 130). Nakreślając postać Salwiana autorka zwróciła uwagę, że ten chrześcijański pisarz żyjący w piątym wieku nie posiadł ani erudycji klasycznej, ani wykształcenia filozoficznego. Zachowane listy i dwie jego prace *(Ad ecclesiam* i *De gubernatione Dei)* świadczą, iż

---

[9] Szerzej zob. J. S i e r o ń, *Inspiracje filozoficzne w twórczości Wergiliusza*, Katowice 1994, s. 102, przypis 5.

był on człowiekiem prawym i dobrym kaznodzieją. Jako teologicznie wykształcony asceta uważał, że zło dziejące się w Cesarstwie jest konsekwencją kary Bożej za grzechy. Zdaniem autorki historiograficzne walory pism Salwiana zasługują na uznanie, chociaż nie są one wolne od deklamacyjnych skłonności do przesady.

Tematem artykułu ks. Henryka Wójtowicza jest „Inwektywa seduliańska" (s. 131 – 139). Autor przytacza za ks. Stanisławem Langoszem definicję inwektywy. Następnie przedstawia rodzaje inwektywy zawarte w *Paschale carmen* i *Paschale opus* Seduliusza, łacińskiego poety żyjącego w pierwszej połowie piątego wieku. Są wśród nich inwektywy: antypogańska, antyheretycka, przeciw panującym, antyżydowska, przeciw Judaszowi i przeciw śmierci. Poprzez analizę przytoczonych przykładów autor wykazuje, że inwektywa seduliańska zasługuje na miano inwektywy literackiej.

Ks. Jan Ożóg w artykule „Jezuicka gramatyka łacińska XVI – XVIII wieku" (s. 141 – 160) przedstawił historię szesnastowiecznej gramatyki łacińskiej Alvareza. Autor przytacza cały wachlarz różnorodnych opinii na temat tego podręcznika. Jednocześnie wykazuje, że od końca XVI wieku w żadnej szkole na świecie nie posługiwano się już oryginalnym Alvarezem, w użyciu były wyłącznie późniejsze przeróbki i adaptacje. Wyraz *alwar* stał się określeniem gramatyki wyłącznie wzorowanej na Alvarezie. Z szesnastowiecznych wydań Alvareza zachowało się w Polsce siedem edycji — cztery w Kórniku i trzy w Ossolineum. Artykuł zamyka szczegółowe omówienie egzemplarza wydanego w Kaliszu w 1734 roku.

Książkę zamyka artykuł Andrzeja Budzisza „*Decorum i aemulatio* — renesansowe normy naśladowania autorów starożytnych" (s. 161 – 167). Autor podkreślił, że *imitatio antiquorum* zostało uznane za regułę poetycką już przez Petrarkę. Następnie ukazał rolę Erazma w określeniu norm *decorum*, stosowności, które wyznaczały granice naśladowania, a także znaczenie jego idei *aemulatio*, tj. teorii współzawodnictwa ze starożytnymi. Dzięki tym zasadom poeci renesansowi mogli odstępować od stylistycznych i formalnych wymogów klasycznej poetyki, zwłaszcza poprzez parodię i parafrazę. W konsekwencji stosowania zasady *imitatio antiquorum* lektura literatury renesansowej wymaga dzisiaj szukania relacji międzytekstowych.

Przedstawione artykuły składają się na bogactwo treści zawartych w omawianym tomie „Studiów nad kulturą antyczną". Praca odzwierciedla różnorodność badań prowadzonych w Polsce nad szeroko rozumianym antykiem. Dominują w niej artykuły filologów klasycznych, ale w poszczególnych tekstach przeważają ujęcia interdyscyplinarne. Właśnie ten kierunek badań nad kulturą antyczną zdaje się zasługiwać na szczególną uwagę. Dodać trzeba, że książka została szybko i starannie wydana, a interesujące liternictwo na jej okładce dyskretnie zdradza hellenistyczne predylekcje jej redaktora naukowego.

Tadeusz Aleksandrowicz (Katowice)

C O M M E N T A R I I

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

Ideologia i propaganda w starożytności (Ogólnopolska konferencja historyków starożytności, Rzeszów 12 – 14 IX 2000).

W dniach 12–14 września 2000 odbył się w Rzeszowie Zjazd Komisji Historii Starożytnej, działającej przy Zarządzie Głównym Polskiego Towarzystwa Historycznego. Obrady w Rzeszowie toczyły się wokół tematu „Ideologia i propaganda w starożytności".

Zjazdy Komisji, skupiającej historyków starożytności wszystkich ośrodków akademickich, odbywają się co 2-3 lata. Idea Komisji sprowadza się do integracji środowiska, zwłaszcza młodych adeptów historii starożytnej, rozpoczynających swą pracę naukową. Zjazdy łączą się zawsze z konferencją naukową, której tematyka ustalana jest na zjeździe wcześniejszym.

Organizatorem konferencji był prof. dr hab. Lesław Morawiecki, prezes Komisji. Obrady miały miejsce w budynku Instytutu Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie oraz w Muzeum Zamku w Łańcucie.

Forma konferencji, z uwagi na wyjątkowo dużą liczbę zgłoszonych referatów, odbiegała od tradycyjnego sposobu prowadzenia obrad. Referenci byli zobowiązani do dostarczenia referatów wcześniej, dzięki czemu wszyscy uczestnicy konferencji otrzymali teksty z pewnym wyprzedzeniem. W trakcie obrad w pełni odczytano tylko referaty plenarne, natomiast pozostałe przedstawione zostały w tezach. W sumie zgłoszono imponującą liczbę 37 referatów.

Konferencję otwierały (12 IX) i zamykały sesje plenarne (14 IX). Pierwszą rozpoczął nestor polskich historyków starożytności, prof. dr hab. Józef Wolski z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Wystąpienie profesora Wolskiego miało charakter wprowadzenia do obrad i nosiło tytuł: „Wkład historyków międzywojennych w rozwój historii starożytnej w Polsce". Autor bardzo plastycznie przedstawił proces formowania się polskiej nauki starożytniczej w trudnych latach po odzyskaniu niepodległości. Szczególną atmosferę tworzył fakt, iż większość z wymienionych, nieżyjących już badaczy, prof. Józef Wolski znał osobiście.

W dniu tym przedstawiono jeszcze cztery referaty: prof. dra hab. Leszka Mrozewicza z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu („Inskrypcja jako środek propagandy sukcesu władzy w okresie Wczesnego Cesarstwa"), prof. dra hab. Lesława Morawieckiego („Romanae fidicen lirae"), prof. dra hab. Wiesława Sudera z Uniwersytetu Wrocławskiego („Propaganda i legislacja matrymonialna Augusta") i wreszcie prof. dr hab. Joanny Rostropowicz z Uniwersytetu Opolskiego („Fajnomena Aratosa z Soloj jako dzieło propagandowe").

Na drugą sesję plenarną, zamykającą obrady, złożyły się następujące referaty: dra hab. Krzysztofa Nawotki z Uniwersytetu Wrocławskiego („Wolność miast greckich w propagandzie i praktyce politycznej epoki Aleksandra Wielkiego"), prof. prof. V.V. Nazarova i T.A. Nazarovej („Struktura etniczna i religia mieszkańców starożytnego Borystenesu, stanowisko Berezan"), archeologów z Kijowa, którzy byli specjalnymi gośćmi konferencji, prof. dr hab. Marii Dzielskiej z Uniwersytetu Jagiellońskiego („Propaganda antychrześcijańska w Akademii Platońskiej w drugiej połowie V w. n.e."), i ks. prof. dra hab. Stanisława Longosza z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego („Atrakcyjność chrześcijaństwa w oczach starożytnych").

Sesje robocze zajęły popołudnie pierwszego dnia obrad oraz cały dzień następny (13 IX), w którym obrady przedpołudniowe toczyły się w pięknej scenerii Zamku w Łańcucie.

Na posiedzeniach roboczych przedstawiono tezy 19 referatów, których problematyka sięgała wszystkich obszarów świata starożytnego, tj. Bliskiego Wschodu, Grecji i Rzymu. W kolejności wygłaszania wystąpili: dr Ryszard Pankiewicz z Bochum („W poszukiwaniu paradygmatu historii. Nowe próby interpretacji dziejów wczesnych"), dr Mateusz Żmudziński z Uniwersytetu Wrocławskiego („Aspekt propagandowy oficjalnych wizerunków starożytnych władców na Bliskim Wschodzie"), mgr Łukasz Niesiołowski z Warszawy („Biblijni patriarchowie – historiografia, ideologia czy mitologia?"), dr Marek Olbrycht z rzeszowskiej WSP („Seleukidzi i Arsakidzi: propagandowe aspekty rywalizacji o hegemonię na hellenistycznym Bliskim Wschodzie"), mgr Marcin Śmietanka z Uniwersytetu im. Marii Skłodowskiej-Curie („Czarna legenda wezyra Syllajosa"), dr Marek Węcowski z Uniwersytetu Warszawskiego („Auksesis. Zapomniany aspekt propagandy politycznej w Atenach w V w. p.n.e."), dr Maria Musielak („Wojna fokejska 356 – 346 — ideologia i propaganda"), dr Jerzy Hatłas („Grobowce kopułowe jako wyraz propagandy władców trackich w okresie V – III wiek przed Chr."), dr Krzysztof Królczyk („Weterani w polityce rzymskiej schyłku Republiki — od Mariusza do Oktawiana" — cała trójka z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, dr Henryk Kowalski z Uniwersytetu im. M. Curie-Skłodowskiej („Propaganda religijna Klodiusza"), dr Norbert Rogosz z Uniwersytetu Śląskiego („Podłoże, charakter i rolę propagandy Cezara w jego walce z optymatami w początkowym okresie 59 r."), dr Aldona Ossowska z Akademii Bydgoskiej („Idea przyjaźni w prywatnym wizerunku elit rzymskich – na przykładzie Cycerona i Pliniusza Młodszego"), mgr Piotr Berdowski z WSP w Rzeszowie („Gospodarka i ideologia — stosunek rzymskich elit do rzemiosła — I w. p.n.e. – I w. n.e."), mgr Tomasz Ładoń z WSP w Częstochowie („Wpływ dziełka Munacjusza Rufusa na wizerunek Katona Młodszego"), mgr Paweł Sawiński z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza („Propaganda polityczna Oktawiana jako forma walki o władzę w Rzymie po śmierci Cezara"), dr Ryszard Sajkowski z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie („Domus Augusta – domus divina"), mgr Katarzyna Balbuza z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza („Ideologia zwycięstwa cesarza Klaudiusza w aspekcie podboju Brytanii"), dr Ilona Błaszczyk z Akademii Bydgoskiej („Propagowane wzory relacji ojciec – syn według Seneki Młodszego"), dr Agata Kluczek z Uniwersytetu Śląskiego („Wizerunek cesarza Galiena w świetle jego propagandy politycznej"), mgr Anna Tatarkiewicz z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza („Mitraizm a władza cesarska w Rzymie") oraz dr Michał Stachura z Uniwersytetu Jagiellońskiego („Kościół eunomiański anomejski w chrześcijańskim Cesarstwie Rzymskim").

Po zakończeniu obrad przedpołudniowych odbyło się posiedzenie sprawozdawczo-wyborcze Komisji Historii Starożytnej PTH. Po złożeniu sprawozdania, przyjętego przez aklamację, dotychczasowy Zarząd z prof. drem hab. Lesławem Morawieckim podał się do dymisji. Jednocześnie ustępujący przewodniczący zaproponował kandydaturę prof. dra hab. Leszka Mrozewicza z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza na nowego prezesa KH ZG PTH. W wyniku przeprowadzonego głosowania prof. Leszek Mrozewicz wybrany został jednomyślnie na tę funkcję, na lata 2000 – 2002. Na wniosek prezesa-elekta, drogą głosowania do Zarządu Komisji powołano prof. dra hab. Wiesława Sudera z Uniwersytetu Wrocławskiego (wiceprzewodniczący) i dra Krzysztofa Królczyka z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza (sekretarz). Jednocześnie podjęto decyzję, iż następny Zjazd Komisji Historii Starożytnej będzie miał miejsce w Poznaniu, we wrześniu roku 2002 i obradował będzie nad tematem „Miasto w starożytności".

Rzeszowskie spotkanie polskich starożytników rozpoczęło wystąpienie prof. dra hab. Józefa Wolskiego, twórcy Komisji Historii Starożytnej. Profesor swoim podsumowaniem zamknął również obrady. Mówił o coraz lepszej kondycji polskiej nauki starożytniczej, o dużym zainteresowaniu nią ze strony młodych badaczy i pojawieniu się nowych ośrodków, o znaczącym wkładzie polskich badań w naukę światową. Przede wszystkim zaś wskazał na bardzo wysoki poziom referatów wygłaszanych w Rzeszowie, na kulturę i fachowość dyskusji jej uczestników. Zakończył słowami: Do zobaczenia w Poznaniu w r. 2002!

Katarzyna Balbuza (Poznań)

LIBRI RECEPTI — KSIĄŻKI NADESŁANE

Eos LXXXVII 2000
ISSN 0012–7825

A

1. Georges Fabre, Pierre Sillières, Inscriptions Latines d'Aquitaine (ILA). Lectoure, Bordeaux 2000. Diffusion de Boccard.
2. Favolisti Latini medievali e umanistici VIII, a cura di C. Mordeglia, Genova 2000. Università di Genova. Facoltà di Lettere. Dipartimento di Archeologia, Filologia Classica e loro Tradizioni.
3. Giuliano Imperatore, Simposio I Cesari. Edizione critica, traduzione e commento a cura di Rosanna Sardiello, Lecce 2000. Mario Congedo Editore.
4. Juan Zapata y Sandoval, Disceptación sobre justicia distributiva y sobre la acepción de personas ella opuesta. Introducción, traducción y notas Arturo E. Ramirez Trejo, edición del texto lationo Paula López Cruz, México 2000. Universidad Nacional Autónoma de México.

B

1. Nicoll' Giuseppe Brancato, Nuclei familiari e variazioni gentilizie nell'antica Roma. Problematiche connesse (a proposito di una epigrafe inedita), Roma 1999. Edizioni ARTECOM.
2. Hellmut Flashar, Sophokles. Dichter im demokratischen Athen, München 2000. Verlag C.H. Beck.
3. Gerd Haverling, On *sco*-verbs, prefixes and semantic functions. A study in the development of prefixed and unprefixed verbs from early to late Latin, Göteborg 2000. Acta Univesitatis Gotoburgensis. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia LXIV.
4. Commedie latine del XII e XIII secolo. Concordanze, I-II, a cura di Gabriella Rossetti e Gabriella La Placa, Genova 2000. Università di Genova. Facoltà di Lettere. Dipartimento di Archeologia, Filologia Classica e loro Tradizioni.
5. Interpretationum Vergilianarum minorum indices, curaverunt I. Barabino, A.V. Nazzaro, A. Scivoletto, Genova 2000. Università di Genova. Facoltà di Lettere. Dipartimento di Archeologia, Filologia Classica e loro Tradizioni.
6. Alfredo M. Morelli, L'Epigramma latino prima di Catullo, Cassino 2000. Edizioni dell'Università degli Studi di Cassino.
7. Elisabeth E. Pender, Images of Persons Unseen. Plato's Metaphors for the Gods and the Soul, Sankt Augustin 2000. International Plato Studies IX. Academia Verlag.
8. Eduard Norden, La prosa artística griega de los orígenes a la edad augustea, México 2000. Universidad Nacional Autónoma de México.
9. Pedro C. Tapia Zúñiga, Lecturas áticas I. Introducción a la filología griega, México 2000. Universidad Nacional Autónoma de México.
10. Chiara Torre, Il matrimoni del sapiens. Ricerche sul 'de matrimonio' di Sebneca, Genova 2000. Università di Genova. Facoltà di Lettere. Dipartimento di Archeologia, Filologia Classica e loro Tradizioni.
11. Maria Treu, Undici cori comici. Aggresività, derisione e tecniche drammatiche in Aristofane, Genova 2000. Università di Genova. Facoltà di Lettere. Dipartimento di Archeologia, Filologia Classica e loro Tradizioni.

12. Odysseus Tsagarakis, Studies in Odyssey 11, Stuttgart 2000. Hermes Einzelschrift 82, Franz Steiner Verlag.

C

1. Athenaeum. Studi di Letteratura e Storia dell'Antichità LXXX, 1, 2, 2000. Università di Pavia.
2. Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts XXX 2000. C.H. Beck.
3. Euphrosyne. Revista de Filologia Clássica, nova série XXVIII 2000. Centro de Estudios Clássicos. Faculdade de Letras de Lisboa.
4. Folium. Miscellanea di Scienze Umane II, 2, 2000. Roma, ARTECOM.
5. Humanitas LII 2000. Instituto de Estudos Clássicos. Faculdade de Letras, Coimbra.
6. The Journal of Roman Studies CXX 2000. Council of the Society for the Promotion of Hellenic Studies.
7. Listy Filologické. Folia Philologica CXXII, 1 – 2, 3 – 4, 1999. Ústav pro klasická studia AV ČR, Praha.
8. Lustrum. Internationale Forschungsberichte aus dem Bereich des klassischen Altertums XXXVII 1997, XXXVIII 1996. Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen.
9. Manuscripta. A Journal for Manuscript Research XL, 1, 1996. XLI, 1, 1997. The Vatican Film Library. Saint Louis University.
10. Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité CXII, 1, 2000.
11. Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité CXI, 2, 1999.
12. Nova Tellus. Anuario del Centro de Estudios Clásicos XVII, 2, 1999; XVIII, 1, 2000. Universidad Nacional Autónoma de México. Instituto de Investigaciones Filológicas.
13. Symboolae Osloenses LXXV 2000. Taylor & Francis.
14. Tempus. Revista de actualización científica XXIV 2000. Enero.
15. Veleia. Revista de prehistoria, historia antigua, arqueología y filología clásicas XVI 1999.
16. Vetera Christianorum. Rivista del Dipartimento di Studi Classici e Cristiani Università degli Studi – Bari. XXXVI, 2, 1999; XXXVIII, 1, 2000. Edipuglia.
17. Wiener Studien. Zeitschrift für klassische Philologie, Patristik und lateinische Tradition CXIII 2000. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

D

1. Archaeological Reports for 1999-2000, Hertford 2000. British School at Athens.
2. Alain Bresson, La cité marchande, Bordeaux 2000. Ausonius – Publications. Scripta Antiqua, 2. Diffusion de Boccard.
3. Ada Campione, La Daunia paleocristiana, Bari 2000. Università degli Studi di Bari. Dipartimento di Studi Classici e Cristiani. Edipuglia.
4. Cinema e medioevo, a cura di S. Pittaluga e M. Salotti, Genova 2000. Università di Genova. Facoltà di Lettere. Dipartimento di Archeologia, Filologia Classica e loro Tradizioni.
5. Giuseppina Barabino, Rosanna Mazzacane-P. Gatti, Prolegomena Noniana, a cura di F. Berini, Genova 2000. Università di Genova. Facoltà di Lettere. Dipartimento di Archeologia, Filologia Classica e loro Tradizioni.
6. Francesco della Corte, Opuscula XV, Genova 2000. Università di Genova. Facoltà di Lettere. Dipartimento di Archeologia, Filologia Classica e loro Tradizioni.
7. Derechos humanos, filosofía y naturaleza, México 2000. Universidad Nacional Autónoma de México.
8. Antonio La Penna, Eros dai cento volti. Modelli etici ed estetici nell'età dei Flavi, Venezia 2000, Marsilio Editori.
9. Martin Hose (Hrsg.), Meisterwerke der antiken Literatur. Von Homer bis Boethius, München 2000. Verlag Beck oHG.

10. Latina Didaxis XIV. Atti del Congresso, a cura di S. Rocca, Genova 1999. Università di Genova. Facoltà di Lettere.
11. Posthomerica II. Tradizioni omeriche dall'Antichità al. Rinascimento, a cura di F. Montanari e S. Pittaluga, Genova 2000. Università di Genova. Facoltà di Lettere. Dipartimento di Archeologia, Filologia e loro Tradizioni.
12. Rezeption und Identität. Die kulturelle Auseinandersetzung Roms mit Griechenland als europäisches Paradigma, herausgegeben von G. Vogt-Spira und B. Rommel unter Mitwirkung von I. Musäus, Stuttgart 1999. Franz Steiner Verlag.
13. Scritti scelti di Teresa Mantero, a cura di S. Rocca, Genova 2000. Università di Genova. Facoltà di Lettere.
14. Anna Maria Tripputi, Ex voto di Puglia. Cronache di vita quotidiana, Bari 1999. Università degli Studi di Bari. Dipartimento di Studi Classici e Cristiani. Edipuglia.

CONSPECTUS MATERIAE EUS LXXXVII 2000 UTRIUSQUE FASCICULI

COMMENTATIONES

Brusewicz Alicja: „Die Frösche" des Aristophanes und das euripideische Konzept der Oidipus' Geschichte . . . . . 215 – 225
Cox Cheryl Anne: Absence and distance in Euripides' „Andromache": a social commentary . . . . . 197 – 205
Drozdek Adam: Infinity in Plato . . . . . 53 – 62
Hopkinson Neil: Multum in parvo: de Callimachi hymno in Apollinem conscripto quaestiones etymologicae . . . . . 241 – 246
Janik Joanna: Δίκη and Θέμις in the works of Homer . . . . . 5 – 31
Kaczmarkowski Michał: Frazeologia łacińska (La phraséologie latine) . . . . . 145 – 152
Kaczyńska Elwira: Równina Omfalijska w Kallimachowym „Hymnie na Dzeusa" (w. 42 – 45) (The Omphalian plain in the Callimachean „Hymnus to Zeus", l. 42 – 45) . 101 – 111
Kehne Peter: „Externae gentes" und „regna intra fines" im Nordgrenzenbereich des Imperium Romanum vom 1. bis zum 3. Jahrhundert: eine Kritik der Klientelrandstaaten-Theorie . . . . . 311 – 334
Klęczar Aleksandra: The „Exagoge" of Ezechiel: Analysis of the dramatic structure of the play . . . . . 113 – 118
Kokoszko Maciej: Nauka antyczna a opisy portretowe w dziełach Prokopiusza z Cezarei (The ancient knowledge and literary portraits in the works of Procopius of Caesarea) 255 – 277
Komorowska Joanna: Loyalty forsworn: an inquiry in Euripides' „Orestes" . . . . . 39 – 52
Komorowska Joanna: A reenactment of Aulis? Hermione within the frame of „Orestes" 207 – 214
Leszka Mirosław J.: Armatus: a story of Byzantian general from the 5th century . . . 335 – 343
Löfstedt Bengt: Sprachliche Bemerkungen zu Theodor Beza . . . . . 345 – 347
Łukaszewicz Adam: No Egyptian reminiscence in Hadrian's *animula* . . . . . 287 – 294
Morawski Marcin: De nuptiis Latinitatis et sermonis Anglorum . . . . . 349 – 363
Mrozewicz Leszek: Kaiser Claudius und die Donauländer . . . . . 295 – 310
Piętka Radosław: Portret poety. Vates w „Astronomikach" Maniliusza (The poet's portrait. Vates in "Astronomica" of Marcus Manilius) . . . . . 131 – 143
Skwara Ewa: What does silence say? Functions of silence in Plautus' comedies . . . . 279 – 286
Weinlich Barbara: Properz im Spiegel von Ovid: „Amores" II 9 als Antwort auf Properz II, 12 und 13 . . . . . 119 – 129
Winiarczyk Marek: Theologische Ansichten des Euhemeros von Messene und ihre „Quellen" . . . . . 63 – 99
Winiarczyk Marek: ΄ΙΕΡΑ ΄ΑΝΑΓΡΑΦΗ des Euhemeros von Messene — Forschungsgeschichte (1876 – 1998) und Interpretationsversuch . . . . . 227 – 239
Wiśniewski Bohdan: Sur Diogène d'Apollonie . . . . . 33 – 38
Witczak Krzysztof T.: Callimachus and small coin of Pella (ep. XIII Pf. = XXXI G-P) 247 – 254

SUMMARIA DISSERTATIONUM INAUGURALIUM

Błaszczyk Ilona: Seneca the Younger's views on family education in the context of his considerations on principles and realities governing the Roman society of the first century A.D. . . . . 163 – 167
Danek Zbigniew: Utrum scientia nostra in ratione verbisque omnis posita sit? (De „Theaeteto" Platonis) . . . . . 373 – 379
Narecki Krzysztof: Le logos aux origines de la pensée grecque. Etude sémantique et philosophique . . . . . 365 – 371
Stuligrosz Magdalena: Maxims in Pindar's poetry . . . . . 153 – 162

CENSURAE LIBRORUM

Aleksandrowicz Tadeusz: Studia nad kulturą antyczną, Opole 1997 . . . . . 401 – 404
Ilski Kazimierz: W. Pająkowski, Die Illyrier, Poznań 2000 . . . . . 394 – 395
Mrozewicz Leszek: K. Nawotka, Boule and Demos in Miletus and Its Pontic Colonies from Classical Age until Third Century A.D., Wrocław 1999 . . . . . 169 – 170
Nawotka Krzysztof: N. Hammond, Geniusz Aleksandra Wielkiego, Poznań 2000 . . . 391 – 393
Krzyszowska-Wypustek Anna: R. Alston, Aspects of Roman History, London – New York 1998 . . . . . 171 – 173
Pałczyńska Joanna: J. Boardman, Sztuka grecka, Warszawa 1999 . . . . . 390 – 391
Sawiński Paweł: A. Demandt, Prywatne życie cesarzy rzymskich, Gdynia 1997 . . . . 398 – 401
Swoboda Antoni: G. Dal Toso, La nozione di *proairesis* in Gregorio di Nissa. Analisi semiotico-linguistica e prospettive antropologiche. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien 1998 . . . . . 395 – 397
Tatarkiewicz Anna: J. Łanowski, Święte igrzyska olimpijskie, Poznań 2000 . . . . . 389 – 390
Winiarczyk Marek: W. Ludwig, Hellas in Deutschland, Hamburg 1998 . . . . . 173 – 177
Witczak Krzysztof T.: R. A. Sucharski, Posejdon w świetle tekstów tabliczek w greckim piśmie linearnym B, Warszawa 2000 . . . . . 381 – 388

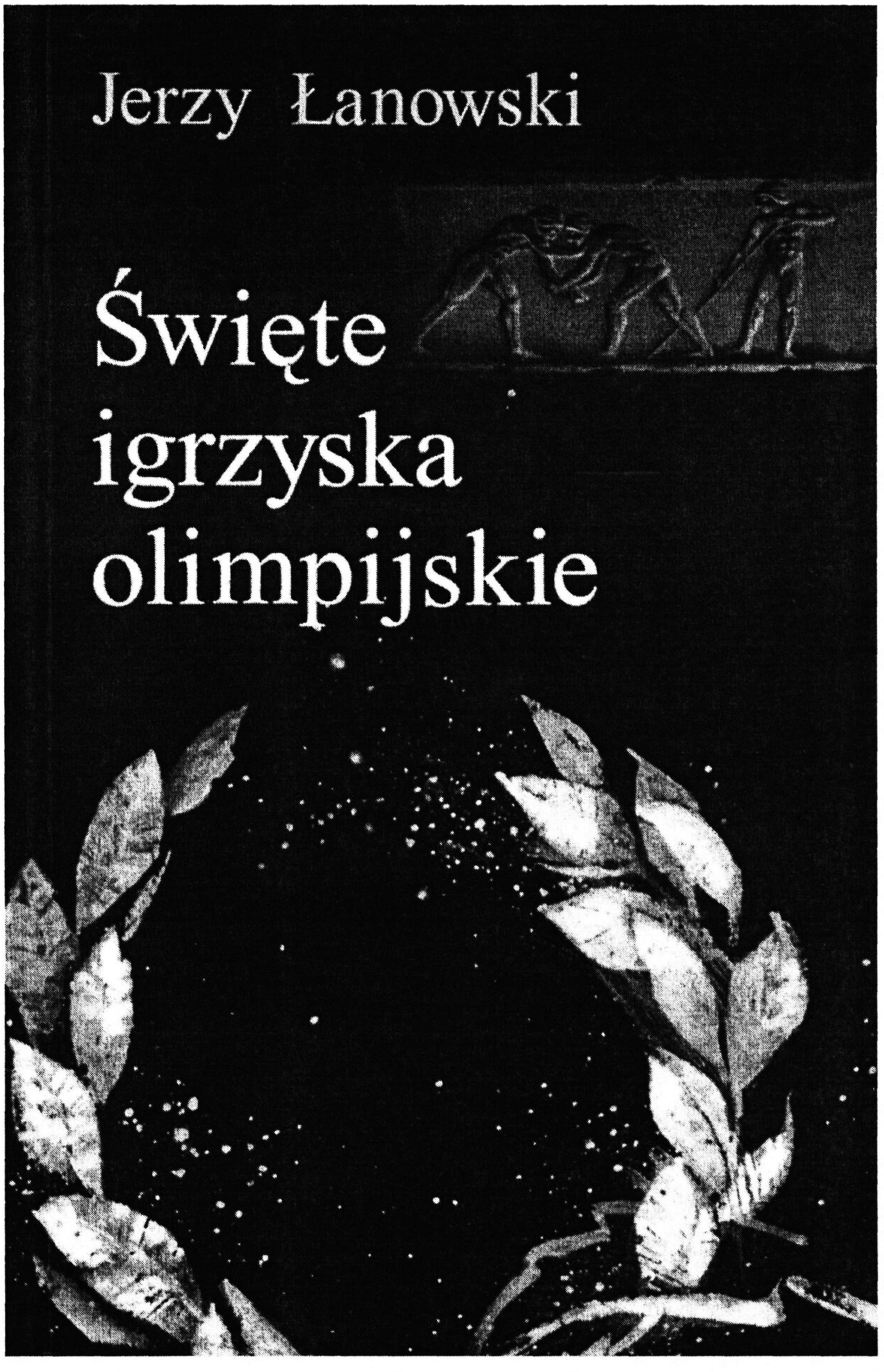
COMMENTARII

Balbuza Katarzyna: Ideologia i propaganda w starożytności (Ogólnopolska konferencja historyków starożytności, Rzeszów 12 – 14 IX 2000) . . . . . 405 – 406
Sucharski Robert A.: XCV Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za okres od 26 IX 1998 do 24 IX 1999 . . . . . 179 – 196

INDEX AUCTORUM

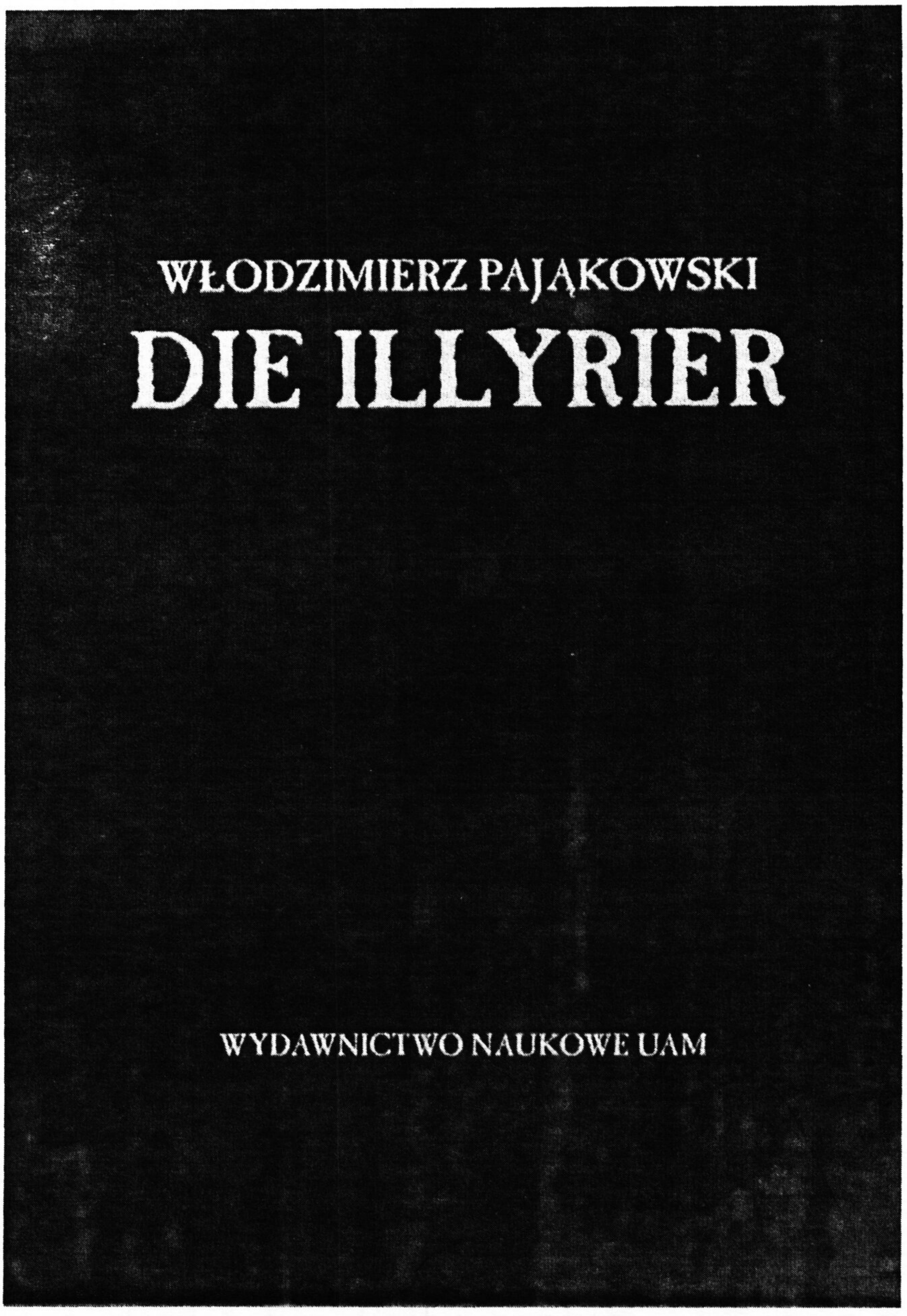
Aleksandrowicz Tadeusz (Catoviciae) 401
Balbuza Katarzyna (Posnaniae) 405
Błaszczyk Ilona (Bidgostiae) 163
Cox Cheryl Anne (Memphi Americanorum) 197
Danek Zbigniew (Lodziae) 373
Drozdek Adam (Pittsburgi) 53
Hopkinson Neil (Cantabrigiae) 241
Ilski Kazimierz (Posnaniae) 394
Janik Joanna (Cracoviae) 5
Kaczmarkowski Michał (Lublini) 145
Kaczyńska Elwira (Lodziae) 101
Kehne Peter (Hannoverae) 311
Klęczar Aleksandra (Cracoviae) 113
Kokoszko Maciej (Lodziae) 255
Komorowska Joanna (Cracoviae) 39, 207
Krzyszowska-Wypustek Anna (Wratislaviae) 171
Leszka Mirosław J. (Lodziae) 335
Löfstedt Bengt (Angelopoli Americanorum) 345
Łukaszewicz Adam (Varsaviae) 287
Morawski Marcin (Varsaviae) 349
Mrozewicz Leszek (Posnaniae) 169, 295
Narecki Krzysztof (Lublini) 365
Nawotka Krzysztof (Wratislaviae) 391

Pałczyńska Joanna (Posnaniae) 390
Piętka Radosław (Posnaniae) 131
Sawiński Paweł (Posnaniae) 398
Skwara Ewa (Posnaniae) 279
Stuligrosz Magdalena (Posnaniae) 153
Sucharski Robert A. (Varsaviae) 179
Swoboda Antoni (Posnaniae) 395
Tatarkiewicz Anna (Posnaniae) 389
Weinlich Barbara (Francofurti ad Moenum) 119
Winiarczyk Marek (Wratislaviae) 63, 173, 227
Wiśniewski Bohdan (Lodziae) 33
Witczak Krzysztof T. (Lodziae) 247, 381
Żyromski Marek (Posnaniae) 311

Jerzy Łanowski, *Święte igrzyska olimpijskie*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2000, ss. 199

W olimpijskim roku 2000 Wydawnictwo Poznańskie wznowiło piękną książkę o sporcie antycznym, autorstwa Jerzego Łanowskiego, zmarłego niedawno wybitnego filologa klasycznego, profesora Uniwersytetu Wrocławskiego i długoletniego redaktora „Eos". Napisana z niezwykłą swadą i doskonałą znajomością przedmiotu, stanowi niepowtarzalną lekturę [recenzja: zob. w niniejszym tomie, s. 389 – 390].

Włodzimierz Pająkowski, *Die Illyrier*. Illyrii proprie dicti. Geschichte und Siedlungsgebiete. Versuch einer Rekonstruktion, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 2000, ss. 336

Jest to niemieckojęzyczna wersja książki poznańskiego badacza Włodzimierza Pająkowskiego, zmarłego w roku 1992, wydana staraniem Wydawnictwa Naukowego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Od powstania pracy G. Zippela, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig 1877, stanowi ona pierwszą w literaturze światowej kompletną monografię dziejów Illirów [recenzja: zob. w niniejszym tomie, s. 394 – 395].

CONSPECTUS MATERIAE

COMMENTATIONES

Cox Cheryl Anne: Absence and distance in Euripides' „Andromache": a social commentary . . . . . 197 – 205
Komorowska Joanna: A reenactment of Aulis? Hermione within the frame of „Orestes" . . . . . 207 – 214
Brusewicz Alicja: „Die Frösche" des Aristophanes und das euripideische Konzept der Oidipus' Geschichte 215 – 225
Winiarczyk Marek: ἹΕΡΑ ἈΝΑΓΡΑΦΗ des Euhemeros von Messene — Forschungsgeschichte (1876 – 1998) und Interpretationsversuch . . . . . 227 – 239
Hopkinson Neil: Multum in parvo: de Callimachi hymno in Apollinem conscripto quaestiones etymologicae . . . . . 241 – 246
Witczak Krzysztof T.: Callimachus and a small coin of Pella (ep. XIII Pf. = XXXI G-P) . . . . . 247 – 254
Kokoszko Maciej: Nauka antyczna a opisy portretowe w dziełach Prokopiusza z Cezarei (The ancient knowledge and literary portraits in the works of Procopius of Caesarea) . . . . . 255 – 277
Skwara Ewa: What does silence say? Functions of silence in Plautus' comedies . . . . . 279 – 286
Łukaszewicz Adam: No Egyptian reminiscence in Hadrian's *animula* . . . . . 287 – 294
Mrozewicz Leszek: Kaiser Claudius und die Donauländer . . . . . 295 – 310
Kehne Peter: „Externae gentes" und „regna intra fines" im Nordgrenzenbereich des Imperium Romanum vom 1. bis zum 3. Jahrhundert: Eine Kritik der Klientelrandstaaten-Theorie . . . . . 311 – 334
Leszka Mirosław J.: Armatus: a story of Byzantine general from the 5th century . . . . . 335 – 343
Löfstedt Bengt: Sprachliche Bemerkungen zu Theodor Beza . . . . . 345 – 334
Morawski Marcin: De nuptiis Latinitatis et sermonis Anglorum . . . . . 349 – 363

SUMMARIA DISSERTATIONUM INAUGURALIUM

Narecki Krzysztof: Le logos aux origines de la pensée grecque. Etude sémantique et philosophique . . 365 – 371
Danek Zbigniew: Utrum scientia nostra in ratione verbisque omnis posita sit? (De „Theaeteto" Platonis) 373 – 379

CENSURAE LIBRORUM

Robert A. Sucharski, Posejdon w świetle tekstów tabliczek w greckim piśmie linearnym B, Warszawa 2000 (Krzysztof T. Witczak) . . . . . 381 – 388
Jerzy Łanowski, Święte igrzyska olimpijskie, Poznań 2000 (Anna Tatarkiewicz) . . . . . 389 – 390
John Boardman, Sztuka grecka, Warszawa 1999 (Joanna Pałczyńska) . . . . . 390 – 391
Nicholas Hammond, Geniusz Aleksandra Wielkiego, Poznań 2000 (Krzysztof Nawotka) . . . . . 391 – 393
Włodzimierz Pająkowski, Die Illyrier, Poznań 2000 (Kazimierz Ilski) . . . . . 394 – 395
Giampietro Dal Toso, La nozione di *proairesis* in Gregorio di Nissa. Analisi semiotico-linguistica e prospettive antropologiche. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien 1998 (Antoni Swoboda) . . . . . 395 – 397
Alexander Demandt, Prywatne życie cesarzy rzymskich, Gdynia 1997 (Paweł Sawiński) . . . . . 398 – 401
Studia nad kulturą antyczną, Opole 1997 (Tadeusz Aleksandrowicz) . . . . . 401 – 404

COMMENTARII

Ideologia i propaganda w starożytności (Ogólnopolska konferencja historyków starożytności, Rzeszów 12 – 14 IX 2000) (Katarzyna Balbuza) . . . . . 405 – 406

LIBRI RECEPTI

INDEX AUCTORUM

Aleksandrowicz Tadeusz (Catoviciae) . . . 401
Balbuza Katarzyna (Posnaniae) 405
Cox Cheryl Anne
(Memphi Americanorum) 197
Danek Zbigniew (Lodziae) 373
Hopkinson Neil (Cantabrigae) 241
Ilski Kazimierz (Posnaniae) 394
Kehne Peter (Hannoverae) 311
Kokoszko Maciej (Lodziae) 255
Komorowska Joanna (Cracoviae) 207
Leszka Mirosław J. (Lodziae) 335
Löfstedt Bengt (Angelopoli Americanorum) 345
Łukaszewicz Adam (Varsaviae) 287
Morawski Marcin (Varsaviae) 349
Mrozewicz Leszek (Posnaniae) 295
Narecki Krzysztof (Lublini) 365
Nawotka Krzysztof (Wratislaviae) . . . . .
Pałczyńska Joanna (Posnaniae) 390
Sawiński Paweł (Posnaniae) 398
Skwara Ewa (Posnaniae) 279
Swoboda Antoni (Posnaniae) 395
Tatarkiewicz Anna (Posnaniae) 389
Winiarczyk Marek (Wratislaviae) 227
Witczak Krzysztof T. (Lodziae) 247, 381